
ИСТОРИЈА 20. ВЕКА, 2004, 1

ИЗДАВАЧ

Институт за савремену историју, Београд
Institute of Contemporary History, Belgrade
L’Institut de l’Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
Косића Николић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

*Љубодраг Димић, Бојан Б. Димићићевић (секретар),
Борђе Микић (Бањалука), Јан Пеликан (Праћ),
Радослав Распойовић (Подгорица),
Andrej Шемјакин (Москва), Нобухиро Шиба (Токио),
Новица Вељановски (Скокље), Горан Милорадовић,
Миладин Милошевић, Михаило Војводић, Никола Жутић*

ГРАФИЧКИ УРЕДНИК
Младен Аиковић

ЛЕКТОР
Бранка Косановић

РЕЗИМЕА ПРЕВЕЛА
Јелена Милошевић

Излазе два броја годишње

Класификација по UDC урађена
у Народној библиотеци Србије, Београд

UDC 94

YU ISSN 0352–3160

ИСТОРИЈА 20. ВЕКА

ЧАСОПИС ИНСТИТУТА ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ

THE HISTORY OF THE 20 TH CENTURY
THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE
REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Година XXII

2004. Београд

Број 1

САДРЖАЈ

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Миле Бјелајац	
ЦРНОГОРСКА КОМПОНЕНТА У ОРУЖАНИМ СНАГАМА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1991.....	9
Далибор Денда	
ТЕНКОВИ И МОДЕРНИЗАЦИЈА ЈУГOSЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ 1919–1931.....	21
Драган Цветковић	
СТРАДАЛИ ПРИПАДНИЦИ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ СА ТЕРИТОРИЈЕ УЖЕ СРБИЈЕ У ЗАРОБЉЕНИЧКИМ ЛОГОРИМА.....	37
Вељко Ђурић Мишина	
ДЕЛАТНОСТ ЈУГOSЛОВЕНСКЕ ОБАВЕШТАЈНЕ, КОНТРАОБАВЕШТАЈНЕ И ДИПЛОМАТСКЕ СЛУЖБЕ 1945–1946.....	49
Владимир Петровић	
ПОКУШАЈ СКЛАПАЊА АНГЛО-ЈУГOSЛОВЕНСКОГ УГОВОРА И СТАЛЬИНОВА СМРТ.....	65
ПРИЛОЗИ	
Слободан Селинић	
БЕОГРАДСКЕ ПИЈАЦЕ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА.....	81
Димитриј К. Безнјук	
РЕЛИГИОЗНА СИТУАЦИЈА У БЕЛОРУСИЈИ.....	97
Тамара Спасојевић	
СЛИКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ЧАСОПИСУ „ИСТОРИЈА 20. ВЕКА“.....	105
Бојан Б. Димитријевић	
СЛУЧАЈ ЛИКВИДАЦИЈЕ ЗАРОБЉЕНИКА ПОСЛЕ ЗАУЗИМАЊА СРЕБРениЦЕ ЈУЛА 1995.....	131

КРИТИКЕ

- Саво Скоко
НЕЗНАЊЕ ЈЕ НАЈСТРАШНИЈЕ КАДА ЈЕ АКТИВНО
(Поводом књиге др Петра Мандића *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941.* године).....157

ПРИКАЗИ

- Миодраг Митић, ПОЕТЕ У ФРАКУ (Ивана Добријевић).....179
Бранислав Божовић, СПЕЦИЈАЛНА ПОЛИЦИЈА
У БЕОГРАДУ 1941–1944 (Мирољуб Васић).....180
Ерик Хобсбаум, О ИСТОРИЈИ
(Љубомир Петровић).....181
Ричард Ц. Кремптон, БАЛКАН ПОСЛЕ ДРУГОГ
СВЕТСКОГ РАТА (*Наташа Милићевић*).....183
Горан Николић, КУРС ДИНАРА И ДЕВИЗНА ПОЛИТИКА
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–194 (Наташа Милићевић).....187
Коста Николић, ПРОШЛОСТ БЕЗ ИСТОРИЈЕ – Полемике
у југословенској историографији 1961–1991 (*Драгомир Бонџић*).....189
ВЛАСОТИНАЧКИ ЗБОРНИК 1
(Драгомир Бонџић).....193
Лиз Лорејн, ОДРЖАВАЊЕ ТИТА НА ПОВРШИНИ, АМЕРИКА,
ЈУГОСЛАВИЈА И ХЛАДНИ РАТ (*Ивана Добријевић*).....194
THE BALKAN SOCIALIST TRADITION – Balkan Socialism and the Balkan
Federation 1871–1915, Revolutionary History (Славољуб Цветковић).....195

CONTENTS

ARTICLES AND DEBATES

Mile Bjelajac	
A MONTENEGRIN COMPONENT IN THE ARMED FORCES OF YUGOSLAVIA 1918-1991.....	9
Dalibor Denda	
TANKS AND MODERNIZATION OF THE YUGOSLAV ARMY, 1919-1931.....	21
Dragan Cvetkovic	
KILLED MEMBERS OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA'S ARMY FROM THE TERRITORY OF SERBIA PROPER IN POW CAMPS.....	37
Veljko Djuric	
ACTIVITIES OF THE YUGOSLAV SECRET INTELLIGENCE SERVICE, COUNTERINTELLIGENCE SERVICE AND DIPLOMATIC SERVICE, 1945-1946.....	49
Vladimir Petrovic	
AN ATTEMPT OF REACHING THE ANGLO-YUGOSLAV AGREEMENT AND STALIN'S DEATH.....	65

SUPPLEMENTS

Slobodan Selenic	
BELGRADE MARKETS IN THE 1960s.....	81
Dimitrij K. Beznjuk	
RELIGIOUS SITUATION IN BELORUSSIA.....	97
Tamara Spasojevic	
THE PICTURE OF THE SECOND WORLD WAR IN THE MAGAZINE “THE HISTORY OF THE 20 TH CENTURY”.....	105
Bojan Dimitrijevic	
LIQUIDATION OF PRISONERS AFTER SEIZING OF SREBRENICA IN JULY OF 1995.....	131

CRITIQUES

Savo Skoko IGNORANCE IS WORST WHEN IT'S ACTIVE (On the occasion of publishing the book "The rebellion of the Serbs in Herzegovina in June 1941" by Dr Petar Mandic).....	157
---	-----

REVIEWS

M. Mitic POETS IN TAILCOATS (Ivana Dobrivojevic).....	179
Branislav Bozovic SPECIAL POLICE IN BELGRADE, 1941-1944 (Miroljub Vasic).....	180
Erik Hobsbaum ON HISTORY (Ljubomir Petrovic).....	181
Richard X. Crempton THE BALKANS AFTER THE SECOND WORLD WAR (Natasa Milicevic).....	183
Goran Nikolic THE RATE OF DINAR AND EXCHANGE RATE POLICY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA, 1918-1941, (Natasa Milicevic).....	187
Kosta Nikolic THE PAST WITHOUT HISTORY - disputes in Yugoslav historiography, 1961-1991 (Dragomir Bonzic).....	189
VLASOTINA ANTHOLOGY, 1, Cultural centre of Vlasotinci, (Dragomir Bondzic).....	193
Liz Lorrein MAINTAINING TITO ON THE SURFACE, AMERICA, YUGOSLAVIA AND THE COLD WAR (Ivana Dobrivojevic).....	194
THE BALKAN SOCIALIST TRADITION – Balkan Socialism and the Balkan Federation 1871-1915, Revolutionary History (Slavoljub Cvetkovic).....	195

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

МИЛЕ БЛЕЛАЈАЦ, научни саветник
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 355,02 (497,1) "1918/1991"
355,3 (497,16) "1918/1991"

ЦРНОГОРСКА КОМПОНЕНТА У ОРУЖАНИМ СНАГАМА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1991

АПСТРАКТ: *Раг јредсављавља јокушај да се индикују њојрешине јредсављављавају Црногораца у заједничким оружаним снагама југословенске државе. Насујрој олаким јаврђњама о оиштијој запослављености, омаловажавању, недовољној заслуђености и слично, аутор јокушава да изнесе минимум до сада у више навратна истраживачки јроверених чињеница, које у битиноме кориђују овакве ставове чије је исходишће у јополитичком, ѡрошлом и савременом.*

Две војске, два официрска кора, Србије и Црне Горе, током ослободилачких ратова у другој половини 19. и почетком 20. века неспорно су у духовном смислу представљале целину. Висока свест о попреклу и целини етничког корпуса била је основица коју нико не може оспорити. Упркос династичким размиоилажењима која су се рефлексовала и на нижим нивоима ова битна карактеристика никада није доказана у питање. Примера сумњи и подозрења има или је више оних који указују на солидарност и несебичну кооперацију. Овај процес је још више оснажило готово перманентно, а понекад и масовно усељавање Црногораца и Херцеговаца на простор Кнежевине/Краљевине Србије, посебно после 1878. године.

Балкански ратови су били велико искуство међусобног испомагања, на једној страни помоћ Србије у људству и техници у операцијама око Скадра, а на другој хитање Црногорске дивизије у помоћ угроженом српском распореду на Брегалници 1913. године. Епопеја Првог светског рата је била вишеструко значајна. Више него у претходним ратовима остварена је сарадња на нивоу највишег командовања. Генерал Божидар Јанковић и његов помоћник пуковник Петар Пешић, као и неколико других официра из српске војске били су послати као испомоћ Врховној команди црногорске војске. Та помоћ није била наметнута већ управо тражена од црногорског суверена. Током 1914. године две војске воде заједничке операције у источној Босни и стижу на домак Пала. Мада је српско командовање имало доста приговора на несавремен рад и тактичко поступање савезника, добри односи нису били довођени у питање. Ваља поменути у историографији често прећут-

кивану чињеницу да је Србија, и сама у тешкој финансијској и материјалној оскудици, потпуно била преузела издржавање црногорске војске од 40.000–50.000 људи.¹

Драма капитулације црногорске војске 1916. године, тачније њена накнадна политизација, оставила је сумње у добре намере и меру утицаја пуковника, касније генерала Петра Пешића на тај чин и његову политичку позадину. Међу црногорском политичком емиграцијом Пешићу се импутирало издајство и спровођење политike регента Александра и Пашића, а против интереса Црне Горе. Афера је избила у јавности после једног Пешићевог члánка у војном часопису *Ratnik*, 1925. године, у коме је описао рад на дужности начелника штаба црногорске Врховне команде. Следеће године агилни уредник *Нове Европе*, близак опозиционој Демократској странци, Милан Ђурчин прозвао је Пешића да није рекао пуну истину. Претходно Ђурчин је направио малу анкету међу савременицима оставивши иза себе и преписку са Петром Пламенцем (тада у Бечу), и Јанком Вукотићем.² У преписци са Ђурчином Пламенац прети да има доказе који компромитују Пешића због његовог издајства. Условљава евентуално објављивање свог текста са „све или ништа“ и додаје да би он сматрао недостојним напасти само Пешића, а не и главу, тј. регента а то, поручује он Ђурчину, „не смете ни ви да останете у земљи“. С друге стране, генерал Јанко Вукотић у интерној преписци о истом питању написао је Ђурчину следеће:

„Нисам у стању да помогнем око разјашњења јер сам у то вријеме командовао Црногорском Санџачком војском (...) Ловћен се тешко могао бранити – 1. Ловћенске висове изложене паљби стотина гравла највећих калибра (флота, форови) нападнутих са 100.000 аустроугарске одбране војске нису били у стању одбранити 10.000 намучених црногорских војника, управо и без топова (...) Можда је оно Црногораца могло са 2–3.000 својих жртава нанијети толико губитака непријатељу, али ништа више“.³

Мањи број црногорских официра и војника повукао се са српском војском преко Албаније и активно учествовао у борбама на Солунском фронту и у ослобађању земље.

У децембру 1917. после доношења Крфске декларације и извесности уједињења, српска Врховна команда је прописала како се имају примати официри из бивше црногорске и аустроугарске војске у редове српске. „За пријем официра из бивше црногорске војске није било никаквих сметњи. Они су се стално борили раме уз раме са официрима српске војске за велики идеал Уједињења, и њима су после извесних

¹ Andrej Mitrović, *Struktura ratnog finansiranja Srbije 1914–1915, „Tokovi“*, 1–2/2000, 99, 101, 109.

² *Ratnik*, 1925, sv. I, 74; *Đeneral Pešić manevriše*, „Nova Evropa“, knj. XIV, 3, 26. avgust 1926.

³ M. Bjelajac, *Vojска Кraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994, 46; vidi i: N. Rakočević, *Politički odnosi Srbije i Crne Gore 1903–1918*, Cetinje 1981.

формалности врата за улазак у официрски кор била широм отворена“, писао је после рата (1920) некадашњи начелник Општевојног одељења Врховне команде Душан Трифуновић.⁴ Ово упутство је било попраћено наредбом, коју је требало саопштити свим трупама, како се имају односити Србијанци према свим осталим Југословенима:

„Нарочито је од великог значаја да Срби из краљевине Србије не показују никакве идеје ни намере превласти над осталим елементима, како би се искоренила свака зебња и бојазан, која можда постоји код Хрвата, Словенаца и Црногораца у овом погледу. У том правцу вршена је од стране наших непријатеља јака пропаганда која није била без успеха и која ће можда и на мађедонском фронту бити продужена. Разне препирке, објашњења и замерке на минуле догађаје, па чак и поједине алузије, могу донети више штете него што се то обично мисли“.⁵

После ослобођења, Општевојно одељење Врховне команде одредило је пуковника бивше црногорске војске Петра М. Мартиновића (који се повукао са српском војском 1916. и командовао пуком на Солунском фронту) и капетана прве класе Милинка Влаховића (учесника Топличког устанка 1917) да припреме спискове са предлозима за утврђивање ранга бившим црногорским официрима, што су ови учинили до 28. априла 1920. На њиховом списку су се нашла 3 генерала, 11 пуковника (без Мартиновића), 2 потпуковника, 42 мајора, 146 капетана прве класе, 169 капетана, 41 поручник, 4 потпоручника и 4 резервна потпуковника. Дакле, без резервних официра тај број је био 418. Број се постепено повећавао на 469, а крајем 1922. на 472. Укупан број црногорских официра који је претендовао на државну службу износио је 534 (1924. године). У међувремену, до краја 1923. године унапређено је за по један виши чин њих 425, а 156 за по два чина. Свега тројица официра са листе нису унапређена. Такође, један број је већ био пензионисан.⁶

Да ли су официри бивше црногорске војске били брутално пензионисани? Сличне тврђње су постојале у политичком говору када су у питању били бивши официри аустроугарске војске. Одговор може да се потражи кроз упоређивање процената пензионисаних из све три компоненте ондашњег официрског кора (србијанске, црногорске, к. у. к.). Тако на пример у току 1925. и 1926. године од 286 пензионисаних официра, 58,74% били су стари српски официри, 34,6% бивши аустроугарски и 5,94% црногорски официри. Српски официри су пензионисани у већем проценту (за 5%) од свог учешћа у официрском кору по-

⁴ M. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike, Biografija generala Dušana Trifunovića*, Крушевач – Београд 1997, 177–178.

⁵ Наредба О. бр. 20.776 генерала Петра Бојовића, начелника Штаба ВК, свим трупама и установама 12. децембра 1917 (М. Ђелајац, *Југословенско искуство с мултинационалном армијом 1918–1991*, Београд 1999, 7).

⁶ М. Ђелајац, П. Трифуновић, *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880–1942*, Београд – Крушевач 1997, 178; Шербо Растодер, *Животна шашава Црне Горе 1918–1929*, Бар 1995, 103–112; М. Ђелајац, *Војска Краљевине СХС 1918–1921*, Београд 1988, 92–93.

четком 1920-их, бивши аустроугарски официри у значајно мањем проценту од свог учешћа у активном кору ($-5,55\%$), такође и црногорски официри у нешто мањем проценту од свог учешћа у целокупном кору ($-1,30\%$).⁷ У истом двогодишњем периоду из војске су својом вољом иступила 23 официра српске, 5 црногорске, 2 руске и 11 бивше аустроугарске војске. Министар је због потреба службе реактивирао или примио у службу 55 официра српске, 57 аустроугарске, 13 црногорске и 36 из бивше руске војске.⁸ У првом масовном пензионисању официра (10%) 1923. године апсолутна већина била је из ратне генерације бивше српске војске. Бивши аустроугарски официри у већем броју су пензионисани после откривања шпијунских афера у појединим командама где су они били виновници. Поменули смо одлазак из редова армије на властити захтев. Високостручни профили као што су лекари, правници, фармацеути, ветеринари, инжењери, али и финансијски па и трупни официри радо су одлазили ако им се пружила повољнија прилика у цивилству. Почетком 1930-их у активној служби остало је $50,71\%$ бивших официра српске и $38,6\%$ аустроугарске војске.⁹

Питање црногорских официра, утврђивање њиховог ранга, унапређивање и постављање на одговорне дужности имало је стручну, али и осетљиву политичку димензију. Код већине официра образовање је било скромно и недовољно за високе положаје у модерној армији. Додатно усавршавање и упућивање на течајеве отварало је питање њихове осетљивости (сујете), угледа итд. Бележимо да су неки отворено негодовали што морају да положа испите.

Познавајући менталитет и локалне суревњивости, краљ Александар и највиша војна управа својим поступцима су пазили да се оне не провоцирају и по могућству превазилазе. Подела ратних одликовања и медаља морала је да буде пажљиво избалансирана између свих племена и братстава. Највећи број је одликован поводом 10-годишњице Мојковачке битке. Приликом прве краљеве посете Црној Гори 1925. године пажљиво је одређено и то ко ће све добити пиштољ са посветом. Такође, управа се трудила да придобије бивше присталице краља Николе промоцијом и доделом положаја у војсци, дипломатији или другим државним службама. На иницијативу краља, од самог формирања гардијске дивизије било је у распису за слање регрутата предвиђено да сва племена буду равноправно заступљена. Историчар Бранко Петрановић је забележио да је краљ „волео Црногорце и дично се што

⁷ Од тога из српске војске: 32 пуковника, 25 потпуковника, 4 мајора, 107 нижих официра; аустроугарске: 9 пуковника, 19 потпуковника, 71 нижи официр; црногорске: 7 потпуковника, 3 мајора, 7 капетана (М. Ђелјајац, *Јуђословенско искуство*, 26).

⁸ Исто, 27.

⁹ Од око 3.500 активних официра српске војске 1919. године у служби је остало око 1.700, а од 2.590 официра аустроугарске војске око 1.000. Црногорску компоненту у своје време нисмо израчунавали, али када се поново отвори Архив ОС могуће је и то учинити праћењем ранг-листа на истом пресеку.

његови потичу из Црне Горе, из Ваљевића, и што му је мајка – кнегиња Зорка, из старе постојбине“.¹⁰

У војску су 1919. била примљена и два генерала истакнуте присталице краља Николе, Радомир Вешовић и Јанко Вукотић. Први је распоређен у штаб 3. армијске области, а други 1. армијске области. Због наставка тајних веза са краљем и сумњи на субверзивне делатности, Вешовић је био уклоњен из активних редова 15. јуна 1919. и стављен под суд. Казне је ослобођен због амнистије. До краја живота (1938) уживао је све привилегије, а његова смрт је обележена достојним некрологом у најважнијем војном часопису – *Ратнику*. Вукотић је био присталица Божићне побуне, али је до смрти био на највишим положајима у армији и са највишим чином – армијског генерала. Краљева арбитрирања у доделу генералских чинова често су изазивала негативне коментаре како у погледу „пресекања заслужних“, тако и против „недовољно квалификованих“ како је сматрало јавно мњење старијих српских генерала и ратника. Постављање Вукотића на место команданта армије и његово промовисање у највиши чин било је такође један од разлога за оговарања, негодовања и љутње. Своју реакцију и мотиве краљ је образлагао митрополиту Дожићу у Тополи, 1930. године. У првом плану, он је сматрао да је Вукотић лично и као симбол свих ратника са Мојковца непролазно заслужан, те да је постављање његово и чин уједно и признање Црногорцима који су стигли до Јахорине и касније се храбро борили на Мојковцу. Такође, краљ је подвукако значај овог унапређења за развијање братских односа Србије и Црне Горе. Све су то били разлози за његову срдитост када се министар генерал Трифуновић усрптивио краљевој жељи, јер „нема законских могућности“. Краљ је истерао своју вољу.¹¹

Током међуратног периода, поред неколико прихваћених дивизијара (генерала) 1918. и 1919. у нову заједничку војску, један мањи број је током службе такође унапређен у генералски чин.¹² Осим високих војних дужности један од генерала, Блажо Ђукановић, био је бан Зетске бановине.

¹⁰ Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Београд 1997, 16, наводи и: „Није се ражестио на Дурмитору који су му се супротставили да на ивицама Црног језера, под Визитором, диже своју вилу и квари природну околину. Државничко политичка својства Александар је наследио од свога деде по мајци и радећи са српским политичарем Николом Пашићем. Цетиње је сматрао својим родним местом“.

¹¹ *Војска 1918–1921*, 93–94; *Ратник*, XII, 1938, 151–156; *Војска 1922–1935*, 146; *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд 1990, 45–46.

¹² Примљени у чину активног или резервног генерала: Гојнић Лука, Мартиновић Митар, Вешовић Радомир, Војводић Лакић, Вукотић Јанко; унапређени у чин генерала до 1941: Ђукановић М. Блажо, Ђукановић Ж. Мило, Иличковић П. Мило, Лепетић М. Вуко, Мартиновић М. Петар, Новаковић Љуббо, Врбица С. Блажо. Генерали као што су Илија Жугић и неки други пореклом из Црне Горе били су претходно питомци и официри српске војске.

Нема ниједног извора који је нама познат и који би указивао да је постојала тенденција да се младићима из Црне Горе онемогући приступ у Војну академију или друге официрске школе. У оно време то се као национални проблем није ни постављало, нити је црногорска зависијност била препека промоцији и добијању лукративних положаја. Пример може да буде и каријера сина рано преминулог (1927) генерала Јанка Вукотића, пуковника Вукашина.

Црногорска компонента у стварању југословенске војске 1918–1920, њена улога и значај на простору Црне Горе више пута су систематично изложени, али смо сведоци да се поново у делу струке и међу аналитичарима савремених политичких трендова на тлу Југославије овај део прошлости мистификује и инструментализује.¹³

Поновимо за ову прилику да се Црна Гора готово у потпуности сама ослободила и да су устаничке снаге достигле око 10.000 бораца. Малобројне снаге 2. југословенског пука (око 2.000 људи), које су имале задатак да превасходно стигну пре Италијана у Скадар и тамо манифестију српско присуство као и да другим делом снага што пре поседну Боку Которску и обезбеде јединице флоте и Арсенал пред надирањем италијанских савезника, нису имале наређење нити су биле у стању да са неколико малих чета наметну политичко решење наоружаним Црногорцима. Очевидан спор двеју династија око примата код уједињења, тактика изолације утицаја краља Николе и његових најближих присталица па и наредба о успоравању повратка једног броја црногорских официра из аустријског ропства нису могли битније утицати на масовно опредељење за неодложно јединство две српске земље.¹⁴

Током „Божићне побуне“, подстицане и жељене од Италијана, око 3.000 наоружаних побуњеника кренуло је да заузме Цетиње, али је одбијено примарно црногорским јединицама, док су две југословенске чете стајале у резерви. Црногорске снаге су се састојале од омладинаца добровољаца и нешто више од 2.000 наоружаних бораца из Куча, Бјелопавлића, Пипера и Васојевића које је довео Марко Даковић. Резервом

¹³ Наведимо најсвежији пример такве некоректне инсинуације о значају присуства српских трупа 1918. и наводне танке већине која је у таквим условима оптирала за уједињење. Овде не треба помињати да су и тзв. федералисти били за уједињење: "The uneasy atmosphere has an extra edge of bitterness because Montenegrins are sharply divided about their future. Indeed, they have been divided over their relationship with Serbia since 1918, when, at the end of the First World War, with Serbian troops present in Montenegro, a slim majority opted in a referendum for union with Serbia. This decision was followed by a long level civil war between pro-independence 'Greens' and pro-Serbian 'Whites', named after the colours of the ballot papers used in the referendum" (*After Milosevic. Practical Agenda For Lasting Balkans Peace*, International Crisis Group, Brusseles 2001, 65).

¹⁴ У политичком говору и делу науке уобичајило се да се скупштина која је прогласила уједињење две земље назива „Подгоричка скупштина“ уместо њеног пуног историјског назива „Српска велика народна скупштина у Црној Гори“ како се сама дефинише у тексту резолуције или „Велика народна скупштина српског народа у Црној Гори“ како стоји у преамбули Одлуке о уједињењу.

је командовао мајор Божо Новаковић (управо стигао на одсуство). У одбрани је пало 16 Црногораца, а 56 их је било рањено. Из 2. пука била су само 4 рањена. Рањене су и три жене које су носиле муницију на положај.¹⁵

Због укупне војне и политичке ситуације у Црној Гори, у децембру 1918. министар војни је наредио формирање три нова црногорска батаљона под командом генерала Лакића Војводића, уместо стarih устаничких батаљона из октобра и новембра који су морали бити распуштени јер им се у тешким условима зиме није могло дотурати снабдевање, у првом реду храна.¹⁶ Слично позивање обvezника поновило се у децембру 1919. када је постојала претња да Д'Ануцио предузме препад на Боку Которску. Командант Подгоричке пуковске окружне команде Машан Божовић добио је наређење из штаба 2. армијске области да под оружје позове 400 Куча, 300 Пипера и 200 Бјелопавлића. Тада је за ојачање одбране Боке био упућен и 9. пешадијски пук које је за ту прилику било укинуто старо име „Краљ Никола“ (ово је заместа било из политичких обзира). Пук је стигао преко Дубровника.

Како је све до Рапалског уговора Италија наставила да подстиче побуњенике и директно организује њихове акције поново се формирају омладинске чете „бјелаша“ на добровољачком принципу, које су на иницијативу месних власти учествовале у борбама са одметницима. У акцијама су деловала самостално или са жандармеријом. Да би до-принели ширем незадовољству становништва одметници су нападали транспорте хране бродовима који су пловили Бојаном ка унутрашњости. То је условило да француски командујући генерал у Скадру Де Форту дозволи поседање и друге обале реке од стране југословенских јединица.¹⁷ Ваља рећи да су делегат краљевске владе на Цетињу Милутиновић, поједини команданти Србијанци у Црној Гори и Метохији примећивали да локална жандармерија својим понекад грубим и не тактичним поступањем провоцира становништво и да је треба можда заменити оном из Србије или неких других крајева.¹⁸

¹⁵ *Војска 1918–1921*, 194–196.

¹⁶ Наредба од 5. децембра 1918, којом је предвиђена снага од 66 официра, 17 чиновника, 122 подофицира, 1.400 бораца. У пролеће 1919. три батаљона (Цетињски, Никшићки, Колашински) имала су 1.174 бораца (*Војска 1918–1921*, 54, 196).

¹⁷ Види детаљније: *Војска 1918–1921*, 189–197, 217.

¹⁸ Јубодраг Димић, Борђе Борозан, *Југословенска држава и Албанија*, том 1, Београд 1998; М. Бјелајац, *Дјелатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије*, „Токови“, 1/1990. Ипр. из једног извештаја из октобра 1940. читамо: „Власт већином у рукама Црногораца (Метохија – М. Б.), власт извршна и судска није на висини. Одлучујућу улогу не игра закон, већ болесна црногорска лежерност, везана племенским, личним, политичким, духовним, крвним и другим везама које су потпуно спутале и парализале власт, а њен углед срозале до немогућности. Једино жандарми примају све на своја леђа. Што је најгоре, њима се стављају на терет и сви неуспеси. Тачно је, да су жандарми већином Црногорци, али, изгледа, код њих једино нема оног болесног, црногорског, у вршењу службе. Ипак у интересу лечења стања, требало би жандарме Црногорце уклонити из Метохије, јер баш они исувише ригорозно изазивају још веће негодовање“.

У нашим истраживањима ретко смо се сусретали са документима или сведочанствима о међусобном односу официра из старе српске војске и оних из црногорске и уопште према Црногорцима. У једном покушају да се напише историја југословенског краљевског генералитета, уз биографију само једног од (338) њих нашли смо навод:

„Мрзео је Црногорце и ту мржњу страшно испољавао. Тако је једног дана у својој канцеларији рекао потпоручнику Петру Мартиновићу – Све Црногорце требало би једним метком побити. Штета би била више муниције. Сви сте ви комунисти“¹⁹

Када се читају бројни извештаји југословенске војске о комунистичкој делатности на простору Зетске бановине, што је укључивало и веома осетљив простор Метохије, ова забринутост се може разумети. Код појединача је, како видимо, била узрок и изјавама у афекту.²⁰

Црногорство се појавило још једанпут као фактор подела и напетости током боравка официра и војника у немачким логорима 1941. године. Немамо увид у писмене трагове подела код војника када је почело спровођење немачке наредбе о пријављивању и издвајању припадника националних мањина и њиховом отпуштању кућама. Међутим, постоји више бележака о драми међу официрима.

У заробљеништву је према немачким подацима 21. јуна 1941. било 13.599 активних и резервних официра, претежно Срба, али још увек и један мањи број Хрвата, Словенаца, Јевреја и припадника других националних мањина који нису одмах били издвојени. Процес њиховог евидентирања, подношења молби за одлазак и слично, логорске власти су започеле 28. јуна, а довршиле 21. октобра исте године.

Поред правих припадника националних мањина оног времена, јавили су се покушаји и међу самим Србима да се декларишу као „мањинци“. Неки су се пријављивали као Румуни, неки као Буњевци, неки као Бугари. Из логора у Оснабрику пријавило се и отишло 875 официра, од тога 27 Срба из ужे Србије и неспорног породичног порекла.

Но, како бележи један савременик, „највеће изненађење за Србе било је издвајање Црногораца као нове нације. Пријавило се око 300, али је толико исто било и непријављених. Међу њима је због тога настао велики раздор. Од пријављеног броја једна четвртина није припадала *црногорској нацији*. Они су имали везе са Црном Гором само утолико уколико су се њихови стари пре стотину година доселили отуда у Србију. Црногорци су били издвојени у две засебне бараке и њихов одлазак је, из тада непознатих разлога, непрекидно одлаган, да на

¹⁹ Никола Н. Томић, *Генерали Краљевине Југославије*, Холивуд 1976, 36. Овај исказ који се односи на дивизијског генерала Драгишу Пандуровића нисмо у могућности да проверимо, али из поменутог контекста се наслућује да се реакција односи на комунизам. Пандуровић је био класни старешина на Војној академији, а од 1934. командант пешадије Зетске дивизијске области. Из навода се не може реконструисати када је то речено.

²⁰ М. Ђелајац, *Дјелатност*, 232–235.

крају нису отишли. Тек 11. децембра 1942. прозвано је на зборишту 25 Црногораца, који су по речима тумача добили домовницу. После неколико дана они су и заиста отпутовали²¹. У свим логорима издвајање „мањинаца“ изазвало је напетости, а ти официри су били изложени моралном бојкоту и презиру већине.²²

У оба покрета отпора који су се развили у окупиранију Југославији, па и на простору Србије и Црне Горе, обе компоненте су биле измешане. Црногорски четници прихватили су да буду део покрета генерала Драгољуба Михаиловића, међу њима као најистакнутији генерал Блажко Ђукановић, капетан Добросав Јевђевић, капетан Павле Ђуришић, мајор Петар Баћовић, пуковник Бајо Станишић, мајор Ђорђије Лашић. У Врховној команди то су били официри који су се вратили из егзила, мајори ваздухопловци Мирко Лалатовић и Захарије Остојић. У почетку отпора Дражи се придружио и генерал Љубо Новаковић.

У партизанском покрету од првих дана су се нашли пуковник Саво Оровић, мајор Јово Вукотић, капетани Велимир Терзић, Арсо Јовановић и већи број других нижих официра родом из Црне Горе. У оквиру партизанског покрета током НОР-а промовисаће се читава једна генерација војних старешина, посебно политичких комесара који ће после 1945. године имати истакнуту улогу у генералитету и високом официрском кору. Доминантна група је пре Другог светског рата припадала комунистичком покрету на Београдском универзитету или је била организована у илегалне ћелије широм Зетске бановине. После Београдског универзитета, истакнуто место припада Цетињској гимназији.

У току НОР-а генералштабни капетан, од 1943. године генерал НОВЈ, Велимир Терзић био је начелник у Врховном штабу. Арсо Јовановић, Мило Килибарда и неколико других највиших официра НОВ били су упућени од стране Врховног штаба у Словенију да боље организују и руководе тамошњим покретом 1942. године. У Хрватској, у Горском котару на челу партизанског покрета и касније као командант корпуса налазио се Вељко Ковачевић а на југу у Македонији, са посебним овлашћењима, Светозар Вукмановић-Темпо. У завршним операцијама 1945. године на челу 1. армије био је Црногорац Пеко Дапчевић, а на најистакнутијим местима у Врховном штабу Велимир Терзић (помоћник начелника) и Арсо Јовановић (начелник).

За разлику од историје црногорске компоненте у војсци Краљевине Југославије, која се није национално исказивала, у периоду социјалистичке Југославије можемо њену величину и трендове пратити статистички.

Ако се прати процентуално учешће генерала и официра пореклом из Црне Горе у ЈНА, упоређујући га са процентом припадника

²¹ Миодраг Ј. Ђорђевић, *Између црног и црвеног фашизма – У Оснабричком логору 1941–1945*, Савез „Ослобођење“, Лондон 1962, 23–24.

²² Никола Вујновић, *Фронти у јединама*, Београд 1979, 141; *Између војске и љоплишке*, 256–258.

црногорске нације у становништву Југославије, могло би се језиком пропаганде рећи да се радило о „великоцрногорској хегемонији“, посебно израженој у првим деценијама после Другог светског рата. Средином 1950-их Црногорци су чинили 29,7% генералитета и 10,8% целокупног официрског кора. Проценат би из 1954. године био сигурно виши да није било претходних ухапшења и чишћења по основу ИБ-а, односно форсираног смањивања официрског кора.²³

У периоду од 1948. до 1952. године у ЈА је „по разним основама“ због ИБ-а било осуђено 2.440 војних лица, од тога 1.700 официра ЈА и 300 из УДБ-е. Према именима највећег броја виших официра, стиче се утисак да су Црногорци били најзаступљенији. Ову претпоставку појачавају и друге статистике ухапшених и осуђених.²⁴ Никад касније у практици ЈНА, ни после Брионског пленума није више било таквог чишћења, па ни Црногораца. Случајеви генерала Велимира Терзића, Радована Вукановића, Милије Станишића и других били су спорадичног карактера.

Проценат генерала Црногораца спустио се до 1962. године на 23,2, 1969. године на 19,3 (од тога 8,3% највиших функција), а 1985. на 11,1. Исте године Црногорци су чинили 5,28% активног официрског кора. Према попису становништва из 1981. године ова нација је чинила 2,58% становништва Југославије. Годишњи одазив питомца из Црне Горе у све врсте војних школа увек је био изнад просека с обзиром на укупну црногорску популацију. Овде су од утицаја били традиција војног позива, слабе економске могућности републике да понуди егзистенцију, традиционална окренутост Београду у тражењу перспективе, најчешће кроз упошљавање на чиновничким местима.

Ако се претходни показатељи упореде са Србијом, пропорције су драстично у корист црногорске компоненте. Цела Србија је на пресеку 1970. године давала 13,98% активних генерала, дакле када је већ на снази било успостављање правилнијих паритета. До 1985. године тај проценат се попео на 28,47 што је још увек било далеко ниже од учешћа Србије у становништву Југославије. Када је генерал-пуковник Милоје Милојевић поставио 1965. године питање запостављања и потцењивања кадрова из Србије, отворио се „случај Милојевић“. На колегијуму генерала код Тита 13. новембра он је осуђен, а после његове жалбе 17. децембра Опуномоћству ЦК, оцењено је да „његова акција

²³ М. Ђелјаџац, *Југословенско искуство*, 55.

²⁴ Bojan Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1948–1951. u iskušenju sukoba*, „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine“, Beograd 1999, 120. Генерал Арко Јовановић је убијен, генерал Бранко Петричевић осуђен, а генерал Попивода је успео да емигрира. У укупном броју ухапшених (55.663) из Црне Горе их је било 8,99%, они су чинили 21,8% логораша на Голом отоку. У целом периоду борбе против ИБ ухапшено је 6 генерала, 43 пуковника, 118 потпуковника, 322 мајора, 1.030 капетана, 1.093 поручника и потпоручника, укупно 2.612 (Зоран Лакић, *Југословенска 1948. у мемоарисици*, у: „Југословенско-совјетски...“, 302–304). Види у истом зборнику: Ivan Matović, *Tragom sudbine Arsae R. Jovanovića*, 183–194.

представља, са становишта Кривичног закона побуну“.²⁵ Ако се упореде подаци о броју генерала из Црне Горе и Србије за време Титовог живота, првих је било око 150, а других око 140.²⁶

Ако се претходно изнети подаци изместе из реалног историјског контекста онда се не може правилно разумети процентуална заступљеност Црногораца и Срба ван Србије у официрском кору и генералитету ЈНА. У првом реду она је условљена диспропорцијама унутар старог кадра КПЈ који ће дати највећи број комесара и политичких руководилаца у НОВЈ, као и неравномерном распоређеношћу и снагом партизанског покрета на територији Југославије. Почетна руководећа партизанска структура, млада по годинама, дugo ће држати најважније државне и војне положаје после Другог светског рата. Диспропорције ће унутар официрског кора обнављати и даље нарушавати слабо интересовање за војни позив код недовољно представљених нација и националних мањина. Напори у оквиру ЈНА да се после 1967. стриктно примењује „кључ“, праве резултате су почели давати крајем 80-их година.

У промовисању Црногораца на високе положаје у Армији, првих послератних година, највећи утицај је имао начелник Политичке управе МНО, генерал Светозар Вукмановић-Темпо. Савременици констатују да у томе није било шовинистичких тенденција јер је он доводио кадрове које је добро познавао и у које је имао поверење. Слично ће радити Гошњак као министар са ратним кадровима из Хрватске. Њихово југословенство и национална незаинтересованост били су свима познати.

До одласка на школовање у Москву септембра 1945, начелник Генералштаба је био Арко Јовановић. Из редова Црногораца ту дужност су још обављали Пеко Дапчевић и Љубо Вучковић. На дужности министра одбране у социјалистичкој Југославији није било Црногораца. Први министри Црногорци појавили су се тек у СР Југославији, Булатовић и Краповић. Оба министра су припадала цивилним а не војним структурама.

Поред најчешћих комесарских положаја на свим нивоима (од армије до дивизије), код видова и родова, Црногорци су командовали армијама – армијским областима (П. Дапчевић, В. Терзић, Д. Лекић, Р. Вукановић, Вељ. Ковачевић, Ђ. Лончаревић), корпусима, војним подручјима и дивизијама. Били су на челу Војне и Више војне академије, управа Генералштаба и Министарства народне одбране. Дуги низ година били су изузетно заступљени у руководењу Војноисторијским институтом, редакцији *Војног дела*, пројекту издавања *Војне енциклопедије* и уопште војном издаваштву.

Титоградским војним подручјем од његовог установљавања почетком 60-их командују генерали Црногорци. Такође од установљавања

²⁵ М. Ђелјац, *Југословенско искуство*, 67.

²⁶ Исаић, 56. У *Војном лексикону*, Београд 1981, објављено је 825 биографија генерала ЈНА и око 30 биографија високих политичких руководилаца који су имали тај чин у резерви. Наведене су 139 биографије оних из Црне Горе и 134 из Србије. Као у том издању нема политички склоњених (А. Јовановић, Попивода, Петричевић и др.) процењујемо да је укупан број нешто већи.

нове концепције ТО 1969. године како на челу штабова тако и републичког секретаријата за народну одбрану положаје заузимају Црногорци.²⁷

Посебно поглавље о црногорској компоненти у ЈНА представља ангажовање генерала, активних и резервних официра, мобилисаних резервиста свих категорија на поприштима грађанског рата 1991. и 1992. године. Овај период, често застрт пропагандом, још није адекватно обраћен. Недостаје прегледна реконструкција командних положаја које су појединци заузимали у том времену, степен њихове ангажованости, оцена успешности или неуспешности употребе ЈНА под њиховом командом. У светским медијима, али и делу литературе која је настала на Западу, црногорска компонента се најчешће идентификовала када су у питању операције у залеђу града Дубровника и источној Херцеговини у лето и јесен 1991. године. Посебно поглавље представља рад морнарице и ваздухопловства, тако да ова проблематика свакако завређује један целовит рад.

Mile Bjelajac

MONTENEGRIN ELEMENT WITHIN YUGOSLAV ARMED FORCES (1918–1991)

Summary

This paper has an aim to clarify historical prospective and position of Montenegrin component within mutual Yugoslav armed forces established after 1918. One can follow their position in the period of the Kingdom, in Yugoslav Homeland Army (general Mihailovitch) or in Partisan Liberation Movement (1941–1945), and in Yugoslav Peoples Army. In contrast to some old fashion myths and recent misleading interpretations in scholar literature, we offered systematic, verified data on distant and recent history. We laid out that in time „Montenegrin questing“ was not considered as a „national question“, at least not before World War Two. Serbia and Montenegro had been viewed as „two Serbian Kingdoms“ even by ultimate Montenegrin monarch Nikola the 1st. Two countries and two Officer corps had close cooperation in 1878, 1912–13 and 1914–1916. Since 1914 Serbian Ministry of Finance financed not only Serbian but Montenegrin army, too. The career officers of Montenegrin origin were accepted in new Officer corps in full extent (some 550). Predominantly Serbian, new military authorities let to Montenegrins themselves to establish lists for the rank and promotions. New king Alexander 1st, the grandson of Montenegrin king Nikola, did everything in his power to avoid any gesture that could offend Montenegrin sensitivity and vanity. Especially he emphasized on equal treatment of all local Montenegrin tribes (promotions, decorations, admission into the Royal Guard etc.). Poor country and warrior tradition led many of Montenegrins in military schools. But young officers took opposite sides in the national uprising in 1941. Majority sided, actually led National forces that acknowledged general Mihailovic as supreme commander, minority were communist oriented. When that war turned into civil one they became bitter rivals. In Partisan led movement several of the former officers obtained the highest posts like chief of the Staff, deputy of the Chief and several Army commanders. In the mid of the 1950s Montenegrins, now acknowledged as a „nation“ constituted almost one third of the General corps and 10.8 percent of the Officer corps. Their share steadily declined in 1970s (19.3 % Generals) and 1980s (11.1% Generals and 5.28% officers). But in the same time Montenegrins as a nation were only 2.58 percent of Yugoslav population after census.

²⁷ Штаб ТО Црне Горе: Вељко Милатовић, по положају (1968); Видоје Жарковић по положају као председник Скупштине (од 1969); генерали Крсто Грозданић (од 1971); Ђуро Војводић (од 1975); Драгиша Ђрљевић (од 1984). Секретаријат за народну одбрану Црне Горе: генерали Крсто Грозданић, Славко Марићевић (М. Ђелјајац, *Југословенско искуство*, 72–73).

ТЕНКОВИ И МОДЕРНИЗАЦИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ 1919–1931^{*}

АПСТРАКТ: Рад обрађује проблем набавке тенкова за југословенску војску, обуку људstва и формирање прве тенковске јединице. Исτакнути су материјални фактор и недовољна усаврешеност тенковске технике као главне претпоставке модернизацији у овој области. Текст је написан на основу материјала из Архива Војноисторијског института, Службеног војног листа Краљевине СХС и Југославије и војне штампе из истраживаног периода.

Тенкови представљају најсавременије борбено оруђе које је дао Први светски рат. Њихова употреба, према мишљењима немачких војних стручњака, била је један од главних фактора пораза Централних сила у светском сукобу.

До конструкције тенкова довела је тежња да се створи ново борбено средство, које би омогућило да се под заштитом оклопа (панцира) оруђа мањег калибра, као митраљези, по потреби и без потпоре артиљеријске ватре и ван постојећих комуникација, доведу сасвим близу противничких положаја за дејство. Споменута тежња постала је актуелна стабилизовањем фронтова крајем 1914. и преласком на тзв. позициони рат.¹

Назив *тенк*, ново борбено средство добило је по називу цистерне на точковима (енг. *tank*) чије је име употребљено као шифра, да би се њихова појава, која се већ очекивала на фронту, прикрила и изазвала изненађење. Овај назив је остао јер је, због честог спомињања у војсци, на фронтовима стекао право техничког термина.² Тенк као оклопно гусенично возило на принципу америчког трактора *Холи* прво се

* Рад је део истраживачког пројекта Војноисторијског института „Југословенска војска и модернизација југословенског друштва 1919–1941“. Неке податке о овој теми налазимо у радовима Мила Бјелајца, *Војска Краљевине СХС 1918–1921*, Београд 1988, стр.110 где се наводи да је у наоружању југословенске војске било и 8 тенкова добијених од француских снага из Бугарске, и *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922–1935*, Београд, 1994, 121–122, где се на основу француске грађе дају значајни подаци који ће послужити као сигуран ослонац за даље истраживање.

¹ Аугуст Марић, *О тенковима, „Ратник“*, I–III, Београд 1921, 79.

² Исти.

појавио у британској, а убрзо затим у француској и немачкој војсци. После прототипа *Марк I* прешло се на серијску производњу два различита наоружана модела: *мушики* (наоружан са два топа 57 mm у бочним торњевима – спонсонима и 4 митраљеза) и *женски* (6 митраљеза). Код Енглеза се јављају тешки тенкови типа *Mark II*, *Mark III*, *Mark IV*, *Mark V*, као и лаки тенк типа *Whippet* за садејство са коњицом, а пред крај рата и заједнички англо-амерички пројекат *Mark VIII*. Код Француза познати су тешки модели *Schneider i St. Chamond*, а код Немаца тенкови A7V, A7V-U, лаки LK и супертешки тенк типа K. На несрећу по Немце, њихова индустрија успела је да произведе само неколико десетина ових направа. До краја рата Французи се оријентишу на производњу лаких тенкова док су се Британци окренули производњи тешких. Француски лаки тенк *Renault*, који је по својим тактичко-техничким особинама сматран најбољим тенком у Првом светском рату, појављује се на бојишту 1918. године. Пред крај Првог светског рата, свој први тенк *Fiat 2000* конструисали су и Италијани по угледу на тешка француска кола марке *Schneider*, а убрзо после рата по угледу на *Renault*-ов модел и лаки тенк *Fiat 3000*.³ Сви ове направе биле су далеко од савршенства, будући да су се брзо и лако квариле. Када су први пут употребљене, у бици на Соми 15. септембра 1916, показале су многе тактичко-техничке недостатке. Од укупно 49 ангажованих тенкова у борби је учествовало само 18, а остали су због кварова испали из строја пре борбе. Временом, технички кварови су смањени, тако да приликом напада код Амијена 1918. од 420 ангажованих тенкова на положаје није стигло само пет. Ови тенкови били су и прилично спори. Крећући се најчешће просечном брзином 1–5 km/h, дакле спорије него борац при маршевском кораку, представљали су одличну мету за артиљерију. Ипак, њихова употреба имала је на противника поражавајуће морално (курзив Д. Д.) дејство.

Најбољи став о вредности тенкова изнели су Немци, који су у њима видели један од главних фактора свог пораза. Мајор Busche, делегат немачке врховне команде, на збору партијских шефова у Рајхстагу изјавио је 2. октобра 1918: „Војничка ситуација која је била пре великих скорањних догађаја, изложена вам је од стране ћенерала Вајберга. За кратко време она се из основа променила. Врховна команда мора да прибегне страховитом решењу: да објави да нема више могућности да се непријатељ победи. Најглавнији фактор, који је постигао овај резултат јесу кола. Непријатељ их је употребио у знатној маси и за нас неочекивано. На тачкама где су се ова кола изненадно појавила, наше трупе нису имале *довољно јаке нерве* (курзив Д. Д.) да би се бориле против њих. Она су пробила наше предње линије, отворила пут својој пешадији, дошла су позади наших трупа, изазвала локалну панику и онемогућила вођење борбе. Велики број наших рањеника треба

³ *Рајник XI–XII*, 1925, 273–276.

приписати успеху борбених кола, која су толико смањила нашу ефективу и изазвала утрошак наших резерви брже него што је то дотле било правилима предвиђено⁴. У истом тону је и изјава генерала Лудендорфа од 9. октобра 1918. дата у Царевој канцеларији: „До осмог августа војничка ситуација била је добра. Али овог дана употреба борбених кола одбацила је за врло кратко време – 2 до 3 часа – шест или седам дивизија. Шта се управо десило? У најмању руку један жалостан дан за Немачко Царство.“⁵

Први токушаји набавке тенкова за југословенску војску

Југословенски војни врх, који су у периоду примирја пред склањање мировних уговора још увек сачињавали прослављени српски команданти, био је свестан чињенице да су тенкови борбено средство пред којим је стајала будућност.

Са првом вешћу о уласку једног батаљона тенкова у састав француске Угарске војске, коју је југословенска Врховна команда добила 8. јула 1919. године,⁵ отварала се могућност за упознавање наших људи са овим савременим борбеним средствима. Као људи са модерном визијом армије, а несумњиво под утицајем новина виђених код савезника, представници југословенског војног врха трудали су се од самог почетка да кроз преговоре са Французима набаве барем неколико ових апаратова. Како је француска Угарска војска располагала са две чете тенкова, 301. у Дески и 303. у Кањижи, у близини југословенских трупа, у преговорима који су вођени по овом питању, француски командант, генерал Де Лобит предложио је начелнику штаба Врховне команде војске Краљевине СХС, војводи Живојину Мишићу, да се постојећа ситуација искористи за обуку кадра за будућу формацију југословенских тенковских јединица. Планирано је да се у сваку од поменутих чета упути на обуку по један вод од по једног официра и 30 подофицира и војника.⁶

Наредба у вези с тим упућена је команданту Прве армијске области војводи Петру Бојовићу 6. августа 1919. У њој је прецизирano да људство треба одабрати од овогодишњих регрутa из пешадије. Офици-

⁴ Драг. В. Јеремић, *Будућност борбених кола (тенкова)*, „Ратник“ V, 1922, 100–109.

⁵ Радило се о лаким тенковима, chars d'assaut, из 501. пукa који су чинили 1 батаљон са три чете од по 24 тенка (укупно 72), од чега је до тренутка слања извештaja у Сегедин стигла једна чета која се састојала од три борбена вода од по 5 кола, 1 резервног вода, 3 кола за снабдевање и 1 кола командира чете. Архив Војноисторијског института, пописник 4/1, кут. 114, ф. 1, документ бр. 2/7(даље: АВИИ, П-4/1, К-114, Ф-1, док. 2/7).

⁶ АВИИ, П-4/1, к-113, Ф-4, док. 6/1: Војнике је требало обучавати делом за во заре-шофере, а делом за послужиоце на митральезима и топовима 37 mm, на тенковима.

ри су требали да буду активни, са завршеном академијом, чина потпоручника или поручника, а војници интелигентнији и они који се по могућности разумеју у практичну механику. Из наведене чињенице може се закључити да се трезвено и зналачки планирало за будућност, јер се поверење указивало млађем кадру. Наредба је 12. августа 1919. достављена командантима дивизијских области из чијег састава је требало одабрати људство за обуку. Француске тенковске чете премештене су у међувремену у Нови Сад⁷ где је требало да се одржи курс⁸ за који је људство пристигло почетком септембра.⁹ Међутим, овај покушај се изјаловио јер су се француске тенковске јединице због опасности од большевика на румунском фронту у Бесарабији добиле наређење за покрет ка Румунији.¹⁰ Како обука југословенског људства није започета ни до 20. септембра 1919, а Французи је због покрета нису могли изводити,¹¹ по наређењу војводе Живојина Мишића људство упућено на споменути курс вратило се после 21. септембра у своје јединице.¹²

Да опремање југословенске војске тенковима није довођено у питање, сведочи и чињеница да је југословенска врховна команда крајем октобра тражила, и од француског Министарства рата средином новембра добила, два њихова правилника о употреби јединица тешких и лаких борних кола,¹³ а настављени су и преговори о набавци ових апаратова. У фокусу интересовања Југословена налазиле су се и даље две поменуте чете са педесетак тенкова, који су крајем септембра још увек били међу ратним материјалом француске Угарске армије. Пре-ма обавештењима добијеним од француског команданта 24 тенка из њиховог састава било је намењено Румунима, док је осталих 26 требало пребацити у бугарску престоницу Софију.¹⁴ Средином октобра предузете су мере код француског Министарства рата преко техничког делегата у Паризу, пуковника Васе Божидаревића, да се тих 26 тенкова уступи југословенској војсци¹⁵ или је ово ангажовање остало без резултата, јер

⁷ АВИИ, П-4/1, к-113,Ф-4, док. 6/3.

⁸ У вези са овим курсем било је несугласица. Штаб Угарске армије известио је југословенску Врховну команду да се људство не шаље, али је делегат код Француза капетан Димитријевић издејствовао да се људи ипак пошаљу у Нови Сад и о томе јавио 21. августа 1919. АВИИ, П-3, К-207, Ф-22, док. 10.

⁹ АВИИ, П-4/1, к-113,Ф-4, док. 6/4.

¹⁰ АВИИ, П-4/1, к-105, Ф-5, док. 10/73; као и: Јеврем Топаловић, *Тактичка употреба борних кола*, „Ратник“, VII, 1923, 65.

¹¹ АВИИ, П-4/1, к-105, Ф-5, док. 10/73, и АВИИ, П-4/1, к-105, Ф-5, док. 10/75.

¹² АВИИ, П-4/1, к-107, Ф-6, док. 19/48.

¹³ Војни изасланик у Француској послao је 14. новембра 1919. Врховној команди Instructions proviso ire sur la manœuvre des unites de chars lagers i Instructions sur l'emploi des chars d'assaut, Француске армије. АВИИ, П-3, к-434, Ф-1, док. 1/1, лист 233/948.

¹⁴ АВИИ, П-5, к-302, Ф-1, док.2. Од укупно три тенковске чете које су Французи имали на Балкану, две су без посада убрзо пребаћене у румунски град Ђурђу на Дунаву и биле намењене за уступање румунској војсци, а једна са комплетним људством у Софију, са намером да се због потреба француске војске пребаџи у Цариград (АВИИ, П-5, к-302,Ф-1, док. 55).

¹⁵ Исто, док. 13.

француско министарство није имало довољно тенкова на располагању да би их могло продати. Југословенима се препоручивало да сачекају производњу нове туре материјала.¹⁶ После овог неуспеха заступник начелника штаба Врховне команде генерал Петар Пешић обратио се лично команданту савезничке Источне војске генералу Франше д' Епереу 14. новембра 1919, са молбом да посредује у Паризу и потпомогне куповину 26 тенкова за Југословене.¹⁷ Генерал д' Епере одазвао се овој молби.¹⁸ Он је убрзо потом ставио до знања Врховној команди војске Краљевине СХС да може рачунати на једну чету од осам тенкова који су се тада налазили у Софији и чије би дефинитивно уступање требало да се изврши нешто касније, по сређивању прилика у Сирији.¹⁹ На предлог Врховне команде од 10. децембра 1919, министар војни и морнарице генерал Стеван Хаџић донео је 14. децембра 1919. решење да се у наоружање југословенске војске од Француза прими поменута чета од осам тенкова из Софије.²⁰ По препоруци генерала д' Епереа требало је одмах упутити људство у бугарску престоницу које би се обучило у руковању тенковима, а одређени официри били би доцније и чланови комисије за пријем приликом њиховог дефинитивног уступања.²¹ Очекивало се да ће се добити већ употребљаван, а не нов тенковски материјал. Према плану Врховне команде, тенкове је по пријему требало упутити у Скопље где би се организовала обука за људство из свих армијских области. Инструктори би били официри Треће армијске области који би тенкове примили у Софији. По завршеној обуци планирано је распоређивање апарата по свим армијама.²² Будући да се рачунало и са могућношћу да тенкови буду премештени у међувремену у Цариград²³, југословенско људство требало је да се у том случају упути директно тамо, што само сведочи о великој жељи да се до тенкова дође. Међутим, како је командант Треће армијске области располагао само једним погодним низим артиљеријским официром одлучено је да другог официра одреди командант Прве армијске области.²⁴ Ис пред Треће армијске области за обуку је одређен артиљеријски капетан друге класе Драгољуб И. Лазаревић, до тада водник 1. батерије, 2. дивизиона, 3. хаубичког пука.²⁵ У исто време Министарство војно и морнарице набавило је, преко војног изасланика у Лондону, поверљи-

¹⁶ Исто, док. 30.

¹⁷ Исто, док. 55.

¹⁸ Исто, док. 35.

¹⁹ АВИИ, П-4/3, к-64, Ф-4, док. 6/1, лист 1.

²⁰ Исто, лист. 2.

²¹ Исто. Требало је упутити два низа артиљеријска официра, четири подофицира и десет војника који су по могућности требали да се разумеју у машинске занате из Треће армијске области, једног машинбравара и два монтера из војнотехничких заводова, те десет шофера из Аутомобилске команде.

²² Исто.

²³ Исто.

²⁴ АВИИ, П-5, к-302, Ф-2, док. 2.

²⁵ АВИИ, П-4/3, к-59, Ф-1, док. 2/4.

ва правила британског Генералштаба која се односе на тенкове и њихову употребу у садејству са другим родовима војске,²⁶ што још једном сведочи о чињеници да се проблему увођења тенкова у наоружање војске приступало озбиљно и плански.

Тенкови намењени југословенској војсци пребачени су средином јануара 1920. у Макрикеј у близини Цариграда. Командант француске Источне војске генерал Франше д' Епере обавестио је српског делегата у Цариграду пуковника Николајевића да су тенкови у служби Источне армије и да не могу бити објекат никаквог уступања јер су тренутно били неопходни француској војсци. По његовом мишљењу, потребно је да се пошаље један југословенски официр у Макрикеј у тенковску чету на обуку ради њиховог пријема,²⁷ те је одлучено да се одређено људство упути тамо.²⁸ Група је кренула 26. фебруара 1920. преко Софије за Цариград.²⁹ Обука је вршена у 303. чети борних кола 17. колонијалне дивизије француске Источне војске, а обучено људство се вратило у земљу до 1. јула 1920. године.³⁰

Крајем јануара 1920. технички делегат Министарства војног и морнарице Краљевине СХС у Паризу, пуковник Васа Божидаревић, обавештен је да француско Министарство рата намерава да нареди израду тенкова за своје потребе па се тако отворила могућност поруџбина нових апарата за југословенску војску осим оних који су се налазили у околини Цариграда. По мишљењу Врховне команде, требало је поручити у Француској још осам комада и од њих формирати четири четве од по четири тенка (укупно 16). Југословенски војни врх определио се за лаке моделе (*chars d'assaut leges*), јер су се француски тешки тенкови показали рђави, али је питање о моделу ипак остављено пук. Божидаревићу да га реши уз саветовање са француским стручњацима. Ако би се показало да су и тежи модели довољно усавршени сматрало се да би било добро да једна чета буде од ових модела ради упознавања и пробе. Овако мали број предложен је због високих цена тенкова³¹ и требало је да се користи само за обуку. Исти план је предвиђао да се, у случају да људство из Треће армије одређено за пријем првих осам апарата не буде довољно извежбano, у Француску пошаље један официр ради обуке у руковању и техничком познавању овог, за југословенску војску сасвим новог материјала. Овде изнето мишљење је прихваћено, а француско Министарство рата прихватило је плаћање и у

²⁶ АВИИ, П-3, к-174, Ф-5, док. 6/1.

²⁷ АВИИ, П-5, к-302, Ф-3, док. 10 на француском језику.

²⁸ Исто, док. 15.

²⁹ АВИИ, П-5, к-302, Ф-3, док. 6. Путовање ове групе пратили су многобројни проблеми. Официр из Прве армијске области се разболео, а 10 шофера из Солуне и на неколико тражења нису послати да се придруже групи.

³⁰ АВИИ, Персонални подаци официра бивше југословенске војске (даље: ППД), кутија 868/383, артиљеријски потпуковник Лазаревић Илије Драгољуб.

³¹ Једна лака јуришна кола (*chars d'assaut*) коштала су око 80.000 ондашњих француских франака.

натури као и за сву до тада уступљену робу, тако да је изгледало да је питање набавке 16 тенкова (8 половних и 8 нових) решено.³² Нове чињенице, међутим, испречиле су се повољном разрешењу набавке.

Југословенски технички делегат у Паризу, пук. Божидаревић, обавестио је телеграмом 19. марта 1920. Артиљеријско-техничко одељење Министарства војног и морнарице да у француском министарству не знају ништа о уступању тенкова из Цариграда нити верују да ће се тај уступак учинити. Кад је реч о набавци нових тенкова, у истој депеши стоји да ће нова партија ући у производњу само ако цео број потраживања буде достигао бар 500 комада.³³ И поред свих споменутих тешкоћа Министарство војно и морнарице није одустајало од набавке тенкова. Делегату у Цариграду наложено је почетком априла да, уколико не може издејствовати свих осам тенкова, на сваки начин тражи бар два који треба да стигну у Београд пре 1. маја текуће године. За ову сврху требало је употребити људство-посаду која је тамо послата ради обуке.³⁴ Развој догађаја у Сирији у вези са арапским устанком и проблеми око југословенског кредита у Француској³⁵ осујетили су намере југословенске Врховне команде да дође до споменутих апарата.³⁶

Југословенска војска и тенкови 1921–1931

И поред споменутих тешкоћа није се одустајало од изградње сопствених тенковских јединица, тако да је већ у другој половини јула 1920. године из Главног ћенералштаба тражено да војни изасланик у Паризу што пре прибави и пошаље мирнодопску формацију тенковских јединица француске армије како би се и у југословенској војсци могли саставити прописи о томе и приступити набавци материјала и њиховом формирању.³⁷ Тенкови су били реалност са којом је свака модерна армија, па и југословенска, морала рачунати па је посебну пажњу требало посветити и проучавању могућности одбране од ових направа. Почетком септембра 1920. из Инжињеријске инспекције Министарства војног и морнарице послато је командама армијских области по 18 комада упутства за борбу против тенкова и блиндираних ауто-

³² АВИИ, П-5, к-302, Ф-3, док. 11.

³³ АВИИ, П-5, к-302, Ф-3, док. 37.

³⁴ АВИИ, П-5, к-303, Ф-1, док. 16.

³⁵ У рату од 1914. до 1918. Србија је од Француске добијала оружје и финансијска средства, а то је настављено и уговорима од 9. августа 1919. и 8. јануара 1920. Добијено је поново оружје од француске Источне армије у износу од 54 милиона франака али су даље испоруке зауставили француски захтеви за предајом обвезница на 490 милиона франака из јула 1920, што је југословенска влада одбила у септембру исте године. Детаљније види: Вук Винавер, *Југославија и Француска између два рата*, Београд 1985, 439–441.

³⁶ Ј. Топаловић, *н. г.*, 65.

³⁷ АВИИ, П-3, к-434, Ф-1, док. 1/1, лист 233/948.

мобила, израду и рушење препрека и разна рушења експлозивом.³⁸ Са тенковском техником требало је упознати и официре по гарнизонима, што је чињено путем популарних предавања. У јануару и фебруару 1921. пешадијски пуковник Живан Ј. Ранковић³⁹ одржао је два предавања официрима штипског гарнизона са темама *Тенк – техника тенка и тракићна употреба* и *Значај јуришних трупа, стројна обука и начела за вођење борбе*.⁴⁰ Ранковић је и аутор прве домаће књиге о овој теми *Тенк (Борна кола) – историјски развој, техника и тактичка употреба* (Сарајево 1922). Пошто је књига била написана јасним и концизним стилом, а технички и тактички део ваљано обраћен, појавило се 1924. и друго прерађено и допуњено издање,⁴¹ а 1927. и треће.⁴²

Да је југословенски војни врх био озбиљан у намери да изгради сопствене тенковске јединице сведочи и конкурс за војно-државне питомце у Француској из 1921. који је био отворен до 15. октобра те године. Конкурсом је било предвиђено да од 8 кандидата, двојица буду упућена у центар за обуку са *јуришним колима* у Версају.⁴³ Према подацима којим располажемо на курс који је трајао од 1. марта до 20. августа 1922. упућен је, међутим, само артиљеријски мајор Јеврем П. Топаловић⁴⁴ који се припремао да постане први командант јединица борних

³⁸ АВИИ, П-4/3, к-59, Ф-1, док. 2/11.

³⁹ Живан Ј. Ранковић је један од прослављених ратника српске војске. Прошао је у трупи сва бојишта Балканских и Првог светског рата у коме је тешко рањен при одступању 1915. и постао 80% инвалид, те тешко писао десном руком. По наређењу Врховне команде сликан је за Ратни пантон у Паризу за групу најхрабријих и најзаслужнијих официра. Рођен 12. јула 1880. у Гружи, Нижу и Вишу школу Војне академије као и митраљески курс завршио је у српској војсци. Од 10. фебруара 1907. до 15. јануара 1908. боравио је на одсуству у Немачкој ради учења језика. Говорио је и писао на француском и немачком, а могао да чита руски, бугарски и италијански језик. Године 1909. изабран је за приправника ћенералштабне струке, а 1910. био је члан комисије за пријем муниције у Француској. До Балканских ратова је на дужностима помоћника класног старешине и класни старешина питомаца Војне академије. После рата налазио се на дужностима комandanata 14. и 29. пешадијског пука, а од априла 1921. наставник је у Пешадијској школи гађања у Сарајеву, потом командант 2. пешад. подофицирске школе и хонорарни наставник Пешад. школе гађања. Био је и вршилац дужности комandanata Босанске бригаде и помоћник комandanata Босанске дивизијске области. Пензионисан је 28. јуна 1927. са дужности у штабу команде 5. армијске области у чину пешад. бригадног генерала (АВИИ, ППД, к-1509/122, Живан Ј. Ранковић).

⁴⁰ *Војни Весник* бр. 5, 1921, 29.

⁴¹ Живан Ј. Ранковић, *Наоружање Пешадије* 1–8, Сарајево 1923, књ. 5.

⁴² *Војни Весник* бр. 4, април 1928, 117–118.

⁴³ Службени Војни Лист Краљевине СХС, 2044/1921 (даље СВЛ).

⁴⁴ Радило се о сину генерала Петра Топаловића (командант Моравске војске из Српско-бугарског рата 1885), прослављеном ратнику, артиљерцу из Балканских и Првог светског рата који се није одвајао од своје 2. батерије крупног дивизиона Тимочке војске која је више пута била преименована и мењала позив. С њом је прошао све велике бојеве српског оружја и поред болести која га је често пратила (Кумановска и Битољска битка у Првом балканском рату, положаји-Зајечар-Кула-Белоградчик-Видин у Другом балканском рату, Церску и Колубарску битку, положаје према Бугарима: Зајечар –Бољевац –Ртањ –Сокобања, Албанску голготу, те чувене опера-

кола југословенске војске.⁴⁵ Топаловић је био на обуци у 501. пуку борних кола стационираном у Туру. Француску је напустио 25. августа 1922. године.⁴⁶ Захваљујући између осталог и овоме, у војној терминологији Краљевине СХС устаљен је за ове направе назив *борна кола* који је представљао превод француског *Char de combat* на супрот убицајеног енглеског *tank*. Министарство војске и морнарице Краљевине СХС расписало је и током 1923. конкурс, овога пута за три нижа официра који би се у Француској школовали за тенкисте. Кандидати су требали да се упуте у Француску последњих дана марта 1923.⁴⁷ Да ли је ово путовање реализовано остало нам је непознато.

За набавку тенкова пресудан је ипак био материјални фактор. Као главни противник и кочница великих издатака за наоружавање југословенске војске често се спомиње тадашњи министар финансија др Милан Стојадиновић.⁴⁸ Питање обvezница за ратне дугове које је Југославија одбијала да изда Французима отежавало је закључивање новог зајма код њих.⁴⁹ Последице Стојадиновићеве политике међутим биле су те да је ослабљени динар⁵⁰ од јануара 1923. почeo да се учвршћује, постајући од 1925. до 1931. стабилна валута. Стојадиновић је ипак 1923. године издао обvezнице за старе дугове да би добио зајам за наоружа-

ције на Солунском фронту). Мајор Топаловић доказао се и у педагошком раду: од 1. септембра 1913. до 19. јула 1914. помоћник је класног старешине у Војној академији на коју се дужност враћа 22. новембра 1919. а од 10. новембра 1920. и одељењски старешина. После повратка из Француске и кратке службе у артиљеријско-техничком одељењу Министарства војске и морнарице упућен је у Артиљеријску школу гађања у Сарајево, 4. марта 1923. Из овог периода датира и појава прве техничке књиге из области аутомобилизма на нашем језику под називом *Ауто*, рађене у коауторству са инжењеријским поручником Свет. А. Борђевићем. После годину дана пребачен је на нову дужност, а 1925. због болести оглашен за канцеларијску службу, па га налазимо у штабу Главне ауто-команде. Умро је 15. децембра 1926. у 41-ој години живота. Према некрологу чији је аутор п. пук. Драгиша Д. Пандуровић, потоњи дивизијски генерал, радио се о човеку који је тежио да буде свестрано образован и марљивим радом постигао је овај циљ јер је „покојник имао све особине правог, савременог официра: висок ум, хладнокрвност, свестрано образовање, отменост и скромност“, Пандуровић Драгиша, *Некролог артиљеријском поститутивному Јеврему П. Топаловићу*, „Ратник“ III, 1927, 146–149 и АВИИ, ППД, К-1870/545).

⁴⁵ Д. Пандуровић, исто.

⁴⁶ АВИИ, П-3, к-435, Ф-1, док. 10/1, лист 12.

⁴⁷ СВЛ Краљевине СХС бр.8 од 22. фебруара 1923 (СВЛ 318/1923).

⁴⁸ АВИИ, П-17, к-14, Ф-1, док.6/1.

⁴⁹ В. Винавер, *н. д.*, 439.

⁵⁰ На почетку периода који посматрамо на територији Краљевине у оптицају су биле четири валуте: српски динар, аустријска круна, бугарски лев и црногорски перпер. Савлађивање валутне збрке (замена аустријске круне за динар у односу 4:1) било је праћено инфлацијом и финансијским шпекулацијама. У односу на британску фунту која је у том периоду сматрана за најстабилнију валуту, динар је изгубио на вредности готово четири пута. Јануара 1921. плаћало се за једну фунту 139 а јануара 1923. године 507 динара. Марта 1925, међутим, за фунту се добијало 296 динара. *Бриганица о Краљевини Југославији*, годишњи извештај Британског посланства у Београду 1921–1938 (приредио Живко Аврамовски), прва књига (1921–1930), Београд–Загреб 1986, 131, 198 и 339.

ње на чemu је нарочито инсистирао краљ Александар који је, према речима Стојадиновића, „веома волео војску и жеleo да буде што модерније наоружана, добро обучена и у свему што боље опремљена“.⁵¹ И поред тога, у наредним годинама на страницама *Службеног војног листа* не наилазимо више на конкурсe за обуку тенкиста, мада је набавка тенкова била везивана за ратни зајам у износу од 300.000.000 франака одобрен у Француској крајем 1923. који је требало да побољша техничку опремљеност југословенске војске.⁵² Иако се у програму попуне наоружања налазила набавка тенкова, блиндираних аутомобила па и митраљеза, за југословенску војску најургентнија је била набавка 100.000 пари војничких униформи. Набавци војне одеће дата је предност у односу на потраживања Артиљеријско-техничког одељења Министарства војске и морнарице које је требало да одреди који ће материјал изоставити са листе.⁵³ Артиљеријско-техничко одељење редуковало је листу својих потраживања на рачун блиндираних аутомобила, митраљеза и тенкова, чија је набавка стављена иза набавке војне одеће и шаторских крила.⁵⁴

На опредељење за набавку тенкова за југословенску војску могла је утицати и чињеница да су до 1925. ова борбена средства ушла у наоружање многих малих и средњих европских држава, док су се Польска⁵⁵ и Чехословачка⁵⁶ определиле за сопствену производњу. Између осталог, тенковима се опремају и армије тако малих земаља какве су Литванија, Естонија, Летонија и Финска⁵⁷ па и неке граничне државе. Овим савременим борбеним средством наоружала се и Румунија која

⁵¹ Милан Стојадиновић, *Ни рат ни шаки*, Ријека 1970, 175. О притисцима Стојадиновић каже: „Ипак, највише проблема задавао ми је министар војске и морнарице са својим захтевима, јер је иза њега стајао краљ Александар. Генерал Петар Пешић био је лични пријатељ краљев, још из времена рата, а његови захтеви, које је краљ увек подупирао, стављали су ме често пред тешке проблеме. Очигледно је било, да се за наоружање војске, сад у новој знатно повећаној држави, морају трошити огромне суме, које није било могуће набавити из редовних буџетских средстава. И пре тога ти су издаци у Србији били покривени зајмовима. Требало је dakле однекуд створити зајам за наоружање. Али како? Одакле? То се ни краља Александра, ни министра војног, није тицало. Обојица су сматрали да је то ствар министра финансија, чија је дужност да удовољава њиховим захтевима како зна и уме“ (исто, 169).

⁵² Зајам од 300 милиона франака које је одобрио француски Сенат 17. децембра 1923, за набавку оружја и неопходних привредних постројења од француске државе и француских фирмi. Зајам је био на десет година уз 5% камате, а његова отплата је била гарантована приходом монопола и царина. У Краљевини СХС је затим донесен посебан закон у вези зајма, 8. јануара 1924 (М. Ђелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922–1935*, 26), АВИИ, П-17, к-196,Ф-1, док.1, где из преписке министра војног генерала Пешића и војног изасланика у Паризу око набавке војничких одела посредно сазнајемо да су се у плану наоружања југословенске војске по ратном зајму налазили и тенкови.

⁵³ АВИИ, П-17, к-196,Ф-1, док.4.

⁵⁴ АВИИ, П-17, к-196,Ф-1, док. 6.

⁵⁵ *Рајник*, VII, 1925, 123.

⁵⁶ *Историја*, 125.

⁵⁷ *Рајник*, I-II, 1925., 328–329, *Рајник*, XI–XII, 1925, 298–299.

је располагала са 90 борних кола од којих је већина била марке *Renault*.⁵⁸ Италијани, као најопаснији потенцијални противник у одмеравању снага на будућем бојном пољу, према сазнањима часописа *Raičnik* 1925. располагали су са неколико тешких и око 100 лаких тенкова.⁵⁹ Италијански генералштаб, међутим, није довољно проучио ово оруђе и није имао довољно искуства с њим, те је предвиђао његову ограничenu употребу и то у самој земљи. Доста дugo је посматрао тенкове као оруђе споредног значаја⁶⁰ што је југословенском војном врху остављало могућности за калкулације.⁶¹ Доктринарне поставке по којима се тенкови нису могли употребљавати на брдско-планинским теренима, који су чинили око 70% југословенске територије, ишли су такође на руку лежерности Југословена по питању набавке овог материјала. Ипак, забрињавала је чињеница да су се Италијани бавили конструкцијом новог тенка који је требало да има способност у савлађивању великих успона,⁶² а начелник југословенског Ђенералштаба, генерал Пешић у светлу поремећених односа са Италијом рачунао је већ од краја 1927. и током 1928. и са употребом италијанских тенкова у могућој акцији против Југославије.⁶³ По вестима *Raičnika* из 1928. један тенковски пук, са додуше недовољним бројем кола, формирала је и Грчка.⁶⁴

Како је југословенска војска била без сопствених тенкова, да се не би заостајало за окружењем, морало се приће вежбама са импревизацијама којим је представљано дејство тенкова. Једна таква вежба изведена је у Калиновику на полионима Пешадијске и Артиљеријске школе гађања,⁶⁵ вероватно 1927. или 1928. године. Према речима савременика „ова вежба расветлила је извесне недовољне појмове о раду и дејству борних кола, а посебно по вези и потпомагању од стране пешадије“.⁶⁶

Набавке по француском ратном зајму од којих је зависила испорука тенкова текле су постепено, током готово 10 година. Прва испорука наоружања по овом основу, 51.000 пушака, искрцана је у Солуну 1924. године. Наредне испоруке кренуле су тек последњих месеци 1927. преко Сушака.⁶⁷ Последња партија материјала по одећној грани на рачун кредита од 300 милиона франака послата је у Југославију из

⁵⁸ *Raičnik*, VII, 1925, 130.

⁵⁹ *Raičnik*, XI–XII, 1925, 274.

⁶⁰ Драг. В. Јеремић, *н. д.*, *Raičnik*, V, 1922, 100.

⁶¹ *Raičnik*, VII–VIII, 1924, 174.

⁶² *Raičnik*, VII, 1925, 126.

⁶³ Вук Винавер, *Да ли је Југословенско-француски ћакиј из 1927. године био војни савез*, „Војноисторијски гласник“, I, 1970, 179.

⁶⁴ „Ратник“, III, 1928, 133.

⁶⁵ Пук. Коста Антоновић, *Борба пешадије са борним колима у новим француским езгерцирним правилима*, „Пешадијски гласник“, 25, свеска II, Сарајево 1929, 20 (први текст у коме се могућност овакве вежбе предвиђа појавио се у „Војном веснику“ јуна 1926.).

⁶⁶ *Исјо.*

⁶⁷ М. Ђелајац, *н. д.*, 26.

Марсеја децембра 1929,⁶⁸ чиме се отворила могућност да на ред дође и набавка тенкова. Када се ситуација са испорукама побољшала, а у светлу ишчекивања француско-југословенског пакта,⁶⁹ очекивало се да ће се то одразити и на питање тенкова. Будући да се испорука одређеног броја ових направа очекивала веома брзо, поново се поставило питање оспособљавања људства за руковање и тактичку употребу борних кола. У реферату Министарском савету од 13. октобра 1927, који је убрзо и одобрен, министар војни и морнарице армијски ќенерал Стеван С. Хаџић предложио је да се у француску Апликациону школу за борна кола у Версају, на курс од 4. јануара до 31. маја 1928. за официре, и од 1. октобра 1927. до 31. јула 1928. за подофицире, уpute артиљеријски потпуковник Радован И. Ђукнић, артиљеријски капетан прве класе Борислав К. Кнежевић, артиљеријски поручник Владимира Љ. Јовановић, артиљеријски наредник Милутин Ј. Грујичић, пешадијски поднаредник Спасоје Т. Поповић и пешадијски наредник Петар Д. Напрта.⁷⁰ Према подацима којим располажемо, курс за официре одржан је између 1. новембра 1927. и 14. августа 1928.⁷¹ После групе официра у Француску су на курс послати пешадијски поручници Данило С. Зобеница и Благоје Д. Небреклијевић. Оба официра прошла су кроз детаљну обуку и поред тада већ покојног Јеврема Топаловића били су први потпуно обучени југословенски тенкисти. Они су после почетног дела курса од 1. децембра 1928. до 31. јула 1929. провели део обуке у 508. пуку борних кола у Линевилу од 1. августа до 1. октобра, а затим је обука поново настављена у Версају до 31. јула 1930. године.⁷²

Први тенковски материјал испоручен је југословенској војсци првих месеци 1930. године.⁷³ Према Милу Ђелајцу радио се о 21 тенку типа *Renault FT*. Ови тенкови, познатији као *Рено-Кејрес*, имали су гумирани гусеничарски ланац и представљали су модификовану и покретљивију верзију од ратних модела. Развијали су максималну брзину до 12 км/час.⁷⁴

⁶⁸ АВИИ, П-17, к-196,Ф-7, док. 15.

⁶⁹ Југословенско-француски пакт о пријатељству и конвенција о арбитражном решавању спорова потписани су 11. новембра 1927. године у Паризу. Том приликом потписана је и војна конвенција по којој је требало да два генералштаба измене гледишта о техничкој сарадњи у случају принудног споразума о одбрани мира, а у вези са одлукама Друштва народа. О пакту детаљније види: В. Винавер, *Да ли је Југословенско-француски пакт из 1927. године био војни савез, „Војноисторијски гласник“*, I, 1970, 145–183; исти, *Југославија-Француска између два рата*, Београд 1985, 116–127; *Балкански уједињени односи 1876–1996*, II том, 1919–1945 (приредио Момир Стојковић), Београд 1998, 271–278.

⁷⁰ АВИИ, П-17, к-158, Ф-2, док. 43.

⁷¹ АВИИ, ППД, к-738/802, Кнежевић Косте Борислав.

⁷² АВИИ, ППД, к-2042/649, Зобеница Стевана Данило.

⁷³ *Бригади о Краљевини Југославији*, годишњи извештаји Британског послаштва у Београду 1921–1938 (приредио Живко Аврамовски), прва књига (1921–1930), Београд-Загреб 1986, 689.

⁷⁴ О типу тенка говори посредно уредба министра војног и морнарице у СВЛ Краљевине Југославије, 549/1931. Француска ознака овог тенка била је Р-24, а југословенска М-26.

Тенкови су најпре стационирани у Крагујевцу што је било у складу са тадашњом доктрином која је предвиђала да се приликом кантоновања ова борбена средства сместе у близину неке фабрике или радионице, чијим би се материјалима и алатом могла послужити њихова посада у случају честих кварова. У крагујевачком Војнотехничком заводу, од 5. фебруара до 8. априла 1930. организован је курс за обуку на борним колима чији је управник био капетан I класе Фридрих Ренер,⁷⁵ а затим је почетком априла формирана тенковска чета на чијем се челу од 8. априла такође налазио Ренер.⁷⁶ На положај водника у чети борних кола постављен је истим указом поручник Владимир Љ. Јовановић. Ренера и Јовановића су крајем новембра 1930. сменили капетан II класе Данило Зобеница и поручник Благоје Небреклијевић који су се вратили са обуке у Версају.

Набавка тенкова, и поред њихове несавршености, изазвала је одушевљење поглавито у југословенском јавном мњењу. Југословенски грађани могли су да упознају *најмодерније и најсавршеније* наоружање своје војске приликом дефилеа трупа на Бањици у Београду 6. септембра 1930. поводом поделе застава пешадијским и коњичким пуковима, а на седми рођендан престолонаследника Петра. У дефилеу трупа учествовало је 10 тенкова, пет наоружаних топовима и пет митраљезима.⁷⁷ Од набављених тенкова у употреби је до 1931. остало 10 комада.⁷⁸ Брзо пропадање тенковског материјала сведочи о веома малим могућностима југословенске индустрије да задовољи потребе везане за израду и репарацију резервних делова као и о још увек веома лошем квалитету тенковског материјала. Решење министра војног и морнарице од 23. марта 1931, којим се прописује утрошак и расходовање потрошног материјала за једна борна кола марке *Рено-Кеѓрес*, *потказује* да су тенкови трошили неубичајено велике количине горива и мазива на које надлежни у југословенској војсци стално навикнутој на рестрикције нису гледали благонаклоно.⁷⁹

⁷⁵ Капетан I класе аутомобилске струке, Ренер Рајмунда Фридрих, припадао је малом броју официра немачке националности у југословенској војсци. Радило се о резервном артиљеријском официру аустроугарске војске, рођеном у Тарчину код Сарајева 1894, који је преко војске Народног вијећа државе СХС прешао у југословенску војску. У аустроугарској војсци Ренер је 1917. завршио јуришни курс а у југословенској аутомобилски официрски курс 1928. у Београду. Са места управника радионице аутокоманде Министарства војног и морнарице прешао је на споменуте дужности у Крагујевцу, да би се по доласку оспособљеног људства вратио на пређашњу дужност. Други светски рат дочекао је у чину мајора. Сматрамо да на његово напредовање није утицала националност већ недовољно војно образовање. Изјашњавао се као Југословен. (АВИИ, ППД, к-1523/473, Ренер Рајмунда Фридрих).

⁷⁶ Ренер је на овај положај постављен несумњиво због чињенице да је потпуковник Ђукнић умро 1929. године.

⁷⁷ *Војни весник*, 10, Београд, октобар 1930, 313–320.

⁷⁸ М. Ђелалац, *н. д.*, 121.

⁷⁹ СВЛ Краљевине Југославије, 549/1931.

Тенкови су крајем маја и почетком јуна 1931. пребачени у Калиновић, у састав Пешадијске и Артиљеријске официрске школе.⁸⁰ Тенковске гусенице су већ биле доста истрошene а нових за замену није било.⁸¹ Те 1931. године и последњи југословенски сусед којем је било дозвољено држање тенкова, Албанија, набавио је за свој арсенал шест ових направа.⁸²

Чињенице да су тенкови представљали веома скупа борбена средства за тадашње услове „која ма била и најскромнија коштају 150.000 франака а тежа до 2.000.000“⁸³ као и брзо пропадање тенковског материјала⁸⁴ морале су имати изузетну тежину при доношењу поновне одлуке о њиховој набавци. Поражавајуће је деловала и оцена стручњака из 1931. према којој је Реноов тенк већ изгубио већи део борбеног значаја који је имао 1918. Према тадашњим захтевима близана овог тенка већ је била премала, оклоп недовољно јак а наоружање недовољног дometa.⁸⁵ Прво наредно попуњавање југословенских јединица тенковима остварено је почетком 1935. из француске бесплатне испоруке војне помоћи. Том приликом добијено је 20 половних тенкова *Renault F. T.*⁸⁶ Ове чињенице свакако су утицале на то да се савремено наоружане и опремљене тенковске формације у југословенској војсци почну формирати тек у освит Другог светског рата, с пролећа 1940. године.⁸⁷

*

Тенкови су се као ново борбено средство појавили у Првом светском рату у коме су, иако технички далеко од савршенства, одиграли веома значајну а по некима и пресудну улогу за победу сила Антанте. Од значаја је нагласити и психолошко-морално дејство које је остављала појава новог оруђа на свест ондашњег човека. Став војног врха о набавци и увођењу тенкова у наоружање југословенске војске био је позитиван и правовремен. План о набавци, са освртом на материјалне тешкоће земље и техничку несавршеност тенкова, усвојен је убрзо по завршетку Првог светског рата. Тада је била предвиђена на-

⁸⁰ АВИИ, ППД, к-2042/649, Данило С. Зобеница.

⁸¹ М. Ђелјајац, *н. д.*, 121.

⁸² *Војни весник*, 7 и 8, 1931, 247.

⁸³ Драг. В. Јеремић, *н. д.*, *Ратник*, V, 1922, 101.

⁸⁴ Према ондашњем стању технике, тенкови су се при обазривој употреби могли ангажовати у четири боја, после чега би постајали неупотребљиви (Милош Ђ. Станковић, *Борна кола у боју код Камбрае*, „Ратник“, II –III, 1931, 107).

⁸⁵ *О борним колима Рено. Новости и белешке*, „Пешадијски Гласник“, 36, свеска 1, Сарајево 1932, 161–162.

⁸⁶ М. Ђелјајац, *н. д.*, 121.

⁸⁷ Ради се о тзв. 2. батаљону борних кола у чије су наоружање улазила 54, тада савремена, тенка типа Рено М. 35.

бавка 16 лаких Реноових тенкова (8 половних и 8 нових) који би се користили превасходно за обуку људства, али због извесних тешкоћа до којих је дошло са француске стране, набавка није остварена. Пресудан фактор за набавку тенкова био је материјални. Због економске немоћи земље једину могућност осавремењивања војске пружао је француски ратни зајам из 1923, на основу кога су озбиљније испоруке почеле тек крајем 1927. године. Југословенски војни врх чинио је све да до набавке дође што је могуће пре и да се оспособи људство за пријем и управљање тенковима, али је предност у набавкама давана текућим потребама за војном одећом и шаторским крилима. Разлоге томе треба тражити у недовољној усавршености тенковске технике и веома лошој ситуацији са униформама у југословенској војсци. Слање југословенског људства на обуку у француску војску поклапало се са наговештајима могуће набавке тенкова, 1920, 1922. пред ратни зајам, и 1927 – 1930. када су поново почеле испоруке ратног материјала по основу зајма и једна чета тенкова коначно набављена почетком 1930. Прво су на обуку слати артиљеријски, а потом пешадијски официри у складу са променом гледишта по коме су тенкови, уместо у јуришну артиљерију, сврставани у пратећа оруђа пешадије.

Када су тенкови набављени формирана је тенковска чета у Крагујевцу, а потом су јула 1931. пребачени у Калиновик, у састав Пешадијске и Артиљеријске официрске школе где су коришћени углавном за обуку. Ови тенкови, технички несавршени и превазиђени, налазиће се као главно борбено средство у наоружању окlopних јединица југословенске војске до пред Други светски рат.

TANKS AND MODERNIZATION OF THE YUGOSLAV ARMY, 1919 –1931

Summary

Tanks, as a new military weapon, appeared in the First World War. Even though they were far from technical perfection, tanks played a very significant, and according to certain people even a crucial, part in the victory over the Entente powers. It is important to emphasize the psychological and moral effect that the appearance of this, at that time new, weapon had on the conscience of a man. The military establishment's attitude on the provision and introduction of tanks in the armament of the Yugoslav Army was positive and timely. The plan on provision, with reference to material difficulties of the country and technical imperfection of tanks, was adopted soon after the First World War had ended.

Due to economic weakness of the country, the only way of the Army modernization was with the help of the French war loan from 1923 on the basis of which more serious delivery began at the end of 1927. The Yugoslav Army establishment tried everything in its power to carry out this provision as soon as possible and to train the personnel for operating these tanks. However, the advantage, as far as provision is concerned, was given to the needs for military uniforms and tents. The reasons for this can be found in bad conditions with uniforms in the Yugoslav Army. Sending Yugoslav men on training in the French Army coincided with the indication of the possible provision of tanks. First, the artillery and then the infantry officers were sent there in compliance with the change of views according to which tanks were classified as the weapons of infantry, instead of the weapons of assault troops.

While tanks were being provided, the tank company was formed in Kragujevac. In July of 1931, they were transferred to Kalinovnik as a part of Infantry and Artillery officer's school where they were mostly used for training. These tanks, technically imperfect and outdated, were a main military weapon in armament of the Yugoslav Army armored units until the very beginning of the Second World War.

СТРАДАЛИ ПРИПАДНИЦИ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ СА ТЕРИТОРИЈЕ УЖЕ СРБИЈЕ У ЗАРОБЉЕНИЧКИМ ЛОГОРИМА

АПСТРАКТ: *Раг јредсјавља њокушај да се анализира снага-
ње заробљених припадника војске Краљевине Југославије из
Уже Србије на основу државног поиска Жртве рата 1941–1945,
урађеног 1964. године, који се готово 30 година налазио под за-
браном коришћења.*

Иако је историографска продукција оставила импозантан број наслова о историји Другог светског рата на подручју Југославије, остало је доста тема и проблема који нису адекватно обрађени или им пак уопште није придаван значај. Једна од таквих тема се односи на заробљене војнике војске Краљевине Југославије (КЈ). Самим тим ни питање њених страдалих припадника није обрађено на задовољавајући начин.

Југословенска историографија данас, односно историографија Србије и Црне Горе, као ни историографија СФРЈ у претходном периоду, није дала прецизне податке о броју војника војске КЈ који су после краткотрајног Априлског рата против сила Осовине одведени у заробљеништво. У литератури се наводе бројеви од 200.000 до скоро 400.000 заробљених, за које је упориште нађено у различитим документима, како домаћим тако и страним.¹ Готово сви аутори наводе

¹ Бранко Петрановић је навео да је заробљено 375.000 војника од којих су на слободу пуштени Македонци (као Бугари), Хрвати и припадници националних мањина, док су у заробљеништво одведени Срби, Црногорци и Словенци (Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд 1992, 108–109); Јозо Томашевић, користећи немачке и америчке документе, наводи број од 181.258 заробљеника у Немачкој у јуну 1941, а да је још око 10.000 у Италији (J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 78); Велимир Терзић износи податак о 200.000 заробљеника у Немачкој и око 10.000 у Италији. Од овог броја су око 90% били Срби, а 10% припадници осталих народности (В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије*, Београд 1982, 472). Позивајући се на немачке изворе Никола Живковић износи податак о 268.395 заробљеника у мају 1941 (234.721 војника и подофицира и 2.653 официра у Немачкој, затим 27.195 војника и подофицира и 1.571 официра у Србији, као и 2.103 војника и подофицира и 152 официра на територији Загреба, Сарајева и Бањалуке), затим Хитлеров говор из априла,

да су у заробљеништво одведени Срби, Словенци и Црногорци, док су заробљеници осталих националности ослобођени.² Осим непрецизности у изнетим бројевима нису поменуте ни територије са којих потичу заробљени војници.

Циљ овог рада јесте да другачијим приступом пружи неке одговоре или отвори нова питања у вези са заробљеним војницима војске КЈ са територије Уже Србије. На основу делимично ревидираног пописа *Жртве рата 1941–1945*, сачињеног 1964. године,³ покушаћемо да направимо што обухватнију анализу страдалих заробљеника. Поред броја страдалих анализа обухвата националну структуру, године и начин страдања, почињоце злочина, географску одредницу страдања, уколико је позната, као и социјално-економску структуру страдалих.

Статистичке процене рађене на основу пописа 1921. и 1931. године показују да је националну структуру становништва Уже Србије⁴

који је пренела *Обнова* у коме се помиње 337.846 војника и 6.298 официра, *Ревију међународног Црвеног крста* из маја 1942. у којој се говори о 207.000 заробљеника и документа Југословенског црвеног крста из маја 1944. о 130.750 заробљеника (Н. Живковић, *Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у Другом светском рату*, Београд 1975, 146–147). Анализирајући до сада објављене податке Драган Алексић се определио за број од око 200.000 заробљеника (Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 313). У документима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у саопштењу „Издајнички рад генерала бивше југословенске војске у заробљеничким логорима у Немачкој“ забележен је податак о 12.000 официра и 200.000 војника у Немачкој. (AJ, Ф 110, 591, инв. бр.14.637; М. Ђелашац, *Између војске и Југославије – биографија генерала Душана Трифуновића*, Београд 1997, 272).

² Велимир Терзић наводи да је у циљу разбијања јединства заробљеника вршено њихово селектирање по националној основи, па су из заробљеништва ослобађани и Срби који су имали породице у Хрватској, као и на територији окупираниј од Италије, Бугарске и Мађарске. Затим су ослобођени они који су пристали да сарађују са квислиншким режимима у Љубљани и Београду, те део болесних и рањених заробљеника (В. Терзић, *н.д.*, 472).

³ Пописна комисија је утврдила да је учињен читав низ пропуста при изради пописника, тако да је њиме обухваћено 56–59% лица од оних које је требало обухватити пописом (Савезни завод за статистику (СЗС), *Жртве рата 1941–1945 – Резултати пописа*, Београд 1966 – репринт 1992, 7), па је на коришћење пописа стављен ембарго који је потрајао скоро 30 година (до 1992). Користећи се разноврсном архивском грађом, општинским документацијама, пописима СУБНОР-а (за поједине општине), монографијама и хроникама појединачних области, општина, насеља, црквеним књигама, анкетним формуларима у Музеју жртава геноцида, отпочео је 1995. године рад на ревизији пописа по угледу на музеј Јад Вашем (Yad Vashem) у Јерусалиму и Меморијални музеј холокауста (УСХММ) у Вашингтону. Ревизијом пописа обухваћена су сва лица са простора СФРЈ без обзира на националну, верску, етничку, политичку и војну припадност.

⁴ Према попису становништва из 1921. године ова територија под називом Северна Србија простирала се на површини од 49.950 км², на којој живи 489.342 домаћин-

(даље у тексту Србија) непосредно пред рат чинило 90,43% Срба (3.664.000) и 9,57% осталих националности (388.000) од којих већина (око 7,86%) није имала интереса да се одазове мобилизацијској обавези, већ су касније отворено стали на страну окупатора.⁵

Пописом *Жртве рата 1941–1945*, на територији Србије регистровано је 68.413 особа које су као припадници војске КЈ рат провели у заробљеништву. Према процени пописне комисије о обухватности пописа од 56% до 59% произилази да је са ове територије у заробљеништву боравило између 115.954 и 122.166 особа. Заробљени припадници војске КЈ са територије Србије чине 47,91% свих заробљеника са територије Југославије (142.802),⁶ иако је њено становништво чинило 25,60% становника Југославије.⁷ На жалост, због сувог живота у заробљеништву крај рата није дочекало 2.530 припадника војске КЈ са територије Србије. Стадали војници чине 3,70% од свих регистрованих заробљених припадника војске КЈ са ове територије. Такође они представљају 45,48% свих у заробљеништву страдалих припадника војске КЈ и 1,77% свих војника војске КЈ који су рат у мањим или дужем временском периоду провели у заробљеништву.

У укупном броју страдалих становника са територије Србије они представљају 2,59%.⁸ Највећи део међу страдалима представљају војници српске националности са 94,90% (2.401), док је међу осталим и непознатим националностима (укупно 129 особа – 5,10%) 1,38% Црногораца (35), 0,71% Словенаца (18), 0,59% Хрвата (15), 0,55%, муслимана (14). Из процене пописне комисије о обухватности пописа произилази да је са територије Србије у заробљеништву живот изгубило између 4.288 и 4.518 особа. Међу њима је између 4.069 и 4.288 припадника српске националности и између 219 и 230 припадника осталих и непознатих националности. Даљим радом на ревизији пописа потребно је идентификовати између 1.758 и 1.988 особа страдалих као заробљени

става, 2.129.636 становника (*Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 31. јануара 1921. године*, Сарајево 1924, 4).

⁵ Од осталих националности било је 2,09% муслимана, 1,72% Влаха и Румуна, 1,30% Бугара, 0,88% Хрвата, 0,66% Албанаца, 0,56% Немаца, 0,41% Руса и Украјинца, 0,24% Мађара и нешто мало Италијана који свакако нису били заинтересовани да се одазову мобилизацијском позиву и укључе у јединице војске КЈ, док се могло рачунати на 0,59% Цигана, 0,27% Словенаца, 0,24% Јевреја, 0,17% Македонаца, 0,17% Чеха и Словака и нешто мало Пољака (Б. Кочовић, *Жртве Другог свећиског рата у Југославији*, Лондон 1985, 178).

⁶ Пописом је регистровано 5.563 страдалих и 137.239 преживелих заробљених припадника војске КЈ. Из процене пописне комисије о обухватности пописа произилази да је у заробљеништву страдало између 9.429 и 9.934 војника, док је заробљеништво преживело између 232.638 и 245.070 војника, што укупно представља између 242.067 и 255.004 припадника војске КЈ са територије Југославије (СЗС, *Жртве рата 1941–1945 – резултати пописа*, Београд 1966, препрингт 1992, 18, 59).

⁷ Б. Кочовић, *Жртве Другог свећиског рата у Југославији*, 164–178.

⁸ СЗС, *Жртве...*, 23.

припадници војске КЈ. Међу њима је између 1.668 и 1.887 Срба, као и између 90 и 101 припадника осталих и непознатих националности.

Промена методолошког приступа у ревизији пописа која се састојала у преласку са идентификације тренутно присутног становништва на почетку рата на идентификацију по местима рођења, уз исправљање података и брисање дупликата, довела је до смањења броја страдалих са територије Србије са 2.530 на 2.522 војника који су живот изгубили у заробљеништву.

Делимичном ревизијом са територије Србије регистроване су 2.522 особе⁹ које су као заробљени припадници војске КЈ током рата изгубили живот. Анализа рађена према годинама страдања показује стални раст у броју страдалих од прве године заробљеништва када је живот изгубило 12,81% заробљених војника, до последње године рата када је страдало 23,87% заробљеника.

војници КЈ	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	укупно
Срби	311	437	580	546	589	2.463
%	96,28	96,90	98,81	97,67	97,84	97,66
остали	12	14	7	13	13	59
%	3,72	3,10	1,19	2,33	2,16	2,34
укупно	323	451	587	559	602	2.522
%	12,81	17,88	23,28	22,16	23,87	100,00

Заробљеници српске националности са 97,66% чине апсолутну већину међу страдалима. Њихово учешће се креће од најнижих 96,28% током 1941. године, до највиших 98,81% током 1943. године. Анализа рађена према годинама страдања показује готово константан раст у броју страдалих од 12,63% током прве, до 23,91% током последње године заробљеништва.¹⁰

Припадници осталих и непознатих националности представљају 2,34% страдалих заробљеника (59), а међу њима су најбројнији муслимани са 22,03% (13) и Црногорци са 11,86%.¹¹ Највеће учешће међу страдалима имали су 1941. године 3,72%, док је најниже било 1943. го-

⁹ АЈ, фонд 179 – *Појес Жртве рата 1941–1945*, из 1964. године. АМЖГ, фонд „Жртве рата“.

¹⁰ Током 1942. године страдало је 17,74% заробљених војника српске националности, 1943 – 23,54% и 1944. године 22,17%.

¹¹ Међу њима су регистрована још 3 Мађара, 3 Јевреја, 2 Словенца, по 1 Македонац и Албанац и 29 припадника других и непознатих националности.

Страдали припадници војске Краљевине Југославије са територије уже Србије... 41
дине 1,19%. Највише их је живот изгубило током 1942. године 23,73%, а најмање током 1943. године 11,86%.¹²

Ревизијом пописа до сада је у 2.160 случајева утврђено ко је одговоран за страдање заробљеника што је 85,65% страдалих, док се у преосталих 362 случаја или 14,35% утврђује одговорност. Највећи део заробљених припадника војске КЈ нашао се у немачком заробљеништву и стога су они одговорни за страдање највећег дела заробљеника. Под њиховом јурисдикцијом живот је изгубило 2.059 заробљених припадника војске КЈ што је 81,64% свих страдалих ратних заробљеника са територије Србије и чак 95,32% страдалих заробљеника код којих је утврђено ко је одговоран за страдање. Ова чињеница нам даје за право да када говоримо о страдањима у заробљеништву заправо говоримо о страдању у немачком заробљеништву.

Код заробљених припадника војске КЈ за чију су смрт одговорни Немци утврђено је да је 98,59% (2.030) страдало у неком од логора, док је за 1,41% или 29 војника утврђено само да су страдали у немачком заробљеништву, вероватно током транспорта из сабирних логора у Југославији ка логорима у Немачкој или пак на повратку кући по отпуштању (ослобађању) из логора због болести или неспособности за рад. За највећи део идентификованих заробљеника који су били обични војници наведено је да су страдали у неком од Сталага и њих је укупно 1.425 што је 69,21% страдалих од Немаца и 70,20% страдалих у логорима.

Са друге стране међу заробљеницима је регистровано 245 страдалих у неком од Офлага што указује да су били припадници официрског кора и они представљају 11,90% страдалих од Немаца и 12,07% страдалих у немачким логорима. Однос у броју страдалих официра према страдалим војницима је 1:5,82, што указује на јаку смртност међу официрима. Међу страдалим заробљеницима је регистровано 360 војника за које је наведено само да су страдали у немачким логорима тако да није познато да ли се ради о војницима или официрима.¹³ Они чине 17,48% страдалих заробљеника за чију су смрт одговорни Немци и 17,73% страдалих у немачким логорима. Далеко мање припадника војске КЈ са територије Србије нашло се у италијанском заробљеништву, тако да је и број страдалих био далеко мањи у поређењу са страдањима код Немаца.

Под италијанском јурисдикцијом у заробљеништву су изгубила живот 73 припадника војске КЈ што је 2,97% свих страдалих заробљеника и 3,47% страдалих код којих је утврђена одговорна страна за страдање. За 94,52% или 69 војника утврђено је да су страдали у неком

¹² Током 1941. живот је изгубило 20,34% припадника војске КЈ несрпских и непознатих националности, док је последње две године рата страдало по 22,03%.

¹³ Прелиминарне анализе код ове групе страдалих показује да је добар део њих страдао у сабирним логорима на територији Југославије у првим данима заробљеништва пре транспортовања за Немачку.

од италијанских логора, док се за четири страдала војника наводи да су страдали у италијанском заробљеништву. Иако су се касније укључили у војне операције у Југославији односно Србији, мањи део заробљених припадника војске КЈ нашао се под бугарском јурисдикцијом. Они су одговорни за смрт 25 војника што је 0,99% свих страдалих заробљеника са територије Србије и 1,16% страдалих заробљеника код којих је утврђена одговорна страна.

Такође, мали део заробљених војника нашао се у мађарском заробљеништву међу којима је регистровано троје страдалих.

Суровост боравка у заробљеничким логорима проузрокована непоштовањем женевских и хашких конвенција о поступку према ратним заробљеницима,¹⁴ затим ригорозна дисциплина и лош третман од стране бахатог победника, повезано са објективним околностима бомбардовања од стране савезничке авијације за последицу су имали повећану смртност међу ратним заробљеницима.

војници КЈ	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	укупно	%
умрли	182	12,32	331	22,41	410	27,76	304	20,58	250	16,93	1.477	58,56
убијени	77	12,92	95	15,94	123	20,63	133	22,32	168	28,19	596	23,63
погинули	37	11,49	20	6,21	43	13,35	100	31,06	122	37,89	322	12,77
не-стали	27	21,26	5	3,93	11	8,66	22	17,32	62	48,82	127	5,04

Анализа начина страдања у логорима показује да је 58,56 % заробљеника умрло услед лоших услова боравка у логору.¹⁵ Највећи број

¹⁴ На послератним сужењима неки од команданата логора су изјавили да су имали стриктно наређење OKW-а да се не придржавају Женевске конвенције (Н. Живковић, *н. г.*, 150).

¹⁵ Војници су били смештени у јако лошим условима, посебно они који су били у радним командама (смештани по шупама, амбарима, шталама, подрумима, свињцима...), изузетно лоше храњени према табличама следовања које готово никада нису поштоване што је изазивало изнуреност и неспособност за физички рад који је трајао и по 16 часова, обучени углавном у униформе у којима су заробљени, без медицинске неге и лекова које су у малим количинама добијали од Међународног црвеног крста (Н. Живковић, *н. г.*, 151–158).

Страдали припадници војске Краљевине Југославије са територије ужे Србије... 43
умрлих, 27,76% забележен је током 1943. године, док је најнижи био у првој години заробљеништва 12,32%.¹⁶

Следећу групу по броју страдалих представљају убијени у логору са 23,63% од заробљеника који су живот изгубили у логору. Код ове групе је приметан сталан годишњи раст у броју страдалих, тако да убијени током 1941. године представљају 12,92% док убијени 1945. године чине 28,19% страдалих из ове групе.¹⁷

Трећу групу по бројности чине погинули у логору са 12,77% страдалих.¹⁸ Код ове групе је карактеристично да је највећи део, 68,94%, страдао током последње две године рата, у периоду када су савезници вршили масовна бомбардовања Немачке.¹⁹ Најмању групу по бројности чине нестали са 5,04%. Из ове групе је 48,82% заробљеника нестало последње године рата.

Начин на који су заробљени припадници војске КЈ страдали у логорима варира из године у годину. Прва ратна година уједно и прва година заробљеништва, према начину страдања приближна је укупном просеку, с тиме што је веће учешће несталих (8,36 према 5,04 %).

заробљени војници	умрли у %	убијени у %	погинули у %	нестали у %
1941.	56,35	23,84	11,46	8,36
1942.	73,39	21,06	4,43	1,11
1943.	69,84	20,95	7,33	1,87
1944.	54,38	23,79	17,86	3,93
1945.	41,53	27,91	20,27	10,30
просечно	58,56	23,63	12,77	5,04

Током друге и треће године заробљеништва умрли чине велику већину оних који су изгубили живот у логору (73,39 и 69,84 %), учешће убијених је нешто мање од просечног (21,06 и 20,95 %) док је учешће погинулих и несталих далеко испод просека. Последње две године рата опада учешће умрлих међу страдалим заробљеницима, а расте уч-

¹⁶ Значајно је напоменути да је током 1945. године само за прва четири и по месеца до ослобођења умрло 16,93% заробљених војника што је сигурно највећа стопа годишњег страдања у оквиру ове групе.

¹⁷ У првих четири и по месеца 1945. убијено је 26,31% више заробљеника него током 1944.

¹⁸ Према подацима Међународног црвеног крста војници који су одвођени на рад нису имали потребну заштиту па су рањавања и погибије на раду биле честе појаве (Н. Живковић, н. д., 152–153).

¹⁹ Као заробљени резервни официр Никола Вујановић је преживео савезничка бомбардовања и о њима ставио запис у коме наводи да је само током ноћи 6. децембра 1944. у логору Офлаг VI-C у Оснабрику од бомбардовања погинуло 116 заробљеника. За њих је приложио списак који је званично објавио командант логора ген. Живковић. (Н. Вујановић, *Фронти у жицама*, Београд 1979, 375–380).

шће убијених, погинулих и несталих нарочито током 1945. године када увек прелазе просек (убијених 27,91%, погинулих 20,27% и несталих 10,30%).

Потребно је размотрити и разлике у начину страдања које се јављају међу различитим логорима.²⁰ Највећи део војника је изгубио живот у неком од Сталага (1.425). Међу њима већина спада у групу умрлих са 58,25% (830 војника), следе убијени са 25,47% (363), погинули са 12,28% (175) и нестали са 3,65% (52). У неком од Офлага је страдало 245 официра и међу њима је била нешто мања смртност проузрокована умирањем 54,29% (133 официра), убиствима 18,36% (43) и мање је регистрованих нестанака 2,04% (5), док је знатно веће учешће погинулих 26,12% (64), углавном од савезничког бомбардовања.²¹ Код регистрованих да су страдали у неком од немачких логора²² (360) запажено је велико учешће убијених 28,33% (102)²³ и несталих 9,17% (33), док је учешће умрлих 50,00% (180) и погинулих 12,50% (45). Ван Немачке припадници војске КЈ су страдали у логорима Италије (69), Бугарске (25) и Мађарске (3).

У италијанским логорима учешће умрлих међу страдалима износи 47,83% (33), убијених 28,96% (20), погинулих 10,14% (7) и 13,04% несталих (9). Међу страдалима у бугарским логорима нема регистрованих погинулих војника, док умрли представљају 52,00% (13), убијени 40,00% (10) и несталих је 8,00% (2). Од страдалих војника у мађарским логорима двојица су умрла, а један је убијен.

Да бисмо проблем страдања припадника војске КЈ сагледали што потпуније потребно је утврдити каква је социјално-економска структура страдалих. Она се може делом сагледати кроз структуру занимања која је готово у потпуности реконструисана, а рађена је према

²⁰ Међу страдалима у заробљеништву налази се и 286 умрлих, 57 убијених, 31 погинулих и 26 несталих за које није утврђено место страдања већ је наведено само да су страдали у немачком заробљеништву. Прелиминарне анализе показују да се међу њима налазе страдали у периоду прикупљања у сабирним логорима и транспортувана за заробљеничке логоре, као и они који су ослобађани из логора због болести па су страдали током повратка у Србију или су живот изгубили код куће, као што је случај са 26 умрлих у Београду.

²¹ У Офлагу XIII-B у Нирнбергу било је око 200 генерала смештених у великим спаваоницама са креветима на спрат, са танким зидовима од дасака који су местилично били са рупама, покривени са два танка памучна ћебета, изложени свакодневним малтретирањима од стране стражара, са слабом храном и без адекватне медицинске неге иако се радило о старим особама. Услови живота низих официра били су још гори (М. Ђелјац, *н. г.*, 246–268).

²² Прелиминарне анализе показују да се ради о прихватним логорима и за заробљенике на територији Југославије пре транспортувана за Немачку, као и о страдалима у концентрационим логорима у које су по казни пребацивани.

²³ Према подацима из фонда Државне комисије за утврђивање ратних злочина... у прихватним логорима у Косовској Митровици, Нишу, Крагујевцу и Шапцу заробљеници су убијани без икаквог разлога (Н. Живковић, *н. г.*, 149).

Страдали припадници војске Краљевине Југославије са територије уже Србије... 45 категоризацији коју је установила пописна комисија. У 99,29% случајева (2.504) познато је занимање страдалих војника, док се за преосталих 0,71% (18) још увек трага у изворима и литератури.

социјално-економске категорије	страдали војници	%
пољопривредници	1.592	63,58
привредници	171	6,83
радници	217	8,67
припадници војске, жандармерије и полиције	296	11,82
службеници, стручњаци, слободне професије	189	7,55
студенти и ћаци	14	0,56
остала занимања	1	0,04
незапослени	1	0,04
особе са личним примањима	23	0,92

Анализа структуре занимања показује да 98,44% потиче из пет категорија, док преосталих четири дају свега 1,56% страдалих. Иако не најбројнија по броју страдалих категорија коју чине припадници војске, жандармерије и полиције издваја се по учешћу међу страдалима са 11,82%, док су укупном броју заробљеника из Србије учествовали са 5,62% (3.844).²⁴ Тако велико учешће међу страдалима може се објаснити тиме што једино официри нису одвођени на рад ван логора где би се са једне стране снашли за храну, а са друге имали повољнији третман. Најбројнију групу међу страдалим заробљеним војницима чине пољопривредници са 63,58%, док су у укупном броју заробљених војника из Србије представљали 69,90% (47.821).²⁵ Постоји углавном коришћени за рад на пољопривредним имањима били су у нешто повољнијем положају па је смртност код њих била најмања. Радници са 8,67% заузимају треће место по бројности међу страдалима, а њихова заступљеност међу заробљеницима је била 9,75% (6.672).²⁶

Неадекватно својој заступљености у популацији Србије, категорија која обухвата службенике, стручњаке, припаднике слободних професија међу заробљеним војницима била је заступљена са 6,59% (4.509),²⁷ док је из ње потицало 7,55% страдалих војника. Службеници и стручњаци различитих профиле представљају 72,49% (137) ове категорије и 5,47% свих страдалих са познатим занимањем. Знатно мало-

²⁴ Од припадника војске, жандармерије и полиције пописом је регистровано међу заробљеницима 290 страдалих и 3.554 преживелих (СЗС, Жртве..., 24 и 61).

²⁵ Пописом су на територији Србије међу заробљеним војницима регистрована 1.592 страдала и 46.229 преживелих пољопривредника (СЗС, Жртве..., 24 и 61).

²⁶ Пописом су међу заробљеницима регистрована 233 страдала и 6.439 преживелих радника (СЗС, Жртве..., 24 и 61).

²⁷ Из ове категорије међу заробљеницима су регистрована 182 страдала и 4.327 преживелих припадника (СЗС, Жртве..., 24 и 61).

бројнији су учитељи и професори са 18,52% (35) у оквиру категорије што је уједно 1,40% страдалих, док припадници слободних професија чине 8,99% (17) ове категорије и 0,68% свих страдалих. Последњу бројнију категорију представљају привредници са 6,83% страдалих код којих је утврђено занимање, а њихова заступљеност међу заробљеним војницима је била 6,60% (4.510).²⁸

Још један аспект који овде треба размотрити је социјално-економска структура страдалих официра војске КЈ. Од до сада пописаних страдалих заробљених припадника војске КЈ 245 изгубило је живот у неком од Офлага што упућује на то да се ради о страдалим официрима.²⁹ Највећи део страдалих потпада под категорију припадника војске и полиције 52,24% (128) што указује на то да се ради о професионалним официрима.³⁰ Преосталих 117 официра припада осталим социјално-економским категоријама што јасно указује да се ради о резервним официрима.

Од страдалих резервних официра већина од 63,25% припада категорији службеника, стручњака или слободним професијама (74). Међу њима су најбројнији службеници и стручњаци (55) који представљају 74,32% ове категорије и 47,01% страдалих резервних официра.³¹ Следе учитељи и професори (15) који представљају 20,27% страдалих у оквиру категорије и 12,82% страдалих резервних официра,³² затим припадници слободних професија (4) који представљају 5,41% страдалих ове категорије и 3,42% резервних официра.³³ Из две категорије потиче исти број страдалих резервних официра, по 13, а то су лица са личним приходима и пољопривредници са по 11,11%.³⁴ Од

²⁸ Међу заробљеним војницима је регистровано 181 страдалих и 4.329 превижених привредника (СЗС, *Жришве...*, 24 и 61).

²⁹ Могуће је да је официра било и међу неким другим категоријама страдалих (наведених да су страдали у немачком, италијанском, бугарском заробљеништву или међу непознатима).

³⁰ Од 296 регистрованих припадника војске и полиције 43,24% (128) страдало је у неком од Офлага што указује на то да се ради о официрима. За још 39 или 13,18% наведено је само да су страдали у неком од немачких логора па је могуће да је и међу њима било страдалих активних официра, док се код престалих 43,58% (129) страдалих вероватно ради о подофицирима војске или о припадницима полиције и жандармерије.

³¹ Службеници и стручњаци страдали као резервни официри (55) представљају 40,15% свих регистрованих службеника и стручњака (137) страдалих као заробљени војници.

³² Од свих учитеља и професора страдалих у заробљеништву (35) резервни официри представљају 42,86%.

³³ Резервни официри (4) представљају 23,53% свих страдалих припадника слободних професија .

³⁴ Највећи део, 56,52%, припадника категорије лица са личним приходима (13) страдали су као резервни официри војске КЈ што упућује на могућност да се ради о официрима у пензији. Резервни официри који потичу из категорије пољопривредника (13) представљају само 0,82% те категорије.

страдалих резервних официра 7,69% потиче из редова радника (9), док су привредници дали 4,27% страдалих резервних официра. Најмање страдалих резервних официра, 2,56%, долази из категорије студената и ђака (3).³⁵

Анализа пописа је показала да је са територије Србије у заробљеништво одведено 68.413 војника и они представљају 47,91% свих заробљеника са територије Југославије. Заробљеништво није преживело 3,70% војника и они представљају 45,48% свих у заробљеништву страдалих припадника војске КЈ и 1,77% свих војника војске КЈ који су рат у мањем или дужем временском периоду провели у заробљеништву. У укупном броју страдалих становника са територије Србије они представљају 2,59%. Заробљеници српске националности са 97,66% чине апсолутну већину међу страдалима. Под немачком јурисдикцијом живот је изгубило 81,64% свих страдалих ратних заробљеника са територије Србије и чак 95,32% страдалих заробљеника код којих је утврђена одговорна страна за страдање. Анализа начина страдања у логорима показује да је 58,56% заробљеника умрло услед лоших услова боравка у логору, док је 23,63% заробљеника убијено. Најбројнију групу међу страдалим заробљеним војницима чине пољопривредници са 63,58%, док су највише страдали припадници војске и полиције који међу страдалима учествују са 11,82% а укупно су међу заробљеницима учествовали са 5,62%.

³⁵ Од свих страдалих радника у заробљеништву 4,15% су страдали као резервни официри (9), код привредника учешће резервних официра је 2,92% (5), а код студената и ученика 21,43% (3).

Dragan Cvetkovic

KILLED MEMBERS OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA'S ARMY FROM THE TERRITORY OF SERBIA PROPER IN POW CAMPS

Summary

One of the subjects to which historiography has not given enough attention is captive soldiers of the Kingdom of Yugoslavia's Army; thus, their sufferings have not been analyzed adequately either. In the historiographic works, published so far, mostly the approximate numbers of captive and killed soldiers were stated. The aim of this work is to show the sufferings of the soldiers of the Kingdom of Yugoslavia's Army from the territory of Serbia on the basis of a partly revised register "war victims, 1941-1945", done in 1964. Register analysis has shown that 68,413 soldiers from the territory of Serbia were taken to captivity and they represent 47,91% of all the captives from the territory of Yugoslavia. 3,70% of soldiers did not survive in captivity and they represent 45,48% of all the members of the Kingdom of Yugoslavia's Army that had died in captivity and 1,77% of all the soldiers of the Kingdom of Yugoslavia's Army that had spent a certain period of time in captivity during the war. In the altogether number of the citizens from the territory of Serbia who had died, they represent 2,59%. The captives of Serbian nationality make 97,66% which is the absolute majority among the victims. 81,64% of all the prisoners of war from the territory of Serbia lost their lives under German jurisdiction and for 95,32% of all the captives who had died, a person responsible for their death was established. The analysis of the type of death in POW camps shows that 58,56% of captives died due to bad living conditions in a POW camp, while 23,63% of captives were killed. The most numerous group among the captive soldiers who had died consisted of agriculturalists (63,58%), while the army and police members were the ones who had been killed most frequently (they make 11,82% of the dead). As for the final number of captives, they make 5,62%.

ВЕЉКО ЂУРИЋ МИШИНА, ванредни професор

Филозофски факултет

UDC 327,84 (497,1) "1945/1946"

Косовска Митровица, Филипа Вишњића б. б.

ДЕЛАТНОСТ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ОБАВЕШТАЈНЕ, КОНТРАОБАВЕШТАЈНЕ И ДИПЛОМАТСКЕ СЛУЖБЕ 1945–1946

*У појарци за лицима осумњиченим
и/или проглашеним за ратне злочинце*

АПСТРАКТ: Југословенске комунистичке власти су после завршетка Другог светског рата, на основу рада Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, чиниле све да им се одбегли држављани, који су оштуковани за ратне злочине, испоруче ради даљег постапа. У тексту се, на основу малог обима доспјуће траје Политичкој архиви Министарства иностраних послова, на неколико примера говори о трагању за овим лицима и њиховој екстрадицији.

Прва организација у послератној комунистичкој Југославији (Демократска Федеративна Југославија, Федеративна Народна Република Југославија) која је пратила рад свих државних институција и организација било је Одељење заштите народа (ОЗН – Озна). У упутству о организационој шеми које је потписао Јосип Броз, између осталих, писало да је Озна једна од гаранција за очување демократске власти, изградњу и оспособљавање органа државне безбедности. За тако планиран посао требало је да се обрати пажња подизању у ратним борбама проверених кадрова и њиховом оспособљавању за извршење свих задатака. Припадници ове организације морали су да буду чувари тековина партизанске борбе. У томе би морали да буду неумољиви према непријатељу а праведни према сваком поштеном човеку како би остали народу у лепом сећању.¹

У првим месецима постојања Озна је имала четири одсека са по три секције. Први се бавио обавештајним радом на окупираним и туђим просторима, па су из њега касније створене Војна обавештајна служба (ВОС) и Служба информација и документације (СИД) у Министарству за иностране послове. Тај сектор је био надлежан да ствара обавештајне изворе у другим државама и њеним установама, врбује поверионике, органи-

¹ Марко Лопушина, *Убиј ближњег свој. Југословенска тајна полиција 1945–1997*, I, Београд 1997, 35.

зује њихово пребацивање у Југославију и прикупља податке о непријатељској агенцији, полицији, квислиншком државном апарату и војним формацијама. Шеф тог одсека био је Максимилијан Макс Баће.

Озна је реорганизована после доношења Устава марта 1946. године и тада је преименована у Управу државне безбедности (УДБ – Удба), у народу означену као Удба.

Ова организација имала је задатке да прикупља податке о намерама и активностима органа страних држава којима се угрожава безбедност Југославије, да открива и онемогућава делатност страних обавештајаца у земљи, да се супротставља активностима емигрантских организација, да пресеца деловања унутрашњег непријатеља, да се обрачунава с остацима заосталих ратних група и да открива антисоцијалистичке појаве у друштву.²

Савезна Удба имала је осам одељења. Прво одељење организовало је и координирало обавештајне активности према иностранству посредством обавештајаца уgraђених у дипломатско-конзуларна представништва. Имало је 35 обавештајаца, а први начелник постао је Максимилијан Баће. Његов заменик је био Антун Вратуша, кога је замењивао а потом и наследио Едо Брајник.

Друго одељење бавило се и даље борбом против унутрашњих непријатеља.

Треће одељење организовало је и непосредно обављало контраобавештајне послове: пратило активности страних дипломатско-конзуларних и других представништава, откривало агенцију иностраних обавештајних служби и водило истрагу против откривених агената.

Четврто одељење обједињавало је послове везе и евиденције.

Пето одељење старало се о материјалном обезбеђивању и финансијском пословању.

Шесто одељење вршило је агенцију и физичку заштиту највиших државних и партијских руководилаца.

Седмо одељење бавило се криптографском заштитом тајних порука и израђивало шифарска документа.

Осмо одељење бавило се кадровским и персоналним питањима.³

Први људи југословенске и српске полиције 1946. године били су Александар Ранковић Марко и Слободан Пенезић Крцун. Њихови заменици за државну безбедност били су Светислав Стефановић Ђећа и Миодраг Милатовић Миле.

Управа за емиграцију водила је бригу о комплетној антикомунистичкој делатности југословенских држављана у иностранству, што је чинила Служба информација и документације Министарства иностраних послова, док су републичке, односно покрајинске службе бринуле само о својим националним емигрантима.

² *Истио*, 60.

³ *Истио*, 35–38.

У Министарству иностраних послова (СМИП) емиграцији је био посвећен тзв. трећи сектор. У њему су, према сведочењу Антона Духачека, после рата радили и Душко Лаличић, Младен Девиде, Веселин Бакић и други.

Емигранте су посебно од 1945. године пратили и о њима прикупљали податке обавештајци и Служба информација и документације који су били резиденти: Александар Демајо, Феликс Горски, Франц Кос, Антон Духачек и Јокаш Брајовић у Лондону, Стипе Дриндић, Франц Кос, Драго Рафај у Вашингтону, Горјан Бого и Звонко Луцић у Трсту, Мате Хорватић, Рајко Кнежевић, Драго Рафаел, Веско Мартиновић и Гојко Жарковић у Паризу.⁴

Појтрага за личностима проглашеним за ратне злочинце

Партизански ратни противници који су успели да избегну заробљавање и пређу под окриље Англо-Американаца смештени су у војне логоре у Италији и аустријским деловима Немачке.

У емиграцији је остао део политичара с краљем Петром Карађорђевићем и члановима краљевске породице, као и део ратних заробљеника који су се изјаснили против комунистичке Југославије. Држављанство је одузимано само оним заробљеницима који нису искористили шансу повратка.

У емиграцији су се задржали и патријарх Српске православне цркве Гаврило (Дожић) и епископ жички Николај (Велимировић).

Логори југословенских колаборациониста (четника, усташа, збораша и других) налазили су се у Италији (Модени, Ферму, Бањолију, Форлију, Еболију), у Аустрији (Спиталу, Линцу, Целовцу/Клагенфурту), у Немачкој (заправо западним окупационим зонама Немачке и Аустрије) Понгау, Дармштату, Вердеу, Крембергу, Лонау.

Италија

У Еболију, где је био смештен већи број ових формација, основан је Штаб истуреног дела Врховне команде, под командом генерала Миодрага Дамјановића. Под његовом командом били су: Шумадијска дивизија (раније Српски добровољачки корпус Димитрија Љотића), Команда личких четничких јединица с војводом Добросавом Јевђевићем, Динарска четничка дивизија с војводом Момчилом Ђујићем и Дринска бригада састављена од бораца из Србије.

У логору Верде био је смештен штаб тзв. Краљевске југословенске војске на челу с армијским генералом Димитријем Живковићем и генералима Урошем Тешановићем, Тоскићем и Томићем, као њихо-

⁴ Истио, 233.

вим помоћницима. Овој команди потчињени су логори ратних заробљеника који нису хтели да се врате у Југославију са седиштем у Оснабрику, Хановеру и Вердеу. Команда Краљевске југословенске војске означила је ове ратне заробљенике као део мобилисаних оружаних снага Краљевине Југославије под врховном командом краља Петра.⁵

На основу Московске и Кримске декларације југословенска влада је, још првих дана априла 1945. године, затражила од Главног штаба савезничких снага у Италији (AFHQ) дозволу за одлазак једне југословенске мисије у Италију да истражи злочине против народа Југославије. Главни штаб савезничких снага одговорио је писмом од 5. априла југословенском делегату да је мисија одобрена и молио је да југословенска влада поднесе скицу предлога и сугестије с обзиром на вођење поступка. Југословенски делегат је 25. јула 1945. одговорио да што пре жели да пошаље упитну мисију. Као одговор на тражене предлоге и сугестије саопштио је да она треба да истражи архиве у којима се могу пронаћи докази о ратним злочинима против народа Југославије и логоре где су југословенски интернирци и заробљеници били смештени, да испита сведоке и сумњиве Италијане и Југословене о злочинима које су починили Италијани и њихови сарадници, да предузме потребне кораке за оне за које је доказано да су злочинци и да их преда југословенским судовима, да прегледа логоре и затворе у којима су смештени ратни злочинци и издајници југословенских народа и да сакупи податке о њиховим злочинима.

Југословенска влада је саопштила да мисија има задатак да истражи више хиљада случајева где год се могу пронаћи архиве, логори, затвори и лица која треба да буду саслушана. Предложила је да савезничке војне власти на предлог мисије ухапсе доказане ратне злочинце док не буде донета одлука о њиховом упису у листе Комитета Уједињених народа, односно док владе Велике Британије и Сједињених Америчких Држава не донесу одлуку о њиховом изручењу.

Југословенски МИП интервенисао је потом 1. августа 1945. код британске амбасаде у Београду да се донесе решење. Југословенски делегат при Саветодавном већу за Италију у Риму пожуривао је 9. и 15. августа код надлежног бригадира Ајрхона да се донесе одлука. Како одобрење није стигло, делегат је у Риму поново пожуривао 2. септембра решење код Савезне комисије. Савезничка комисија је одговорила 8. септембра писмом којим је обавестила југословенског делегата да је врховни савезнички командант Медитерана вољан да да свој пристанак за одлазак једне мисије ради истраживања одређених случајева по којима југословенска влада има разлога да верује да је почињен ратни злочин.

⁵ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу 1945–1950*, Подгорица, 1998, 171–172.

Истовремено је тражено да југословенски делегат достави кратке податке за сваки од наведених злочина који треба истражити.⁶

На основу овог извештаја секретар Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача др Иван Гргић 18. децембра 1945. послао је писмо Југословенској делегацији у Саветодавном већу за Италију у Риму у коме је, осим осталог, захтевано да се одмах затраже изручење лица за које је британско Министарство иностраних послова дало сагласност. У овом писму били су наведени Ђоко Слијепчевић, Ратко Парежанин, обојица у логору Еболи, Милорад Недељковић, Михаило Олђан и Радан Грујичић, који су се налазили у Риму. На крају је наглашено да предузму све што је потребно да се именованi ухапсе и припреме за пребацивање у Југославију.⁷

Ради посете југословенске делегације логору Еболи, у коме су се налазили војници Југословенске војске у отаџбини, заменик делегације Славен Ј. Смодлак 13. фебруара 1946, под назнаком хитно, послао је телеграм Министарству иностраних послова у коме је захтевао да се посредством амбасаде у Лондону затражи одобрење за одлазак у поменути логор ради одвајања заробљеника. Као разлог журбе навео је да Англо-Американци издвајају поједине чете и узимају их у своју службу ради вршења споредних послова што ови људи користе да излазе из логора.⁸

С тим у вези југословенски амбасадор у Лондону др Љубо Леонтић известио је 12. марта 1946. МИП да британско Министарство иностраних послова није одобрило захтев образложући да се заробљеници могу слободно пријављивати па нема оправданих разлога за долазак југословенских представника.⁹

Средином 1946. године велики број избеглица из Југославије покушавао је да се домогне земаља Јужне и Северне Америке о чему је обавештен Владимир Велебит, помоћник министра иностраних послова. Стога је он затражио начелну директиву о томе како се треба поставити. На самом почетку питао је да ли је у интересу Југославије да политички емигранти и остale избеглице не могу да отптују из Италије у Јужну Америку. У случају да треба спречавати њихов одлазак, потребно је радити код представника поједињих држава да не одо-

⁶ Извештај Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача – Архив Министарства иностраних послова, Политичка архива, 1946, 35–1–15586 (у даљем тексту: А МИП/Па).

⁷ Писмо др Ивана Гргића, секретара Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, пов. бр. 240/45 од 18. децембра 1945, југословенској делегацији у Саветодавном већу за Италију у Риму – А МИП/Па, 1946, 50–6–7185.

⁸ Телеграм Славена Ј. Смодлаке, заменика делегата југословенске делегације у Саветодавном већу за Италију у Риму, пов. бр. 232/46 од 13. фебруара 1946, Политичком одељењу Министарства иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 34–15–2628.

⁹ Писмо Љубе Леонтића, југословенског амбасадора у Лондону, пов. бр. 444 од 12. марта 1946, Политичком одељењу Министарства иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 34–15–2628.

бравају визе. У супротном, односно да је потребно да што већи број избеглица оде, онда не треба тражити ништа.¹⁰ Одговорено му је 11. јула да Југославији није у интересу исељавање ратних противника, као што су четници, усташе и остали, с обзиром на то да би на другом месту могли наносити много више штете него док су у Италији.¹¹

Генерални конзулат у Напуљу обавестио је делегацију у Саветодавном већу за Италију о томе да велики број југословенских становника, који се налази у околини Напуља, у логорима или изван њих, одлази у конзулате јужноамеричких држава и тражи дозволе за усељење. Нагласио је да они поседују легитимације Међународног црвеног крста, које су издају сваком ко их тражи, у које се може да стави виза после чега власник може да отптује. Како се око 2.000 лица до почетка месеца пријавило у конзулат Сједињених Америчких Држава, њен генерални конзул у Напуљу позвао је представника УНРРЕ ради разјашњења. Нешто касније амерички конзул обавестио је југословенског колегу о теми разговора.¹²

Славен Смодлака известио је 14. августа МИП да је примио акт од генералног конзулата у Напуљу.¹³

Иван Гргић, секретар Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 4. новембра 1946. обавестио је Правно одељење МИП-а о одобрењу британског Министарства иностраних послова да изручи одређени број домаћих ратних злочинаца који се налазе у Италији. У тексту је навео имена, место боравка и службени број документа. Гргић је поменуо Јакова Јашу Љотића, Јована Кодемоа, Илију Мићашевића, Ратка Парежанина, Ђоку Слијепчевића, Стевана Стерића, Ивана Ткачевића и Радослава Таталовића. На крају је нагласио да је потребно протестовати код Британаца и Американаца зато што не изручују именоване личности.¹⁴

У архиви нема других докумената.

Немачка

Прва југословенска мисија код Контролног већа за Немачку упућена је у Берлин средином 1945. године. Шеф војне мисије је био генерал-лајтант Јака Авшић, који је заправо обављао послове на ни-

¹⁰ Телеграм Славена Смодлаке, пов. бр. 780/46 од 6. јула 1946, Владимиру Велебиту, помоћнику министра иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 34–18–8008.

¹¹ Телеграм Владимира Велебита, пов. бр. 8008 од 11. јула 1946, југословенској делегацији у Риму – А СМИП/Па, 1946, 34–18–8008.

¹² Писмо генералног конзула у Напуљу, пов. бр. 365/46 од 10. августа 1946, делегацији у Саветодавном већу за Италију у Риму – А СМИП/Па, 1946, 34–18–8008.

¹³ Писмо Славена Смодлаке, пов. бр. 975/46 од 14. августа 1946, Политичком одељењу Министарства иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 34–18–8008.

¹⁴ Писмо секретара Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Ивана Гргића, пов. бр. 3789/46 од 4. новембра 1946, правном одељењу Министарства иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 42–22–13052.

воу амбасадора. У телеграму Министарству иностраних послова од 21. јуна 1946. Авшич је писао да је обавештен од Одељења за ратне заробљенике и расељена лица британског Штаба да је пожељно да се распусте све јединице Југословенске краљевске војске које још постоје у енглеској зони. Британци су нагласили да ће расељеним бити спречена свака политичка и војна активност. Потом је писао о својим настојањима за распуштање војних логора изнетим на савезничкој конференцији одржаној 9. јуна. Нагласио је да Британци не отпуштају заробљенике који су се затекли у њиховим службама. Извештавајући о америчким плановима писао је да су њихови највиши органи у Немачкој наредили потчињеним командантима да се све југословенске јединице морају распустити, да припадници тих јединица не смеју бити употребљени ни у радним ни у стражарским јединицама (као што је био случај код Британаца) нити од њих правити неке нове јединице. Истакао је да је то у складу са одрицањем од сваке ситуације која би могла да пружи повод мишљењу да америчка влада дозвољава опстанак или формирање јединица Југословенске краљевске војске.¹⁵

У архиви нема других докумената.

Француска

У Француској се налазило прилично југословенских држављана, било старих исељеника, било оних који су за време рата стигли у Француску преко Немачке и који раније нису били у тој земљи. Највећи број њих нове југословенске власти квалификовале су као народне непријатеље и ратне злочинце.

Крајем 1945. године у француској окупационој зони у Аустрији догодио се низ инцидената у односима југословенске војне мисије и француске окупационе власти. О тим инцидентима Државна комисија за утврђивање злочина писала је 8. децембра 1945. МИП-у. Наведено је да сумњају да француски генерал, командант француске окупационе зоне, спречава и онемогућава рад југословенских органа. Познат је случај поручника Косте Килибарде, официра за везу код Прве француске армије, који је имао писана овлашћења тог штаба да може, уз помоћ француских официра за безбедност, да хапси југословенске држављане оптужене за ратне злочине и издају. Килибарда је почетком августа, у присуству француских полицијаца, ухапсио неколико лица, међу којима су значајнији мајор Нећак, усташки пуковник Лукац, немачки генерал Фортнер и послao их за Београд. Међу ухапшенима били су и Р. Станковић и Милорад Пешић. Они, међутим, нису упућени за Београд већ су привремено задржани у француском затвору. Французи су у међувремену пустили на слободу Станковића и Пешића заједно са Боголубом Кујунџићем, Огњеном Кузмановићем, Јосипом

¹⁵ Телеграм шефа војне мисије у Берлину Јаке Авшича, пов. бр. 273 од 21. јуна 1946, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 66–11–7241.

Костићем и Николом Булићем. Ослобађање је уследило по наређењу генерала Бетоира (Betoire). Генерал је угостио Костића као што је радије приредио и генералу Милутину Недићу. Како је у међувремену генерал Недић отрован, Француз је наредио да се ухапси Килибарда.

Килибарда је ухапшен, држан три дана у затвору и ослобођен. При ослобађању му није враћено овлашћење да може да хапси и том приликом му је изричito забрањено да борави у француској окупационој зони.

У међувремену, генерал Бетоир је за војног команданта места Сулберг поставио пуковника Бошка Павловића, бившег помоћника министра унутрашњих послова у влади Милана Недића. То је био повод да Државна комисија за ратне злочине предложи МИП-у да, због генераловог поступка, протестује код француске владе ради позивања на одговорност како би био онемогућен да спречава рад југословенских органа.¹⁶

Др Јосип Пресбургер, шеф Правног одсека Министарства иностраних послова, послао је 13. децембра 1945. југословенској амбасади у Паризу писмо са преписом акта Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача молећи да се учини код француске владе све што је могуће.¹⁷

Амбасада у Паризу одговорила је 2. јануара 1946. Владимиру Велебиту, првом помоћнику у Министарству иностраних послова и објаснила случај генерала Бетоира. У првој реченици написано је да такав генерал не постоји већ постоји генерал Бетард (Bethouard). Потом је наглашено да је функција овог официра толико важна за Француску да је погрешно да се против њега пише француској влади. На крају је напоменуто да је поручник Килибарда био понеки пут нетактичан и нееластичан.¹⁸

У архиву нема других докумената.

Велика Британија

Читаво време рата у Лондону се налазио краљ Петар с југословенском владом. После рата њима се придружио и велики број политичких емиграната из Југославије. Министарство иностраних послова писало је 22. августа 1945. амбасади у Лондону о неким активностима ових људи које су дознали од Британаца. Том приликом поменута је посета краља Петра репатрирцима и заробљеницима. На крају је наглашено да су приговорили Британцима због употребе расељених лица у своје сврхе.¹⁹

¹⁶ Писмо председника Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, пов. бр. 357/45 од 8. децембра 1945, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 28–16–6792.

¹⁷ Писмо Јосипа Пресбургера, в. д. шефа правног одсека Министарства иностраних послова, пов. бр. 6792 од 13. децембра 1945, југословенској амбасади у Паризу – А СМИП/Па, 1946, 28–16–6792.

¹⁸ Писмо Марка Ристића, југословенског амбасадора у Паризу, стр. пов. бр. 2184 од 2. јануара 1946, Владимиру Велебиту, првом помоћнику министра иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 28–16–6792.

¹⁹ Писмо Љубе Леонтића, амбасадора у Лондону, пов. бр. 199 од 29. августа 1945, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1945, 8–12–3533.

О сличној активности емиграције амбасадор Леонтић обавестио је 7. децембра 1945. МИП и том приликом навео да је скуп Британске лиге за европску слободу одржан претходног дана. Скуп је водила војвоткиња од Астола која је прво прочитала писмо књижевнице Ребеке Вест, а потом говорила о Живку Топаловићу, прогонима цркве и политичара у Југославији. Затим су говорили један мајор, који је нападао режим у Југославији, потом бивши чиновник УНРРЕ, који је говорио о предизборним притисцима на људе у Југославији. Његове речи је допунио један народни посланик, који се ругао парламентарцима што су боравили у Југославији у време избора, брањио кнеза Павла Кађорђевића, жалио генерала Драгољуба Дражу Михаиловића итд. Амбасадор Леонтић је на крају писао како су против свих ових говорника била два-три Британца и новинске агенције Танјуг.²⁰

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача писала је и 12. фебруара 1946. МИП-у о изручењу ратних злочинаца. Том приликом поновљено је да је југословенска влада тражила изручење Милана Аћимовића, Милосава Васиљевића, др Стевана Иванића, Душана Пантића, Боривоја Јонића, др Мирослава Спалајковића, Јована Поповића, Миодрага Мике Ђорђевића, Ђоке Слијепчевића, Ратка Парежанина, др Милорада Недељковића, Михајла Олђана, Радослава Грујичића, Вука Рупника, др Лазара Костића, Танасија Динића, Стојимира Добросављевића, Стевана Радовановића, Владимира Велмар Јанковића, Ђорђа Перића, Стевана Кујића, др Данила Грегорића, др Бранимира Малеша, др Ђуре Сарапе, Марка Јакоша, Омиљена Милића, Страхиње Јањића, Радослава Топаловића, Марисава Петровића, Симеона Симеоновића Керечког и Ратка Живадиновића.

У наставку је наведено да су Британци и Американци октобра 1945. одобрили изручења и наложили својим војним окупационим властима у Италији да тражене особе пронађу, ухапсе и испоруче. Они су проблем скинули с дневног реда и остало је само да то одради Главни штаб савезничких снага у Италији, који је примио списак. У међувремену, југословенски делегат у Саветодавном већу за Италију обратио се Главном штабу савезничких снага са захтевом за изручење по списку. Штаб је одговорио 25. јануара 1946. да питање екстрадиције треба решити дипломатским путем преко америчке и британске владе. Овакав одговор је оцењен као одбијање извршења договореног па је Министарство иностраних послова замољено да се посредством амбасада у Вашингтону и Лондону упути протест тамошњим владама.²¹

Државна комисија за ратне злочине доставила је 29. марта 1946. Правном одсеку МИП-а списак личности која су тражена због злочина а налазе се у Еболију. На списку су били: Јово Марић, четнички војво-

²⁰ Писмо амбасадора Љубе Леонтића, пов. бр. 158 од 7. децембра 1945, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1945, 8–13–6732.

²¹ Писмо секретара Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Ивана Гргића, пов. бр. 60/46 од 12. фебруара 1946, Правном одсеку Министарства иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 49–9–1481.

да из Скрадинске бригаде, Војмир Мараш, Хрват из Биоградске четничке бригаде, Душан Џаковић, командант четника у Сушаку и Горском котару, Миливоје Вуксановић, командант Првог личког четничког корпуса, Мило Ракочевић, официр из штаба Драгољуба Михаиловића, Рудолф Перхинек алијас Раде Перишић, Словенац, мајор, Михаиловићев делегат код четника Црне Горе и Санџака, Војислав Јевђенијевић, резервни мајор и организатор радио-везе и службе везе на територији Србије под командом генерала Мирослава Трифуновића, Мирко или Војислав Живановић, шеф Специјалне полиције у Нишу, Будимир Никић, командант Српске добровољачке команде, Павле Николић, полицијски агент из Крагујевца, Угљеша Спасић, командир једне чете Љотићевог Петог добровољачког пука, Душан Илић, Васа Ерић Драгољуб и Стеван Зорић, Драган Југовић и Момчило Здравковић, сви припадници Петог добровољачког пука, Милан Петровић, испедник Другог добровољачког пука, Милан Дејановић, Војислав Новаковић, Јеремија Миланковић, Милорад Глишић, Јован Курјачки, Добросав Ћелимовић, Драган Новаковић, Стеван Боровић, Милашин Чупић и Сретен Страњаковић.

На крају је замољено да се укаже амбасадору да тражи од Британаца наређење за хапшење до дефинитивне одлуке о предаји свих наведених лица како би се спречило њихово бежање и прикривање.²²

Десет дана касније, 8. априла 1946, Државна комисија доставила је још један списак Министарству иностраних послова тражећи да се учини све како би били изручени. Том приликом наведени су: Драгутин Нинковић, командант четничког Другог златиборског одреда, Вукашин Перовић, командант среза мостарског, Тодор Тоћан Станисављевић, командант пука Вожд Кађорђе, Милан Милаковић Студе, начелник штаба Динарске четничке дивизије и командант 502. корпуса, Крешимир Самодол, збораш, поручник Петог добровољачког пука, Милорад Видачић, командант четничког Требињског корпуса, Тихомир Топаловић, Недићев војвода Љуботински и командант Српске државне страже, Војислав Ристић, судија Српске државне страже, Новак Мандић, Добривоје Илић, Милован Продановић, Никола Јоксимовић и Ђака Караповић, припадници одреда Српске државне страже, Митар Букумира, ађутант Павла Ђуришића, Радоман и Божидар Ђеранић, Вељко Лазаревић, Милорад Рајак, Мило Бакић, Миомир Цемовић, Симо Делетић, Војин Војводић и Радуле Радовић, четнички команданти, Ђуро Ковијанић, Радивоје Чабаркапа, Војин Џогас, Михаило, Радош и Тома Лацман, четници.

На крају је замољено да се укаже амбасадору да тражи од Британаца наређење за хапшење до дефинитивне одлуке о предаји свих наведених лица како би се спречило њихово бежање и прикривање.²³

У архиви нема других докумената.

²² Писмо Ивана Гргића, пов. бр. 178/46 од 29. марта 1946, Правном одсеку Министарства иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 49–12–3565.

²³ Писмо Ивана Гргића, пов. бр. 213/46 од 8. априла 1946, Правном одсеку Министарства иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 49–12–3888.

Случај војводе Момчила Р. Ђуjiћa

Југословенска дипломатија је посебно настојала да пронађе и ухапси четничког војводу свештеника Момчила Р. Ђуjiћa, ратног команданта Динарске четничке дивизије.

Први доступан документ у Политичкој архиви МИП-а јесте писмо Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача упућено 18. јануара 1946. овом министарству. То је, у ствари, списак лица проглашених за ратне злочинце, иначе припадника Динарске четничке дивизије: Момчило Р. Ђуjiћ, командант, Петар Илић, начелник Штаба команданта дивизије, Новак Мијовић, начелник Штаба дивизије, Даја Трбојевић, четник, Жика Младеновић, Милан Цветичанин, Јован Сремац, Симо Радић, Маркица Ђуђуз, Душан Илић, Иво Јанков, Никола Ђук, Вељко Карадић и Симо Поповић, команданти јединица, Стево Рађеновић, председник одбора у Кинину, Војин Малешевић, срески начелник у Кистању, Никола Шеат, агент у дивизији, Милка Радовић, Милорад Доброта, Илија Булован и Никанор Калик, свештеници у дивизији и Стеван Простран, повереник 502. корпуса.

На kraју писма су молили да се учини све што је могуће да се наведена лица ухапсе и изруче како би се спречило понављање случаја са Марисавом Петровићем. Наиме, Петровић је побегао пре него што је британско Министарство иностраних послова објавило налог за хапшење и изручење.²⁴

Поводом овог писма Државне комисије, вршилац дужности шефа правног одсека МИП-а Драгутин Ђурђев 30. јануара 1946. послао је југословенској амбасади у Лондону поруку истоветног садржаја.²⁵

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача упутила је још једно писмо 4. октобра 1946. МИП-у захтевајући да се код Британаца ради на хапшењу и изручењу. Том приликом наведена су имена: Момчило Ђуjiћ (треба да стоји: Ђуjiћ), четнички војвода, Бошко Петричевић, командант четничког пука „Краљ Петар II“ и Стеван Простран, свештеник и повереник Штаба 502. корпуса. Наглашено је да је Простран добио пасош за одлазак у Сједињене Америчке Државе.²⁶

У архиви нема других докумената.

²⁴ Писмо Државне комисије, пов. бр. 33/46 од 18. јануара 1946, Правном одсеку Министарства иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 49–8–922.

²⁵ Писмо Министарства иностраних послова, пов. бр. 922 од 30. јануара 1946, амбасади у Лондону – А СМИП/Па, 1946, 49–8–922.

²⁶ Писмо Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, пов. бр. 3213/46 од 4. октобра 1946, Министарству иностраних послова – АСМИП/Па, 1946, 42–20–11770.

Случај војводе Добросава Јевђевића

Југословенске комунистичке власти биле су веома заинтересоване за хапшење војводе Добросава Јевђевића, о чему постоји сачувано нешто дипломатске преписке у периоду 1945–1946. године. Тако се у писму Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача упућеном 8. децембра 1945. МИП-у моли да, посредством дипломатских представништава, код Британаца издејствује од британског Министарства иностраних послова хапшење Блажа Гојнића, команданта Црне Горе, Боке и Старога Раса, Бошка Петричевића, команданта Ловћенског четничког одреда и Добросава Јевђевића, четничког војводе. Наглашено је да се наведена лица налазе у британским окупационим зонама у Италији, Аустрији и Немачкој. На крају је истакнуто да су Британци ухапсили Јевђевића у Ђезени и да је он, највероватније, заточен у Трсту. Стога се захтевало да амбасадор у Лондону прибави препис упутства британске владе својим окупационим органима и о томе обавести надлежне у Београду и југословенског делегата у комисији Уједињених нација.²⁷

Амбасадор Љубо Леонтић известио је 13. јула 1946. МИП да га је британско Министарство иностраних послова обавестило 11. јула да је одобрено изручење Јевђевића и да се и даље испитују случајеви Бошка Петричевића, Владимира Љукића и Блаже Гојнића. Нагласио је да Британци нису навели да се са изручењем Јевђевића сагласило америчко Министарство иностраних послова, мада су истакли да су они, Британци, дали налог за хапшење. Амбасадор је проценио да постоји могућност отезања изручења па је препоручио да југословенски делегат интервенише у Саветодавном већу за Италију.²⁸

Поступајући по препоруци амбасадора Леонтића, в. д. делегата у Саветодавном већу за Италију, Славен Смодлака, известио је 28. јула 1946. своје Министарство иностраних послова да је 25. јула тражио од председника Савезничке комисије изручење Јевђевића како би спречио његово бекство или самоубиство. На крају писма захтевао је информације о месту где Јевђевић борави.²⁹

Министарство иностраних послова одговорило је 1. августа 1946. светнику амбасаде у Лондону Францу Косу. Том приликом по-

²⁷ Писмо Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, пов. бр. 238 од 8. децембра 1946, Министарству иностраних послова – АСМИП/Па, 1946, 50–10–6855.

²⁸ Писмо амбасадора у Лондону Љубе Леонтића, пов. бр. 1163 од 13. јула 1946, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 50–10–8811.

²⁹ Писмо делегата у Саветодавном већу за Италију Славена Смодлаке, пов. бр. 864/46 од 28. јула 1946, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 50–10–9171.

новили су британску ноту са негативним садржајем о предметима излучења Марисава Петровића, Добросава Јевђевића, Милана Аћимовића, Радана Грујичића и Момчила Р. Ђујића с образложењем да ти случајеви спадају у надлежност италијанских органа. Писац одговора сматрао је да Италијани нису вољни да трагају и хапсе. На крају је закључио да је потребно да се предузме све како би до хаштења и излучења оних за које су Британци дали сагласност. Упозорио је да ће о британској одлуци пре сазнати осумњичени и побеђи из логора него што ће то дознати југословенски представници.³⁰

Амбасада у Лондону известила је 10. септембра 1946. МИП да су њени чиновници директно тражили од Британаца обавештење о излучењу Јевђевића указујући на место његовог боравка. Британци су одговорили да су још јула месеца наложили то својим војним властима у Италији али да немају одговор.³¹

Нешто касније, 19. септембра, британско Министарство иностраних послова одговорило је да није у стању да пронађе Јевђевића.³² Службеници југословенске амбасаде у Лондону обавестили су тек 24. септембра о овом писму надлежне у Београду. Навели су да су их Британци обавестили да је Јевђевић побегао из болнице и да се за њим трага па ће у случају да дознају било шта о њему обавестити Југословене и, ако је могуће, ухапсити га и изрушити га.³³

Службеници Државне комисије за ратне злочине окупатора и њихових помагача обавестили су 4. октобра 1946. МИП о најновијим адресама на којима се налазе тражена лица. Навели су податке за Јакова Љотића, Добросава Јевђевића и Вељка Андрића.³⁴

Саветник амбасаде у Лондону Франц Кос обавестио је 5. новембра 1946. МИП шта је све учинио код Британаца по питању излучења Јевђевића и осталих.³⁵

У архиви нема других докумената.

³⁰ Писмо Франца Коса, пов. бр. 1246 од 1. августа 1946, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 50–6–10251.

³¹ Писмо Франца Коса, саветника амбасаде у Лондону, пов. бр. 1388 од 10. септембра 1946, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 50–10–11405.

³² Писмо британског Министарства иностраних послова, пов. бр. 13712/58/92 од 19. септембра 1946, Францу Косу – А СМИП/Па, 1946, 50–10–11834.

³³ Писмо Франца Коса, саветника амбасаде у Лондону, пов. бр. 1457 од 24. септембра 1946, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 50–10–11528.

³⁴ Писмо Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, пов. бр. 321/46 од 4. октобра 1946, Правном одељењу Министарства иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 42–20–11769.

³⁵ Писмо Франца Коса, саветника амбасаде у Лондону, пов. бр. 1557 од 5. новембра 1946, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 50–10–13276.

Случај војводе Петра Баћовића

Петар Баћевић је био један од ратних команданата херцеговачких четника. Приликом повлачења ка Словенији у пролеће 1945. убили су га усташе негде око Јасеновца. Тешко је објаснити како то да за његову судбину партизани нису знали. Исто тако, још је теже објаснити да то нису дознали ни у Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у наредним годинама. Сачувано је неколико докумената који то показују.

Прво је писмо Франца Коса из амбасаде у Лондону од 26. августа 1946. свом Министарству иностраних послова. Кос је обавештио надлежне да је поднео британском Министарству иностраних послова ноту за изручење Баћовића. Нагласио је да је, због вероватноће да се војвода налази у Италији, препис ноте доставио амбасади у Вашингтону да је преда америчком Министарству иностраних послова, као и да је о свему овоме обавестио делегата у Саветодавном већу за Италију како би и он затражио превентивно хапшење до одлуке о изручењу.³⁶

Кос је 30. септембра известио МИП да је добио одговор од Британаца у коме га извештавају да је покренуто разматрање случаја Петра Баћовића као и да ће своју одлуку накнадно саопштити.³⁷

У архиви нема других докумената.

*

Добар део делатности југословенске дипломатије био је пун сукоба са земљама Западне Европе и Сједињеним Америчким Државама, које су по мишљењу комунистичких власти пружале уточишта и скривале политичке емигранте, проглашене за ратне злочинце.

Један од важнијих задатака југословенске дипломатије био је да друге државе убеди да су њени идеолошки ратни противници били колаборатори, издајници, сарадници непријатеља, узроци свих патњи и несреће народа у Југославији итд. С друге стране често су се чуле друкчије приче.

У Политичком архиву Министарства иностраних послова сачувано је нешто архивске грађе о тим пословима. Пажљивим читањем види се двострука игра западних држава у хапшењу и испоручивању

³⁶ Писмо саветника амбасаде у Лондону, од 26. августа 1946, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 42–30–12792.

³⁷ Писмо саветника амбасаде у Лондону, пов. бр. 1473 од 30. септембра 1946, Министарству иностраних послова – А СМИП/Па, 1946, 42–20–12792.

Југословена одбеглих из своје државе испред нових власти. Тако се, на пример, види да су хапсили и испоручивали личности за које нису били заинтересовани док су одлагали или перфидно одбијали хапшења осталих.

Вредно је помена да у прегледаној архиви нема готово ниједног документа који се односи на припаднике усташке војске и државне функционере Независне Државе Хрватске.

Veljko Djuric Misina

ACTIVITIES OF THE YUGOSLAV SECRET INTELLIGENCE
SERVICE, COUNTERINTELLIGENCE SERVICE
AND DIPLOMATIC SERVICE, 1945-1946.

– In search of persons suspected
and/or declared to be war criminals –

Summary

A great part of the activities of the Yugoslav diplomacy was filled with confrontations with the countries of Western Europe and the United States of America. According to the communist authorities, these countries provided asylum and hid political emigrants, accused of war crimes and declared to be war criminals.

One of the important tasks of the Yugoslav diplomacy was to explain other countries and convince them that its ideological war opponents were quislings, traitors and collaborators; that they were the causes of all the sufferings and misfortunes of people in Yugoslavia etc. On the other side, quite different stories could often be heard.

In the political archives of the Ministry of Foreign Affairs, certain archives on these activities have been preserved. Careful reading can reveal a double play of the Western countries in arresting and consigning the Yugoslavs who had fled their country and its authorities. For instance, it could be noticed that they arrested and cosigned the persons they had shown no interests in while their arrest had been delayed or perfidiously refused.

It is worth mentioning that barely a single document on the members of the Ustasha Army and state officials of the Independent State of Croatia could be found in the analyzed archives.

ПОКУШАЈ СКЛАПАЊА АНГЛО-ЈУГОСЛОВЕНСКОГ УГОВОРА И СТАЉИНОВА СМРТ^{*}

АПСТРАКТ: Текст се бави покушајем југословенске дипломатије да посетеју Јосифа Броза Лондону марта 1953. искористи у сврхе склапања политичког уговора са Великом Британијом. Британски државници су ову замисао оценили негативно због њених могућих импликација на англо-италијанске, па и англо-америчке односе. Изненадна Стаљинова смрт је променила Брозову перцепцију југословенског положаја, па своју идеју о тактику није ни изнео. Овај дипломатски неситоразум указује на ограничења близке, али изнуђене сарадње Југославије и Запада током педесетих година. Манифимпровизације, у којем је чештава идеја настала и нестала, показатиљ је одустављања планског усмерења стотиње политичке социјалистичке Југославије у периоду лутија између блокова.

Разлаз партијског руководства СКП(б) и КПЈ који се 1948–49. прелио у међународни сукоб Југославије са СССР-ом и земљама лагер-а темељно је уздрмао спољнополитичку оријентацију ФНРЈ. Пребродивши почетну, раскидом изазвану конфузију, изгубивши при том сваку наду у могућност измирења са Москвом, југословенска комунистичка елита је ушла у мучан период дефинисања нових спољнополитичких циљева. Југославији су биле неопходне јасне безбедносне гаранције спрам опасности од совјетског напада. Не мање важна била је потреба за новим трговинским партнерима и економском помоћи. Имајући у виду тежину притиска која се над Југославију надвила, само су јој западне државе могле пружити адекватну заштиту и помоћ. Међутим, дотадашње предњачење Југославије у антизападној политици представљало је рђаву основу за радикалан преокрет који је требало извести. Предстојало је невољно превредновање, у смислу хитног побољшања односа са Западом, пре свега Сједињеним Америчким Државама, Француском и Великом Британијом.

* Рад је написан у оквиру пројекта *Србија, Југославија и велике силе у 20. веку*, бр. 2160, који финансира Министарство науке и заштите животне средине.

Приближавање Сједињеним Америчким Државама, водећој западној сили, било је саморазумљив приоритет. Међутим, унапређење односа са Великом Британијом одвијало се лакше и брже.¹ Традиционално присутнији у региону, суптилнији у дипломатском приступу, предвођени лабуристичком владом спремном на левичарске експерименте, Британци су представљали спремније саговорнике. Они су, у границама својих могућности, убрзо прихватили изазовну сарадњу са отпадничком комунистичком државом, исправа на економској основи. Две године после раскида са СССР-ом, фебруара 1951, лабуристичка влада је Југославији ставила у изглед и безбедносне гаранције.² Стварањем Трипартичне комисије за помоћ Југославији априла исте године, британска политика је доведена у склад са ставовима САД и Француске. Нови спољнополитички курс је тако институционализован, па није трпео од пада лабуриста, које је октобра 1951. на власти заменила конзервативна администрација. Повратак Винстона Черчила (Winston Churchill) и Ентонија Идна (Anthony Eden) на кормило британске спољне политике умногоме је погодовао југословенској страни, будући да су њихова ратна слава и антифашистички ореол пружали захвалан оквир за легитимизацију идеолошки компромитантне сарадње. Успостављане су нове политичке, војне, економске и културне везе, учвршћивање изменама формалних и неформалних посета званичника обе земље.³ Тако је септембра 1952. министар спољних послова Велике Британије, Ентони Иди, посетио Југославију.⁴ Том приликом је уручио Брозу Черчилов узвратни позив. Прихвативши, Јосип Броз се почетком марта 1953. спремао за своје прво државничко путовање у једну западну земљу, чиме су пробијени оквири дотадашње дипломатске праксе која је измене посета највишег ранга између социјалистичких и капиталистичких држава предвиђала само као изузетан облик комуникације. Промена дипломатског стила изискивала је тумачење, посебно

¹ Развој англо-британских односа у овом периоду систематизован је описан у: Đorđe Borozan, *Jugoslovensko-britanski odnosi 1948–1952*, „Istorijska 20. veka“, 2, Beograd 2000, 67–82. Контекстуализација ових односа у оквирима хладног рата: Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, 229–251, 368–382, 411–432.

² Министар рада Анеурин Беван (Aneurin Bevan) изјавио је 15. фебруара 1951 у Доњем дому: „Било каква опасност за Југославију... природна је брига владе Њ. Величанства и ми смо о овоме у вези с другим владама“, цит. према: Đorđe Borozan, *Jugoslovensko-britanski odnosi 1948–1952*, „Istorijska 20. veka“, 2, Beograd 2000, 69. Британце ова љубазност није пуно коштало, ако се има у виду да су дан пре ове изјаве САД званично пружиле гаранцију Југославији. Види: „Изјава Аченсона о ставу САД према агресивној политици против Југославије“, у: Бранко Петровић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918–1984*, збирка докумената, Београд 1985, 837.

³ Београд је 1949–1952. различитим поводима угостио истакнуте чланове Атлијеве и Черчилове администрације, а у Лондон су тих година путовали Александар Ранковић, Милован Ђилас, Коча Поповић, Пеко Дапчевић, Петар Стамболић, Иван Рибар и други.

⁴ О детаљима посете: Đorđe Borozan, *Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine*, „Istorijska XX veka“, 2, Beograd 1997, 113–127.

у идеологијом оптерећеном југословенском друштву. Оправдавање угрожене комунистичке савести осетно је у тону којим је о својој одлуци Броз обавестио колеге у Политбиру: „Тито износи да треба да иде у Енглеску. Износи да је то поставио Идн кад је био у Бгд. и *није се могло одбийти* (курзив В. П.). Енг. Влада је то службено поставила и ми смо прихватили. Мисли да би пут могао бити користан.“⁵

Велика очекивања

Корист од посете коју је Броз помињао и очекивао била је политичка, али не само политичка. Четири године изолације после раскида са СССР-ом физички су га уклониле са светске сцене, а ово је била прилика да се на њу врати у великом стилу, за шта није било бољег начина од састанка са Вин斯顿ом Черчилом, живом легендом међународне политике. Стога није имао намеру да пропусти понуђену прилику која би му омогућила да први пут после 1948. напусти земљу, и да први пут посети једну западну земљу у својству шефа државе (његови предратни боравци на Западу били су илегалног и субверзивног карактера). Наравно, оваква врста промоције превазилазила је питање Брозове таштине, јер је његова лична афирмација представљала уједно и прилику за извлачење Југославије из дипломатске дефанзиве у којој се од 1948. налазила.

На политичкој редини постојали су јасни разлози за продубљивање сарадње са Западом, мањом везани за питања безбедности. Премда опасност од совјетске интервенције 1952/3. није изгледала тако непосредна као у претходном периоду, она је и даље лебдела над Југославијом и детерминисала њену спољну политику. Број граничних инцидената је растао, а гласила Коминформа су несмањеном жестином осуђивала југословенски режим. Сам Стаљин није давао никаквог знака да је спреман на ублажавање раскола. Штавише, он је старио, постајао све ирационалнији, уједно и опаснији. Нико није могао са сигурношћу рећи да је сасвим одустао од намере да *погиđне мали ћрсћи* и учини да *Тийо Ђагнє*⁶. У том смислу, југословенско руководство је са изузетном забринутошћу пратило низ догађаја у другој половини 1952, који су претили да угрозе безбедност државе. Пре свега, Сједињене Америчке Државе су биле све мање спремне на безусловно толерантну политику спрам ФНРЈ. Оштрину новог америчког приступа Југословени су осетили на преговорима са генералом Томасом Хендијем (Thomas Handy), замеником команданта америчких снага за Европу и представником војне Триpartитне комисије, који су се средином новембра 1952. окон-

⁵ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 445.

⁶ Khruschev's Secret Speech at the XX Congress of the CPU, www.home.mira.net/candu/bs/195nk.htm, 5.oktobar 2003.

чали неуспехом.⁷ Хенди није показивао намеру да се обавеже на помоћ у случају да ФНРЈ буде нападнута од стране СССР-а или совјетских сателита. Био је врло резервисан у погледу намера Северноатлантског пакта, штавише, није располагао ни овлашћењима да југословенској страни открива ратне планове.⁸ Тиме је продубио бојазан југословенске стране да би у случају напада са Истока била остављена сама себи. Крах ових преговора показао је да логика хладног рата којом се Југославија, одбачена од Истока, врло брзо нашла под заштитом Запада није неупитна. Нерешено тршићанско питање, које је угрожавало односе са Италијом и Западом уопште, могло је у сваком тренутку помутити муком успостављене односе, а управо је решење тог питања било високо на скали приоритета републиканске председничке администрације САД, која је 20. јануара 1953. заменила Труманову (Harry Truman). Сем тога, нови председник, Двајт Ајзенхауер (Dwight Eisenhower), делом је дуговао изборну победу обећањима да ће бити тврђи према комунизаму, а нови државни секретар Џон Фостер Дајлс (John Foster Dulles) чинио се човеком који је у стању да та обећања преточи у реалност. Нова реалност могла је бити погубна по помоћ југославији, од које је била у највећој мери зависна.⁹

Парадоксално, могућност детанта између два блока такође је угрожавала југословенски положај. Југославија није била у уговорном односу са западним силама, и евентуална погодба између Запада и СССР-а могла се подједнако рђаво одразити на њен положај у светском систему. А није било гаранција да је тако нешто немогуће. Стаљинова политика је почетком педесетих година била противречна, често насиљна, каткад опрезна, а свакако непредвидива. Смењивање периода затезања са помирљивим иницијативама (попут совјетске ноте од 10. марта 1952. која је садржала предлог о уједињењу и демилитаризацији Немачке) указивало је да лавиринти хладног рата постају замршенији и да су нагодбе на релацији Исток – Запад сасвим могуће.¹⁰ У тим играма Југославија је лако могла постати преговарачки залог. Њен положај био је посебно опасан. *Још увек се југословенском руководством мошта по глави спирах да би се ми могли наћодити са Москвом на њихову шибешу*, упозоравао је француски министар спољних послова британског амбасадора у Паризу.¹¹ Југословени су ову бојазан често

⁷ D. Bekić, *n. d.*, 439–445.

⁸ The National Archives (TNA), Public Record Office (PRO), Kew, Prime Minister's Office (PREM) 11/576, 19.

⁹ Не само што су САД носиле главни терет трипартичне помоћи, већ је увоз америчког жита раних педесетих био од незаменљиве помоћи Југославији у санацији последица катастрофално лоших приноса. Оштрија политика по овом питању очитовала се новембра 1952. у америчком отезању одобравања хитне помоћи, D. Bekić, *n. d.* 489.

¹⁰ Валтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999, 148.

¹¹ TNA, PRO, Foreign Office (FO) 371/107838, WY 1059/4.

износили западним државницима и амбасадорима, али заузврат нису добили чврсту гаранцију која би их задовољила.

Ухваћена између ове две неугодне предикције, ФНРЈ је развила грзничаву дипломатску делатност која је кулминирала пролећа 1953. Њен најопипљивији резултат оличен је у склапању Уговора о пријатељству са Грчком и Турском 28. фебруара 1953, којим се Југославија посредно нашла под заштитом НАТО-а (у којем су се обе ове државе од 1952. налазиле).¹² Уговор је закључен непосредно пред Брозов одлазак у Британију, а југословенско руководство је било у великој мери задовољно како самим уговором, тако и чињеницом да председник путује у Лондон са *Балканским уговором у цеју*.¹³ Броз је међутим био свестан да овај савез, иако јак преговарачки адут у разговорима са Западом, представља мршаву предохранию спрам совјетске опасности. Подршку која му је била потребна није могао добити у Атини и Анкари. Пут је водио у Лондон и Париз, а надасве Вашингтон. У Вашингтон се стога марта 1953. упутио начелник Генералштаба, Пеко Дапчевић, где је очекивао контакте са америчким војним структурама и наставак разговора о војној сарадњи.¹⁴ У Лондон је у исто време кренуо сам Броз. Обе мисије, премда различите у рангу и садржини, биле су руковођене истом намером – потрагом за безбедношћу.

Агенда за лондонске преговоре није била фиксна, што се види из британских припремних докумената.¹⁵ Британска страна је овај самит посматрала превасходно као прилику да се успоставе срдачни лични односи и да се размене мишљења о светским проблемима. Акценат је стављан на церемонијални и симболички аспект посете, радије но на остварење конкретних политичких поена. Стога нису поведени прелиминарни разговори и није био направљен конкретан и детаљан предматеријал, мада је, наравно, постојала генерална свест о интенцијама преговарача. Основна Брозова преговарачка намера била је по оцени сер Ајва Малета (Ivo Mallet), британског амбасадора у Југославији, *жела да се увери, да, ако буде рат, Коминформском блоку неће бити дозвољено да их прегази у изолацији*.¹⁶ Черчил је стога био инструкуиран од Форин офиса (Foreign Office) да увери *Титу да је наши обоситрани интерес у оштупу агресији и да је наше уверење да би најав на Југославију водио оштупом рату у који бисмо сви били умешани*.¹⁷ Такође је упућен да обећа Титу да ће пружити подршку обнови разговора са генералом Хендијем. Британци су сматрали да су то сасвим довољне гаранције.

¹² „Уговор о пријатељству и сарадњи између ФНРЈ, Краљевине Грчке и Републике Турске“, Момир Стојковић (прир.), *Балкански уговорни односи*, Београд 1999, III том, стр.235–237. Више о уговору у: Драган Богетић, *Југославија и Зајаџ 1952–1955*, Београд 2000, 36–44.

¹³ Владимира Дедијер, *Изгубљена битка Јосифа Висарионовича Сталјина*, Сарајево 1969, 443.

¹⁴ О Дапчевићевој мисији: D. Bogetic, *n. d.*, 112–113.

¹⁵ TNA, PRO, FO 371/107835; PREM 11/577, 40–2.

¹⁶ TNA, PRO, PREM 11/578, 40.

¹⁷ TNA, PRO, PREM 11/577, 41.

Идеја о савезу

Британска страна није добро проценила дубину југословенске безбедносне дилеме, коју вербалне гаранције нису могле да разреше, тим пре што оне не би унеле промену у фактичко стање. Југословенска очекивања су почетком марта нагло постала далеко већа. Броз се заправо уздао да ће му ова посета пружити прилику да у име ФНРЈ са Великом Британијом закључи формални политички савез или уговор о пријатељству. Ову неочекивану намеру је обелоданио непосредно пред полазак у Британију, без икаквих претходних консултација било са Лондоном или британском амбасадом у Београду. Канал којим се послужио да своје идеје комуницира са британским властима и југословенском јавношћу био је једнако неубичајен – користио се интервјуима да појасни своја становишта. Почекло је безазлено. У интервјуу датом 3. марта новинарима Дејли експреса (Daily Express) и Кришчен сајнс монитора (Christian Science Monitor), упитан да ли прижељкује неку врсту гаранције од могућих напада, децидно је изјавио: *Што се тиче гаранција, ми их не тражимо... За нас је важно да добијемо наоружање и то нам је најбоља гаранција.*¹⁸ Међутим, у истом разговору на директно питање о могућности савеза са Британијом *Тито је рекао да он сиварно мисли на ово, али да је то један толико скорашињи развој да о томе није чак ни разговарао са својим колегама у влади. Оно што би волео да постигне, додат је затим, била би нека врста толичко-економског споразума са Великом Британијом*¹⁹. И даље: *Ја бих лично желео да дође до уговора који би се оснивао на толичком, привредном и културном споразуму. Међутиј, то зависи од британске владе... Морам да кажем да то представља сивар коју до недавно нисам разматрао.*²⁰ Да се није радило о случајној изјави изнуђеној новинарском упорношћу сведочи је наредни интервју, дат пред сам полазак дописнику Обзервера (Observer) Лажошу Ледереру (Lajos Lederer) у којем је поновио своју понуду: *Зато смо ми сага сремни да са другим земљама закључимо појединачне споразуме сличне оном који смо недавно потписали са Грчком и Турском.*²¹

Овакве штуре и непрецизне изјаве, које су ипак имале радикално нов садржај, неочекивано лансиране у последњи час могу се интерпретирати у кључу поменуте безбедносне дилеме. У уводу су изнесени разлози због којих је Броз тежио дубљем обавезивању према Западу. Изгледа да је тражио најповољнији пут да то и уради. При том је био свестан да не може увести Југославију у НАТО. Идеолошки овај савез

¹⁸ Josip Broz Tito, *Govori i članci*, Zagreb 1959, VII, 34.

¹⁹ Архив Југославије (AJ), ТАНЈУГ, Дневни информативни билтен – првени (Првени билтен), 112–77–78, 4. март 1953.

²⁰ Истио, 112–77–78, 11. март 1953.

²¹ Истио, 112–77–78, 9. март 1953.

је био инкомпатибилан са друштвеним уређењем ФНРЈ, а примање западних трупа на њену територију би у будућности могло бити велики изазов његовој свемоћи. Други пут, југословенска интеграција у Европску одбрамбену заједницу, која се управо у то време формирала, био је из истих разлога неподесан, а постављало се и питање има ли озбиљан војни значај савез западних демократија у којем (изузев вербалном подршком) не учествују САД и Велика Британија.²² Штавише, није само југословенска страна била у дилемама да приступи овим интеграцијама. И архитекте НАТО-а и ЕОЗ-а биле су подељене по питању евентуалног кооптирања ФНРЈ. Поред идеолошког проблема, територијалне распре између Италије и Југославије онемогућавале су овакво решење. Уочи Брозове посете, генерални секретар НАТО-а, Лорд Исмеј (Ismey), утицајан штап мисли о југословенским шансама да присуствује НАТО-у, истакао је да пријем нових чланова мора бити одобрен једногласно од свих тада членова организације. Ако би се Југославија кандидовала, није био утицајне сигуран да би добила нужну једногласну подршку..²³ И Ентони Иdn је био мишљења да још није дошло време за пријем Југославије у НАТО.²⁴ Скупа узев, изгледало је да Југославија остаје на маргинама европских војних интеграција, а у то време се још нису виделе предности које су од овог положаја могле настати.

Стога је Броз желео да за Југославију обезбеди посредну подршку ових структура, што је заправо и покушао склапањем Балканског уговора. У тријумфалној атмосфери после овог закључења изгледало да је даљи дипломатски пробој и могућ и потребан. Понет успешним споразумом са Грчком и Турском, Броз је био спреман на нове пактовање. Можда је идеја о уговору са Британијом за њега значила могућност да у добротој будућности Британија постане нека врста заштитника Балканског савеза. Тако би Југославија добила потребно реосигурање. Вероватно је ова логика стајала иза његове иницијативе о уговору. Тешко да је имао у плану некакав војни пакт, или било какав дубљи политички савез. Да се у то уздао он би претходно обавестио Британце, повели би се прелиминарни преговори нужни при склапању таквих уговора. Пре би се могло рећи да се помињањем уговора пред сам полазак уздао да ће збрзати британску страну и да ће се из лондонских разговора изродити нека врста уговора о пријатељству, који би Југославији био од огромне користи, јер би је ојачао према СССР-у и тако решио њен безбедносни проблем. Истовремено, она би се нашла у много бољој преговарачкој позицији према Италији у погледу тршћанског питања. Лансирањем изјаве о могућности савеза Броз је можда хтео и да сондира ставове Британаца по овом питању, о чему говори и необавезан манир у којем је понуда изнета.

²² О ЕОЗ више у: Жорж-Анри Суту, *Неизвесан савез, Историја Европске заједнице*, Београд 2001, 29–30.

²³ *The Times*, 12. mart 1953.

²⁴ TNA, PRO, PREM 11/577, 30.

Међутим, Броз је био главни креатор југословенске спољне политike и његове изјаве, без обзира на форму у којој су дате, попримале су директивни карактер. Иако се о новом развоју Броз по сопственој тврдњи није консултовао са ССИП-ом, његова инспирација тренутка се преточила у спољнополитичку смерницу. У погон је стављена пропагандна делатност, чији је циљ био припрема југословенске јавности на могућност савеза са Британијом. Информативна агенција Југопрес, чији је полузваничан карактер југословенска дипломатија често користила за емитовање политичких пробних балона, пласирала је 11. марта коментар таквог садржаја.²⁵ Овај коментар је, разуме се, преузела југословенска штампа, па су читаоци били у прилици да сазнају да „досадашња спољна политика Југославије указује на то да је она спремна да са сваком земљом с којом има добре политичке и економске односе склопи такав споразум који би значио продубљивање тих односа и био у интересу мира.“²⁶ Поменуто је да би такав уговор био у интересу очувања мира, заснованог на начелима Повеље Уједињених нација²⁷. Аутор ових редова, Ђорђе Јанковић, алијас Јосип Ђерђа, био је доскорашњи амбасадор у Индији и утицајан службеник ССИП-а, што је овим речима давало посебну тежину. Ову вест су наредног дана пласирале стране агенције, те је одмах изазвала велико интересовање и спекулације о исходу лондонских преговора.²⁸

Британска консултернација

На овај начин изнесене Брозове намере убрзо су дошле до Лондона, изазвавши у Форин офису неку врсту запрепашћења. Брозова изјава, праћена написима југословенске и светске штампе, оштро је одударала од дотадашњег тока англо-југословенских односа и из британске перспективе изгледала је пренагљено, па и прилично несувисло. Британци су сматрали да је прави приступ институционалној сарадњи са Југославијом могућ само у тесној координацији са другим западним државама (у форми коју је одражавала Трипартитна комисија), и нису били спремни на дубље билатерално обавезивање.²⁹ Из визуре Черчилових саветника, састанак са Брозом био је добра прилика да се побољшају односи, да се Југославији стави до знања да неће бити препуштена сама себи у случају сукоба са СССР-ом, да се изгладе нека болна питања, пре свега тршћанско. И не много више од тога.³⁰ Стога је изненађење било потпуно, а београдска амбасада није могла да пружиника-

²⁵ AJ, Црвени билтен, 112–77–78, 13. март 1953.

²⁶ Политика, 13. март 1953.

²⁷ Историја.

²⁸ AJ, Црвени билтен, 112–78, 13. март 1953.

²⁹ Историја, 112–77–78, 2. март 1953.

³⁰ TNA, PRO, PREM 11/577, 40–44.

кве подробније информације јер их није имала. Брозова идеја је размаштрана веома кратко. Иди је одлучно писао Черчилу: *Има индиција да би Тито поздравио неку врсну политичку грану пријатељства са Уједињеним краљевством као исход његове посете. Такав шака ће нам донео мало пратичне користи. Можда би нас обрукали српски Американаца и Француза, са којима смо досада сарађивали у трипартишкој политици према Југославији а свакако ће бити омрзнути у ситуацији у Италији. Ако ће не охрабримо, Тито вероватно неће покренути ово штета из страха од негативног одговора.*³¹ У том смислу, британској амбасади у Београду је поручено да се распита о извору и размери гласина о савезу. Премда је Британцима несумњиво ласкало што Југословени очито желе да сарађују са Британијом, радије него са Сједињеним Државама и премда су и сами желели да предњаче у овој сарадњи, у Форин офису су били свесни да је таква ситуација нереална, да се може одржати док је реч о необавезним посетама, али да ју је немогуће материјализовати путем преузимања уговорних обавеза.

Штавише, и сам Брозов помен савеза коштао их је доста мука. Брозова изјава је у страним престоницама могла бити протумачена као сигнал да се већ дуже време воде тајни преговори о таквом савезу, што није било тачно, али је било компромитантно за Британце, посебно пред италијанском владом, са којом је Југославија била у оштром конфликту око граница. Британци су били принуђени да се правдају пред Италијом. Британски амбасадор у Риму је из Форин офиса добио следећу инструкцију: *Намера нам је да демантијемо сужестије из југословенских извора да би могло доћи до формалног англо-југословенског споразума. За овакве разговоре није сремљена никаква агенда, и ако Тито буде инсистирао на уговору бићемо врло резервисани.*³² Поруке сличне природе су одаслане у Вашингтон и Париз, а интерна инструкција за случај да Броз помене ишта о савезу је била да ову тему треба заобићи. Потребан је био координирани напор моћне дипломатске службе да се развеју гласине које су великом брзином и упорношћу циркулисале у дипломатским и новинарским круговима.

Није тешко одговарити шта је Британце чинило тако одбојним према савезу. У јеку тршћанске кризе, овакав корак би италијанске власти са правом могле протумачити као непријатељски.³³ Њиме би био нанет опасан ударац Де Гасперијевој влади (Alcide de Gasperi), од чијег је опстанка умногоме зависила ратификација уговора о Европској одбрамбеној заједници за чије су се склапање Британци та-

³¹ Isto, 30.

³² Isto, 28

³³ Муке британске дипломатије по овом питању добро је изразио амбасадор Њеног Величанства у Вашингтону: *Шта год би могли да урадимо било би недовољно да помогнеме гостодину де Гасперију на изборима, али доволно да узнемири маршала Титу,* TNA, PRO, FO 371/107369, WE 1015/76.

да залагали.³⁴ Де Гаспери, као и Ђузепе Пела (Giuseppe Pella) после њега, везивали су ову ратификацију за јасну подршку у тршћанском питању.³⁵ Исхитрени потези Велике Британије према Југославији упропастили би пажљиво синхронизовану политику Сједињених Држава, Велике Британије и Француске по овом питању, и извесно навукли гнев Ајзенхауерове администрације на британске државнике. Сем тога, било какав савез компромитовао би Черчилову владу у британској јавности, која је овим поводом већ трпела тешке критике. Бројни гласови су били против позива комунистичком вођи, а најгласнија је била Католичка унија Велике Британије, будући да је крајем 1952. Југославија прекинула односе са Ватиканом. Новински написи о могућем уговору са Југославијом су заинтересовали британску јавност, која је постављала неугодна питања. Представник Форин офиса није дао никакво обавештење о томе какав ће бити став Британије уколико би маршал Тито понудио закључење пакта, преноси Ројтерс (Reuters) 7. марта.³⁶ Влада је могла да се избори са оваквим притисцима, али је било мало вероватно да би успела да у парламенту избори ратификацију евентуалног уговора са Југославијом. Стога су били одлучни у својој намери да у Брозову иницијативу пропрате ћутањем.

Сијаљинова смрт и њене импликације

Дugo очекиван, Јосип Броз се 16. марта искрцао на британско тле. Наредни дани били су испуњени разговорима између две делегације, чији је садржај остао недоступан јавности. О њиховој тајности сведочи и одлука југословенских власти да се забелешке о њима комисијски спале, која неким срећним случајем није извршена.³⁷ У записницима који су преживели детаљно је описан овај самит. Из њих произилази да су преговори у Лондону били Брозов несумњиви политички тријумф. Лансирали су га у орбиту светских државника, представили су Југославију у повољном светлу. Постигнут је помак по многим важним питањима билатералних односа.³⁸ Али, сем заједничког комини-

³⁴ Британска подршка овом плану није била безрезервна. Иди је, као и Беван (Ernest Bevin) пре њега, у овом плану проналазио француску намеру поткопавања НАТО-а. Стога су се Британци од почетка спремали за могућност пропasti ове иницијативе, али су у јавним иступима то пажљиво крили, Alex May, *Britain and Europe since 1945*, London–New York 1999, 22–23, 104–105.

³⁵ Dwight D. Eisenhower, *The White House Years, Mandate for Change*, London 1963, 413.

³⁶ AJ, Црвени билтен, 112–77–78, 7. март 1953, 19x.

³⁷ D. Bogetic, *Saradnja Jugoslavije sa zapadnim zemljama*, „Istorijski 20. veka“, 2, Beograd 1995, 117.

³⁸ О разговорима у Londonu: Stenografske zabeleške sa zvaničnih pregovora prilikom posete Druga Председника Londonu (16–21. марта 1953), „Jugoslovenski istorijski часопис“, 1–2, Beograd 2001, 183–204; Đ. Borožan, *Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953 godine*, „Istorijski 20. veka“, 2, Beograd 1997, 113–127.

кеа, никакав формални документ није из њих произишао. Током читавог боравка у Лондону Броз ниједном није покренуо питање уговора. Није сасвим јасно зашто. Можда је британска страна, у жељи да избегне могуће непријатности, на дискретан начин ставила до знања Југословенима да би инсистирање на уговору било какве врсте било непожељно. Међутим, о томе нема доказа у документима, од којих нека чак упућују на британску помиреност са могућношћу да Броз ово питање отвори и решеност да му се ретерира оштрим и негативним одговором.³⁹ Сем тога, питање је колико је Иди био у праву у свом мишљењу да је довољно наговестити Југословенима да је прича о уговору непожељна, па да Броз од тог предлога одустане. Југословенски вођа би се можда и хотимице држао своје намере, ако ништа друго, барем да би довео Британце у неугодан положај.

Пре ће бити да је Британце непријатности поштедео необичан стицај околности, који је одсудно променио југословенску перцепцију властитог безбедносног положаја у светском систему. Наиме, Јосиф Висарионович Стаљин је 1. марта доживео маждани удар, а 5. марта је умро. Ове вести су затекле Броза у јеку припрема за пут, са одређеним закашњењем узрокованим тајновитошћу којом је Кремљ испрва обавио овај догађај. Прве вести су изазвале у Београду грозничаве консултације и нагле промене Брозових путних планова, што је оштро одударало од смирујуће изјаве из канцеларије Маршалата у којем је рећено да „ни Сталјинова болесӣ, ни његова евенитуална смрӣ, неће утицати на план маршала Титија да крајем овог месеца посетији Британију“⁴⁰ Броз је са правом сматрао да Стаљинова смрт може узроковати темељно превредновање југословенско-совјетских односа. Додуше, још увек је оскудевао у информацијама, ослоњен мање-више на агенцијске вести и неколико мршавих индиција. Наиме, током узбудљивих и догађајима бременитих дана после Стаљинове смрти (6–8. марта) совјетске дипломате су нашле времена да направе неколико ситних гестова у отправништву послова у Београду који су указивали на могућност отопљавања односа. Слично је поступио и југословенски отправник послова Драгоје Ђурић изјављујући саучешће и присуствујући сахрани, на којој му је министар иностраних послова СССР-а Јован Малик наглашено срдечно стегао руку. Ситан и смешан гест, али у недостатку бољих информација драгоценна сугестија да се односи разведравају.⁴¹ Чини се да је већ тих дана југословенско руководство узело у обзир могућност побољшавања односа са СССР-ом, премда у том правцу није предузета никаква активност.⁴² Читава логика којом се југословенско вођство од преговора са Хендијем изискивала

³⁹ TNA, PRO, FO 371/107835.

⁴⁰ AJ, ТАНЈУГ, Црвени билтен, 112–77–78, 5. март 1953.

⁴¹ Jan Pelikan, *Jugoslavija i Istorijni blok 1953. godine*, у: „Balkan posle Drugog svetskog rata“, Beograd 1996, 98–100.

⁴² Д. Бекић, *Југославија у хладном рату*, 464–468.

је преиспитивање, потрага за безбедношћу више није била тако високо на листи приоритета.

Са овим информацијама у руци, Броз није имао разлога да тугује због британске неспремности за закључење уговора о пријатељству или савезништву, јер је потреба за њим на неки начин опала. Отуд и јасна промена тона у његовој изјави о очекивањима од посете, изражена у интервјуу на Галебу од 15. марта: *Питање да ли ће приликом мого боравка у Британији бити говора о каквом формалном споразуму не зависи само од нас већ и од осталих околности у свећу. Осим тога, ја сматрам да што није било. Главно је да изменјамо мишљења...*⁴³ Наредног дана, непосредно пред долазак у Лондон, Броз је поновио Танјугу да *питање формалног споразума не зависи само од Југославије*,⁴⁴ премда је знао да ће ова иницијатива, ако се препусти Британцима, неумитно пасти у воду. Вест о Стаљиновој болести и смрти накнадно је умањила британску спремност за упуштање у авантуристичке обавезе. Иди је био мишљења да је 5. марта (дан Стаљинове смрти – прим. В. П.) означио крај једне ере.⁴⁵ У новој ери којој су се Британци надали очекивало се отопљење на релацији Запад-Исток. Транзициони период који је наступио није требало отежавати, а исхитрено обавезивање према Брозу могло је утицати на преговарачки положај британских државника према Стаљиновим наследницима.

Стицајем ових околности, лондонски разговори су остали у границама које су Британци желели. Питања безбедности, заједничке одbrane, локалног и глобалног рата била су у главном фокусу, али радије у форми размене мишљења него преузимања формалних обавеза. Луцидном посматрачу, Идновом личном секретару, није промакло ово изврдавање суштине, уместо које су се преговарачи частили уопштеним тумачењима геостратегије: *Тиши и Винсент су се смењивали на мајом, бијући прошли и будуће битке дужачким штапом.*⁴⁶ Не само што Броз у овако промењеној ситуацији није био склон да моли уговор од Британаца, већ је подвлачио да је Југославија ...*против формалног присуства АП (Атлантском пакту – прим. В. П.), јер сматрамо да постоје друге подесније форме за сарадњу... Могу уверити гостоду да се не ради о нашем изврдавању обавеза. Ми ћemo своје обавезе, које се односе на нас, ради примиши и искуниши и без формалног ступања у АП.*⁴⁷ Броз је очито већ дошао до закључка да би евентуална нормализација односа са СССР-ом за његову политику била повољнија од неповратног обавезивања према Западу. Непосредно по повратку у земљу (крајем марта), на питање новинара да ли се нада побољшању од-

⁴³ Политика, 16. март 1953.

⁴⁴ АЈ, Црвени билтен 112–78, 16. март 1953.

⁴⁵ Sir Anthony Eden, *Full Circle*, London 1960, 50.

⁴⁶ Evelin Shuckburg, *Descent to Suez, Diaries 1951–1956*, London 1986, 80–81.

⁴⁷ Stenografske zabeleške sa zvaničnih pregovora prilikom posete druga predsednika Londonu (16–21. марта 1953), „Jugoslovenski istorijski часопис“, 1–2, Beograd 2001, 189.

носа са Совјетским Савезом, одговорио је: *Нас би то обрадовало. Ми ћемо чекаћи, ми ћемо видети.*⁴⁸ И док су Југословени чекали, одлучни да иницијативу по овом питању препусте Совјетима, имали су разлога за задовољство. Позиција ФНРЈ је знатно ојачана. Претња са Истока је бледела, а остварени контакти са Западом повећали су јој специфичну тежину. Идеја о савезу је потпуно потонула у поплави ових догађаја. Њен последњи помен налазимо у Брозовом говору на митингу у Београду, непосредно по повратку (30. март), у којем је сумирао резултате посете. Између осталог, навео је Черчилове речи: *Ми смо ваши савезници; ако наша савезница Југославија буде најаднуша, ми ћемо гинути заједно са вама!*⁴⁹. Екстатичном аудиторијуму Броз је тумачио: *За мене и за све нас то је била једна свечана заклетва и нама је то доволно, нама нису били потребни потписани уговори.*⁵⁰

*

Чињеница да се идеја о уговору између Југославије и Британије није ни примакла реализацији свела би причу о њему на ранг бизарног дипломатског куриозитета, да није поучна као показатељ низа погрешних процена југословенске стране, делом и британске. Она осликава необично висок степен неразумевања између наизглед блиских сарадника. Упркос томе што је од 1949. између Београда и Лондона постојала врло жива и непрекинута комуникација, очигледно је да су обе стране гајиле извесно неповерење једна према другој. Амбасадори у Лондону (Владимир Велебит) и Београду (Ajvo Malet) често су остављани у мраку по извесним питањима, или су имали само ограничено инструкције. Оваква форма саобраћања генерисала је донекле искривљену перцепцију намера и положаја преговарача. У таквој атмосфери је једино и био могућ једнострани развој идеје о савезништву, саме по себи чудне, при том изражене на још чуднији начин. Начин којим је југословенска страна ставила своје становиште на знање британској готово да изазива сумње у озбиљност понуде. Брозова намера да уговор избори снажним изјавама, датим тек неколико дана пред преговоре, без икакве консултације са британском страном била је у најмању руку неспретна. Тешко да се могао надати да ће успети да убеди Британце не дајући им времена да се престроје. Истрчавши са својом идејом, упао је напослетку сам себи у уста, будући да је, видевши да од савеза нема ништа, морао да је демантује. Не само што није остварио своје хтење, већ је продубио неповерење британске стране у стабилност југословенске дипломатије.

⁴⁸ D. Bekić, *n. d.*, 83.

⁴⁹ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, књ. VIII, 48.

⁵⁰ *Истио*, 48–49.

Чак и да је Броз био суптилнији у приступу, сама намера и даље је изгледала далеко од реалности педесетих година прошлог века. Већ тада је било прилично јасно да су велики дани Британије прошли и да се стратешке одлуке о одбрани Запада доносе у Вашингтону. Ако је империјални сјај још некога могао да превари, то сигурно не би требало да буде Броз, чија је земља била прималац трипартитне помоћи. Овлашан поглед на учешће западних држава у њој говорио је да Британија донира 23% средстава, наспрот лавовских 65% САД.⁵¹ Могло би се додуше рећи да је Броз покушао да узме оно што је могао, да се за Британију определио јер до уговора са САД није могао доћи. Али, није могао доћи ни до уговора са Британијом, која се чувала било каквог енергичнијег геста без америчке подршке и одобравања, што је измакло његовом расуђивању.

Измиштало је то додуше и британским државницима, посебно Черчилу који је био сасвим неспособан да британску спољну политику прилагоди умањеном послератном значају империје. Он и његови сарадници били су склони да признају Сједињеним Америчким Државама моћ, али су доводили у питање способност и искуство њихових државника у решавању сложених међународних ситуација, и нудили су се за саветнике Американцима. Сматрали су да им такав положај омогућава одређену ширину у повлачењу дипломатских потеза, далеко већу од реалне војне и економске важности Британије. Стога су се трудали да у преговорима са Југославијом предњаче. Међутим, ограничења овакве политике језгротовито је описао у својој инструкцији Форин офису Харолд Кача (Harold Cachia), тада британски амбасадор у Бечу: *Имајући у виду очишћу намеру Маршала Титта да разговара са нама радије но са Американцима, не сумњам да би ошириши интерес био најбоље послужен ако би се то могло шако обавиши. С друге стране, признајем да би било шешко наговориши владу САД-а да нам дозволи да шако одиграмо партију.*⁵² Било је јасно да би Американци били нездовољни самосталним британским иступањем у југословенском питању (временом ће се испоставити, и по другим питањима). Уколико је и изгледало да Британија може и хоће тако штогод, то је више био резултат Черчиловог мајестатичног наступа него геостратешке реалности.

Овакав приступ кључних лондонских преговарача давао је читавом догађају извесну иреалну димензију, коју протагонисти ових преговора нису могли или желели признati. Па ипак су то морали признati *implicite*, избегавањем преузимања уговорне одговорности. Трезвенији британски политички кругови нису били изненађени што се у коминику ништа не спомиње о евентуалном пакту пријатељства између две земље, о коме се говорило пре састанка. Они примећују да

⁵¹ D. Bogetic, *n. d.*, 15.

⁵² TNA, PRO, PREM 11/316, 5.

положај Велике Британије према Комонвелту и европским савезницима онемогућава да преузме такве обавезе без претходног консултовања са својим савезницима и сарадницима.⁵³ Коначно су и југословенски политичари били у прилици да се недвосмислено увере у исто, мада је тешко отети се утиску да су остали склони прецењивању британског утицаја. У овој погрешној процени нису били усамљени. Њихове за блуде делили су и најодговорнији британски политичари (Черчил, Иди, Макмилан), неспособни да се суоче са реалностима биполарног света. Искривљена перцепција обе стране, која се осетила у недостатку разумевања по питању уговора, оптерећиваће англо-југословенске односе у наредним годинама, све до њиховог потпуног заоштравања по водом сукоба кризе (јул-децембар 1956), после које су постављени на реалније и стабилније основе.

⁵³ AJ, Црвени билтен, 112–78, 21. март 1953, 11ч.

Vladimir Petrović

THE ATTEMPT TO REACH THE ANGLO-YUGOSLAV AGREEMENT AND STALIN'S DEATH

Summary

In March 1953, Josip Broz Tito was scheduled to visit Great Britain, on invitation given to him by Winston Churchill. Due to the unfavorable international position of Yugoslavia at the time, he contemplated the possibility of achieving an agreement or alliance with Britain. First signs of such intentions were very dismissively commented in Foreign Office, as a possible threat to Anglo-Italian, and even Anglo-American relations. Eventually, Broz did not even make this offer, either due to the sudden coinciding death of Stalin or due to a discreet rejection from Foreign Office. Anyhow, the idea of such form of cooperation is an instructive example of misunderstandings, quite characteristic for that time of unwilling partnership between the Yugoslavia and the West.

ПРИЛОЗИ

СЛОБОДАН СЕЛИНИЋ, истраживач-сарадник
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 725,27 (497,11)

БЕОГРАДСКЕ ПИЈАЦЕ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

АПСТРАКТ: *Раг се бави организацијом, хигијенским преливакама и културним навикама и менталитетом на београдским пијацама у деценији у којој је грач чинио велике напоре да исхрану својих становника подигне на виши ниво у последу квалитета, количина, хигијене хране и културе постизања са њом.*

Прича о београдским пијацама нераздвојна је не само од питања снабдевања и исхране грађана, већ и од развоја града. Значај пијаца за живот града показује и чињеница да се обнављање њихове функције наметало као један од приоритета после ослобађања града октобра 1944. Прве вести о обнављању промета на Каленића гувну, на Цветном тргу, на Јовановој и Бајлонијевој пијаци, на Смедеревском ћерму и Зеленом венцу *Политика* је донела већ у свом четвртом броју после ослобођења Београда, 31. октобра 1944. Из вести се може закључити да су београдске пијаце оживеле већ девет дана по ослобођењу. Вест о враћању пијаца у функцију исхране града претекла је у тадашњој *Политици* информације о обнови рада позоришта, биоскопа, снабдевању града водом и струјом итд. Прича о градским пијацама била је прва прича из круга комуналних тема испричана на страницама последратне *Политике*.¹

Ускоро се и власт побринула да организује рад ових значајних места снабдевања грађана. Одређене су таксе за запремање земљишта на пијацама, а све пијаце су подељене у четири категорије према чему је одређена и висина такси. Првој категорији припадала је само пијаца Цветни трг, у другој су били Јованова, Зелени венац, Каленића гувно, Бајлонијева, Смедеревски ћерам, у трећој Сењак код Пробирнице, Булевар ослобођења, пијаца код Цветкове механе, а у четвртој пијаце на Душановцу, Бановом брду, у насељу Кнеза Павла, на Чукарици, Сењска на Авалском друму и пијаца Палиулски трг.² М. Митровић доноси податке о учешћу појединих пијаца у укупном довозу намирница у августу 1948. Предњачила је Каленић пијаца са 30,8%, следили су Зелени

¹ Политика, 31. октобар 1944, 4.

² Записници Извештија народноослободилачког одбора града Београда од 26. X 1945. до 29. XII 1945, Записник са V седнице од 24. јануара 1945.

венац са 18,2%, Бајлонова 13,8%, Смедеревски ћерам 11,7%, Јованова 6,5% итд.³

У јуну 1953. године већа Народног одбора Београда усвојила су Одлуку о реду на градским пијацама. Том одлуком предвиђено је да се на пијацама могу продавати само пољопривредни производи на мало, а само уз посебну дозволу и производи домаће радиности и занатски производи. Места на пијацама издавала је, према овој одлуци, Градска пијачна управа уговорима о закупу. Пољопривредни производи су, по правилу, продавани у непрерађеном стању. Индивидуални произвођачи нису смели продавати пекарске производе и свеже месо сем заклане живине. Од одредби које су требале да допринесу хигијени на пијацама треба рећи да је било забрањено свако излагање робе на земљи, сем живе стоке, живине, зечева и лубеница у већим количинама. Важно је напоменути и да је тада донета одлука о оснивању кванташке пијаце (посебна пијаца за продају пољопривредних производа на велико). Према подацима из 1953. године у граду су постојале следеће сталне градске пијаце:

–за пољопривредне производе: „Јованова пијаца“ (између улица Господар Јованове и Вишњичеве, малог парка према улици 7. јула и Господар Јевремове), „Зелени венац“ (између улица Народног фронта, Каменичке, Ломине и Зелени венац), „Скадарлија“ (између улица Ђорђа Јовановића, Џорџа Вашингтона, Скадарске, Дринчићеве и Новосадске), „Палилулска пијаца“ (између улица Георги Димитрова и Мајора Илића), „Каленићева“ (између улица Максима Горког, Вишке и Његошеве), „Смедеревски ћерам“ (између улица Пећске, Булевара револуције, Ђаковичке и Гајеве), „Звездара“ (између Булевара револуције и Вучићевог пролаза), „Цветни трг“ (између улица Маршала Тита и Његошеве), „Душановац“ (између улица Стевана Првовенчаног, Војводе Скопљанца и Љубићске), „Сењак“ (између Булевара Војводе Мишића и улице Косте Главинића), „Баново брдо“ (на месту где се завршава Пожешка улица), „Булевар ЈНА“ (између Булевара ЈНА и Франше Депереа), „Карабурма“ (на простору званом Карабурма), „Нови Београд“ (између улице Тошин бунар и друма Београд-Загреб);

– за стоку: „Сточна пијаца“ (код Градске кланице на десној страни пута према прилазу за Панчевачки мост).

– за алкохол: „Сточна пијаца“, „Баново брдо“ и „Звездара“.⁴

Годину дана касније, у јуну 1954. године Градско веће Народног одбора усвојило је Одлуку о првој измени и допуни Одлуке о реду на градским пијацама у Београду. Том одлуком продаја алкохола дозвољена је и на пијаци на Новом Београду. Овоме су се успротивили одборници Душан Станковић и Душан Ђурђић. Тврдили су да и иначе

³ М. Митровић, *Београд 1944–1950, неки аспекти друштвеног живота*, „Историја 20. века“, 1, Београд 2000, 95.

⁴ Историјски архив Београда (АБ), Народни одбор града Београда (НОГБ) 1953, Седнице Већа произвођача од 13–17. XIV редовна седница, 12. јун 1953.

влада „читава анархија у вези проблема алкохола“, да је потрошња алкохола у граду велика и да се „протурају“ пића лошег квалитета. Навођен је пример Цветкове механе за коју су тврдили да се под именом „малаге“ продају штетна и отровна вина. О њиховом предлогу да се ова одлука не усвоји гласано је два пута, јер је први пут разлика била само један глас. Приликом поновљеног гласања двојица одборника остала су у мањини за пет гласова (26 према 21). Овај детаљ говори да су и у једнопартијском друштву теме из свакодневног живота грађана и града могле изазвати прилична неслагања.⁵ Није без значаја за друштвену историју социјалистичког Београда напоменути да је 1952. градска власт донела одлуку о рушењу пијаце „Цветни трг“, а да је 1958. Београд добио своју прву самопослугу и да је она подигнута управо на Цветном тргу (предузеће „Врачар“).⁶ Ова епизода говори о покушају града да традиционалне видове продаје хране замени савременим.

Тезге на пијацама држале су привредне организације и индивидуални произвођачи. Накнаде за коришћење услуга пијаца одређивао је Народни одбор града. Према одлуци из 1960. године привредне организације су за коришћење продајних места плаћале накнаду од 2%, а индивидуални пољопривредни произвођачи од 5%, при чему су привредне организације тај износ плаћале од вредности продате робе, а индивидуални произвођачи од вредности изнете робе. У погледу плаћања накнада за стоку, кола натоварена сеном, детелином и шашом, за цвеће, млевену и туџану паприку, коре за питу и гибаницу и друге производе домаће радиности и занатства, вршење оштракачких услуга и службно млевење мака пијаце су биле подељене на пијаце прве и друге категорије. У прву категорију спадали су Каленић, Зелени венац, Стадарлија, Ђерам, Палилула и Земунска пијаца и на њима су накнаде за услуге биле знатно скупље од пијаца друге категорије. Осим овога плаћано је и коришћење ваге, смештај робе на отвореном и коришћење белих кецеља и рукавица. На крају деценије за коришћење метра продајног простора индивидуални произвођачи, самосталне занатлије и произвођачи кућне радиности плаћали су 500 динара за продају воћа и поврћа, житарице, цвећа, лековитог биља и производа домаће радиности и занатства, а 1.000 динара за продају млечних производа, заклање живине, јаја, меда, љуштених ораха. Радне организације су исти простор плаћале 1.250 динара за продају меса и месних прерађевина у локалима, 1.000 динара за продају млека и млечних производа, воћа и поврћа, хлеба, пецива и рибе у локалима и 2.000 динара за продају пољопривредних прехранбених производа у павиљонима и на тезгама.⁷

⁵ АБ, НОГБ 1954, Записници Градског већа од 32–33, XXXII редовна седница, 3. јун 1954.

⁶ *Политика*, 25. април 1952, 07, *Београдска недеља* бр. 83, 21. април 1963, 4.

⁷ АБ, НОГБ 1960, Градско веће, Одлука о изменама и допунама одлуке о одређивању накнаде за коришћење продајних места и услуга на пијацама у Београду; АБ, Скупштина града 1969, Градско веће и Привредно веће, 6. фебруар 1969, Извештај о расподели...

Да би се обезбедила исправност намирница на пијацама ветеринари Градског ветеринарског центра и овлашћени инспектори су сваког јутра прегледали живинско месо, јаја и млечне производе.⁸

Решењем из 1963. године на ужем подручју града управа над пијацама поверена је Градској пијачној управи, а до тада су тај посао вршили народни одбори општина. Њен задатак било је старање о изградњи и реконструкцији, одржавању пијаца, издавање објеката и продајних места на коришћење и наплаћивање накнаде, одржавање чистоће на пијацама, вођење евиденције о допремању, промету и ценама робе. На њеном челу налазили су се директор и Управни одбор састављен од 13 чланова од којих пет именује Народни одбор града, три народни одбори општина, једног Пословно удружење привредних организација за производњу, прераду и промет воћа и поврћа, три члана бира колектив, при чему је и директор члан одбора. Предлажући доношење ове одлуке Савет за трговину и снабдевање налазио је да управљање пијацама од стране Народног одбора има низ предности у односу на управљање пијацама преко „расцепканих организација“ народних одбора општина (интегрисала би се сва расположива средства са пијаца и обезбедило њихово рационално коришћење, лакше задовољење хитне изградње крупних објеката самоизбора и самопослуга на којима би грађани могли да бирају пољопривредне производе, чвршћа повезаност и синхронизација градских и општинских органа снабдевања и пијачне управе, боље коришћење пијачне опреме и уређаја који стоје неискоришћени на појединим пијацама, отклањање могућности повезивања пијачних наплаћивача и индивидуалних произвођача вршењем размештаја према указаној потреби наплаћивача по пијацама).⁹

Крајем 1964. године извршен је покушај увођења двократног радног времена, од 5 до 12 и од 14 до 20 часова, а роба која је била оштећена, али не и покварена продавала се на посебним тезгама, по низким ценама.¹⁰ Како су у раду пијаца постојали проблеми попут непоштовања хигијенских норми, појаве прекупца и продаје производа ван предвиђеног простора, у јануару 1966. године донета је детаљнија Одлука о градским пијацама. Према њој, производе на пијацама могли су да купују само индивидуални потрошачи, а нуђење и продајање производа по зградама и на јавним местима није дозвољено. Продавац је био дужан да свакодневно доноси на пијацу одређену минималну количину производа. Прописано је да се производи намењени људској исхрани продају по правилу у непрерађеном стању, производи се нису смели излагати на земљи, а индивидуални произвођачи нису могли продавати укисељено поврће, свеже месо, месарске и пекарске произ-

⁸ Политика, 26. август 1966, 10.

⁹ АБ, НОГБ 1962, Градско веће, Решење о оснивању градске пијачне управе; Исто, Веће произвођача 1962, ф. 34, Предлог одлуке о изменама и допунама одлуке о градским пијацама.

¹⁰ Политика, 8. април 1964, 18. новембар 1964.

воде. Млечне производе и заклану живину индивидуални произвођачи могли су продавати само на одређеним продајним местима уређеним за продају ових производа, при чему се заклана живина могла продавати само у целом комаду (осим гушчијег и ћурећег меса) и са очишћеном изнутрицом. Дозвољена је и продаја одређених врста печурки, али су оне морале бити одвојене по врстама и убране најраније 24 часа пре изношења на пијацу. У односу на ранију праксу новост је била да су индивидуални произвођачи дужни да на изложеним производима истакну цену, али је штампа писала да су они ову одредбу поштовали само неколико дана. Посебно су детаљне одредбе о одржавању чистоће и хигијенским условима, па је било забрањено бацање отпадака, покварене робе и другог смећа ван судова за сакупљање смећа, клање стоке и живине, прање продајног места, уређаја и судова и освежавање производа водом која није употребљива за пиће, додирање намирница, пљувanje на тле, ложење ватре на отвореном простору, остављање незаштићених и необезбеђених производа по затварању пијаца, држање амбалаже испод иоко продајних места, седење на тезгама итд. За непоштовање ових одредби највећа новчана казна износила је 1.000 динара.¹¹ У току лета 1968. Градска пијачна управа је потрошила 500.000 нових динара за преуређење и модернизацију пијаца (постављена постоља за бостан на Каленић пијаци, нови санитарни чвор на Ђерму, проширене пијаце на Новој Карабурми и Бановом брду и модернизоване тезге на свим пијацама).¹² Према наводима Градске пијачне управе од 1964. до 1968. године извршена је набавка преко 4.000 комада нових тезги и замена старих, набављено је 209 монтажних продавница, изграђени су самопослуга на Карабурми, Тргни центар у Крњачи, нове пијаце на Карабурми, Бановом брду, Раковици, Кошутњаку, Горњој вароши, бетонирани су скоро сви пијачни платои.¹³

Почетком 1969. године Скупштина града је добила извештај комисије коју је формирала ради испитивања начина расподеле дохотка у Градској пијачној управи. У извештају стоји да се промет на пијацама обавља и на тезгама и на пролазним саобраћајницама, уз стварање гужви које утичу на лоше услове и нехигијенско услуживање потрошача, на појединим пијацама рад се обавља у току целог дана, што, осим подности за снабдевање грађана, доноси проблеме у одржавању реда и хигијене. Лица која су обављала наплату и други радници нису имали униформе, пијачни простор попримао је карактер места за продају базарске робе, пијачни ред није поштован што је омогућавало рад прекупаца, а комисија није била задовољна ни пажњом поклоњеној реконструкцији и модернизацији пијаца. Квалификациона структура запо-

¹¹ АБ, Скупштина града, Записници 1966, Одлука о изменама и допунама одлуке о градским пијацама; *Политика*, 8. јануар 1966, 10.

¹² *Политика*, 29. август 1968, 11.

¹³ АБ, Скупштина града 1969, Градско веће и Привредно веће, 6. фебруар 1969, Извештај о расподели дохотка у Градској пијачној управи.

слених била је само неповољна. Од 181 запосленог, неквалификованих радника било је 32. Посебан проблем представљало је то што је радило 37 запослених са средњом школом, а систематизацијом радних места било је предвиђено 101, па је мањак био очигледан. Насупрот томе, иако је било предвиђено да са низом школом ради 10 радника, њих је било 68. Сталних радника било је 157, а остали су били сезонски наплаћивачи. Ипак, главна замерка комисије, а и одборника Скупштине града, односила се на расподелу дохотка. У предузећу са квалификационом структуром која није одговарала распореду предвиђеном за предузеће, које није испуњавало све обавезе у погледу реда, хигијене, квалитета услуга на пијацама, за личне дохотке је одвајано 65%, а за фондове 35% дохотка. Просечан лични доходак износио је 1.500 нових динара по запосленом (914 за чистачицу и 3.328 за директора). Комисија је оптуживала Градску пијачну управу да је своје пословање тако организовала да се остварују што већи лични дохоци, док у фондове нису издвајана довољна средства. Посебно је занимљив податак да је од наведеног износа личних доходака у Градској пијачној управи око једне трећине отпадало на примања на основу учинка (за шта су били одређени интерни критеријуми у предузећу), а две трећине су представљале стартну основу личног дохотка. То значи да је од 3.328 динара колико је примао директор 2.100 представљало стартну основу, а чак 1.228 награду по учинку. „Самим тим политика расподеле дохотка у Градској пијачној управи у посматраном периоду супротна је и интенцијама привредне реформе“.¹⁴

Упркос свим прописима о хигијени на пијацама хигијенске прилике биле су прилично незадовољавајуће. Опис пијаце на Душановцу из 1952. године даје следећу слику: пијаца је имала неколико зиданих зграда и већи број тезги државних предузећа и сељака, свуда је био неред, „на све стране разбацана бурад, сандуци, отпаци“. Неуређена је била и околина пијаце, део земљишта уз пијацу био је „домбаст и нераван“. Локали у којима су биле смештене продавнице меса и млека су прокишињавали, „продавнице ко зна од кад нису кречене“.¹⁵ Извештач *Политике* писао је лета 1962. године да је роба коју су сељаци доносили била чиста и уредна, али да се на тезгама „Јабуке“, „Чубуре“, „Србијанке“ и „Смедеревке“ осећа недостатак укуса, „цене су исписане на изломљеним дашчицама и на комадићима кеса, лук прљав са буђавим

¹⁴ Поређење са сличним предузећима у другим градовима показало је да су она за фондове одвајала у Нишу 51%, Зрењанину 50%, Осијеку 68%, Загребу 56%, Сарајеву 75%, Скопљу 50%, Љубљани 54% дохотка. Просек личних доходака одударао је од других комуналних предузећа у граду. Док је у Градској пијачној управи износии 1.500 динара, у Градском саобраћајном предузећу износио је 892, Градској чистоћи 800, Градском водоводу 972, Градском димничарском предузећу 1.382, „Смедеравки“ 758. Иста разлика важила је и у поређењу плате чистачица и директора у овим предузећима – АБ, Скупштина града 1969, Градско веће и Привредно веће, 6. фебруар 1969, Извештај о расподели...

¹⁵ *Политика*, 10. март 1952, 4.

перима, кромпирићи са земљом, купус као дечја песница, боранија увела, зелен – пола се може одмах бацити, очи продаваца строге, чела на-марштена¹⁶. Хигијену главне градске пијаце, Каленић пијаце, наруша-вала је крајем деценије и појава око 300 физичких радника који су се свакодневно окупљали око пијаце у потрази за послом. Њихово „шета-ње“ око тезги са прехранбеном робом представљало је могућност за-гађења животних намирница. Спавали су на клупама, а станари окол-них зграда жалили су се да су ходнике претворили у клозете.

Проблем препродаје робе остајао је из године у годину нерешен. Године 1962. за место скупљања препродајаца важио је угао ка-фане „Тебор“. Пијаце су биле место на коме је продавано доста робе ван категорије прехранбених производа упркос прописима који су то бранили. Ова појава карактеристична је за све делове града. Размере ове појаве биле су толике да је на Каленић пијаци на овај начин стварана права „бувља“ пијаца између тезги са животним намирницама. За Каленић пијацу био је актуелан опис продаје меса прекривеног прашином од возила која се крећу улицом Максима Горког. Овом и Његошевом улицом пролазило је хиљаде возила дневно, у околини пијаце про-лазиле у и линије градског саобраћаја, па је често било немогуће при-ћи пијачном платоу са камионима који довозе робу. Као проблем је ис-тицана и хигијена индивидуалних произвођача који долазе „са разних страна и са различитим хигијенским навикама“. Каленић пијаца ни 1968. године није имала ниједан објекат за „хигијенске услуге“ (прање руку, изнајмљивање белих мантила, хартија за паковање) иако је све то стајало у прописима које је власт доносила. Како није постојао до-вольан складишни простор сељаци су робу „лагеровали“ по околним подрумима, „који су неусловни и опасни по здравље“. Изнајмљивање ових подрума постало је уносан посао. Чак се и знало где су највећи приватни магацински пунктови у Београду (Курсулина 44, Мутапова 66). Тарифа за дневно магациирање килограма робе била је 1966. годи-не три до пет динара. Излагање и продаја кабасте робе (бостан, купус, паприка) вршено је на самој подлози, асфалту или бетонским плочама, „приликом прања улица прљавштина се наноси и задржава на овим производима, а тротоар испод њих остаје неопран“. Како се сливници на пијаци често „загуше“ прљава вода разливала се по улици. Пијаца није имала ни простор за прање празних каца и друге амбалаже, „нити уопште има макар једна чаша са топлом водом“. Потребно је нагла-сити да је на највећој београдској пијаци само ветеринарска инспекција имала сталну службу, док су остale инспекције контролу вршиле свакодневним обиласцима. Током лета на Каленић пијаци осећао се недостатак продајног и складишног простора, као и простора за при-времено складиштење амбалаже. Роба је зато морала бити продавана и на тротоару поред пијаце што је смањивало простор за саобраћај и

¹⁶ Политика, 27. јун 1962, 9.

доводило до „загушења“. Роба је на пијацу довожена у амбалажи разних облика и величина, а није постојало место за бацање материјала за паковање и одлагање празних сандука, кошева, корпи.¹⁷

Проблеми са продајом меса око пијаца, по околним кућама постојали су и на Зеленом венцу. За ове потребе коришћене су зграде испод ресторана „Триглав“. Ту су у „цегерима“ лежали испресовани и заклани „прасци који су мимошли ветеринарску контролу“ и које власници кад их не продају одмах носе са собом „по загушљивим станичним чекаоницама, па их нуде сутра, прекосутра...“.¹⁸ Пијаца пољопривредних и сточарских производа у Барајеву била је пуна препродаваца, а била је распостранјена и појава незаконитог клања стоке и продаје свежег меса посебно викендом када инспекција не ради. Опште место у причи о пијацама и 1967. године била је појава продавања непрехрамбених производа (гумене чизме, штенад) или производа који се нису смели продавати на пијацама (prasад). Изгледа да је Градска пијачна управа сносила не мали део одговорности за продају непрехрамбених производа на пијацама. Из Скупштине града стизала су 1968. године упозорења да Управа, да би остварила што већи доходак кроз продају простора и других услуга на пијацама, „ствара посебне погодности за продају непрехрамбених производа“. Штавише, продајни простор непрехрамбених производа се повећавао на рачун пољопривредно-прехрамбених. Отуда су се чули ставови да пијаце више личе на „вашаришта“, јер имају и индустријску и конфекцијску робу.¹⁹ Септембра 1967. *Политика* је писала да на обреновачкој пијаци прљавшина није чишћена данима, да се шири задах из запуштене канализације.²⁰

Слика београдских пијаца била би непотпуна без приче о „накупцима, прекупцима, пиљарима“. *Политика* је 1962. године писала о 120 пиљара који су се појавили на пијацама, људима који живот проводе „на точковима“, који су „велике штеточине у трговини“, чија су имена или надимци били опште познати (Борис, Арса, Гига...). Кривица за овај „изненадни поход илегалних пиљара на пијаце“ сваљена је на земљорадничке задруге из Македоније и Србије које су за робу откупљену од произвођача и препрдавану снабдевачким предузетицима узимали високе марже (често зарађујући на једном килограму више него што су уложили), па су индивидуални произвођачи почели да „заобилазе“ задруге и да своју робу довозе директно на пијаце широм земље. За робу овако пласирану на тржиште одређивали су цену која им је омогућавала да зараде, али и да „убију“ цену у продавницама снабде-

¹⁷ АБ, Скупштина града 1968, Записници, 23. мај 1968, излагање Цвете Марић; АБ, Скупштина града 1968, Градско веће и СО Врачар, 23. мај 1968, Актуелни проблеми и перспектива Каленића пијаце.

¹⁸ *Политика*, 09. март 1966, 10.

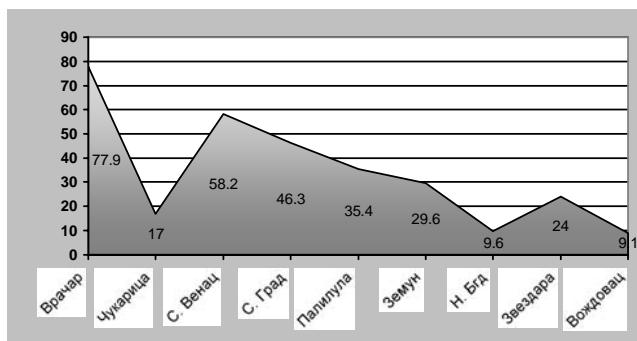
¹⁹ АБ, Скупштина града 1967, Записници, 2. новембар 1967, дискусија одборника Радомира Маринковића и Радомира Милатовића; АБ, Скупштина града 1968, Градско веће и Привредно веће, фасцикла 74, 12. септембар 1968, Извештај о снабдевању града...; *Политика*, 15. септембар 1968, 12.

²⁰ *Политика*, 10. септембар 1967, 13.

вачких предузећа која, због високих цена по којима су од задруга добијала робу, нису била конкурентна. Ситуацију су искористили препродајници па су произвођачима понудили ниже цене од задруга, тако да су се на пијацама појавили људи који продају робу за њих, а и не знају ко им је газда, који за то време „тумара“ по Србији и Македонији, „заобилазе задруге, конкуришу им повезујући се са свим оним производићима који су се од задруге отуђили због високе марже“. Слично је било и са производима из Гроцке, које је „неколико шофера приватника“ превозило својим „таксијама“ у Ријеку, Пулу, Тузлу, Љубљану.²¹ Исти извор говори о појави већег броја препродајаца на Каленић пијаци новембра 1966, када је било мало продаваца, јер је температура била испод нуле. Процењено је да су 80% продаваца препрдавали робу, највише јаја и живину. Из истог извора сазнајемо да су тржишни инспектори „немоћни“ јер им судије за прекршаје траже и име лица од кога је препродајац купио робу.²²

Пре забране кретања запрежних возила кроз град²³ роба је на пијаце допремана запрегама. Тако је 1960. године на градским пијацама продато 51.731 тона робе. Београђани су највише куповали поврће (25.194 тоне), затим воће (14.219 тона), житарице и сточну храну (8.558 тоне), млечне производе (1.678 тоне), живу и заклану живину (1.116 тоне), јаја (867 тоне) и мед (9 тоне).²⁴

Укупан приход општинских пијачних управа у 1961. години (у милионима динара).

Извори: АБ, НОГБ 1962, Веће производића, ф. 34, Предлог одлуке о изменама и допуни одлуке о градским пијацама.

²¹ Политика, 14. јул 1961, 9.

²² Политика, 1. новембар 1966, 11.

²³ Одлуку о забрани кретања запрега кроз град донео је Народни одбор града 21. априла 1961. с тим да се она примени од 1. јануара следеће године, АБ, НОГБ 1961, Веће производића, ф. 23, Градско веће, Стенографске белешке XVI седнице, 21. април 1961.

²⁴ АБ, НОГБ 1961, Веће производића, ф. 23.

У 1961. години на десет пијаца за које је Народни одбор имао податке индивидуални производићачи остварили су промет од 4.646.323.000 динара, највише на Каленић пијаци на којој је остварена скоро четвртина укупног промета. Велики промет имао је и Зелени венац (907.373.000 динара), док су остale пијаце имале знатно мањи промет (Смедеревски ћерам 579.858.000, Баново брдо 255.045.000, Палилула 240.779.000, Скадарлија 539.678.000, Јованова пијаца 169.540.000, Нови Београд 95.863.000, Душановац 163.268.000 и Земунска пијаца 596.974.000 динара). Укупан приход од пијачне накнаде износио је 234.629.000 динара. У 1961. години, када је управа над пијацама била у рукама општинских пијачних управа, пијачне управе Врачара, Чукарице, Савског венца, Старог града, Палилуле, Земуна, Новог Београда, Звездаре и Вождоваца оствариле су укупан приход од 307.457.000 динара. Од тога је на трошкове пословања одлазило 85.859.000, а чист приход износио је 221.598.000 динара. Високо учешће прихода пијачне управе Врачара у укупном приходу само је један од показатеља великог значаја Каленић пијаце за снабдевање Београђана.²⁵

Како је варирала понуда на пијацама мењала се и висина промета. У лето 1964. снабдевеност и промет били су већи него претходне године, па је у јуну на пијаци Каленић промет порастао са 126 на 150, а на Зеленом венцу са 81 на 95 вагона робе.²⁶ Промет на Каленић пијаци био је 1966. године за 70% већи него претходне, а њу је сваки дан посећивало око 35.000 потрошача.²⁷

Према броју пијаца, површини пијачног простора, броју продавница и тезги на њима Београд је надмашивао остale југословенске градове. Године 1961. у граду је постојало 15 пијаца. Најближи југословенски град био је Загреб са 14, а следили су Суботица са 11 и Сплит са 10. Сарајево је имало 7, Скопље 6, а Љубљана 4 пијаце. Површина у Београду је износила 98.000 м². Из Београда били су Сомбор, па Осијек и Чачак. Међутим, Београд није имао покривених пијаца, за разлику од, на пример, Ријеке која је имала 6 покривених пијаца, или Загреба и Сарајева са по 4. На београдским пијацама налазила се 371 продавница (најближи је Загреб са 226, Нови Сад 153, Скопље 119, а сви остали градови много мање) и 2.840 тезги (Сплит 1.836, Загреб 1.654 и Скопље 1.464).²⁸

У 1966. години на ужем подручју града налазиле су се 22 пијаце. Укупна површина отвореног и затвореног простора на њима износила је 65.000 м². Од тога је највише било слободног простора (31.000) и простора под тезгама (24.300). Под локалима се налазило 9.300, павиљонима 1.800, док је магацинског простора било 2.500 м². На овим пијацама

²⁵ АБ, НОГБ 1962, Веће производићача, фасцикла 34, Предлог одлуке о изменама и допунама одлуке о градским пијацама.

²⁶ *Политика*, 31. јул 1964.

²⁷ *Политика*, 15. октобар 1966, 10.

²⁸ *Стајнистички годишњак Београда* 1962, 295.

јацама за првих десет месеци исте године промет је премашио 63.000 тона. Насеља са већим механичким приливом становника (Нови Београд, Карабурма, насеље „Браћа Јерковић“ и други делови града) имала су најмању површину за продају прехранбених производа, што важи како за продајни простор уличних продавница, тако и за пијачни простор.²⁹ На ширем подручју града постојале су 32 пијаце. Укупна површина била је 89.000 м² (покривени простор заузимао је 11.000 м²). Укупни промет у 1967. процењен је на 120.000 тона разне робе. То је чинило три четвртине промета воћа и поврћа у граду. Две трећине робе на пијаце износили су индивидуални произвођачи. Са 202 павиљона, 283 продавнице и око 5.000 тезги београдске пијаце представљале су важан део трговине прехранбеном робом у граду.³⁰ На крају деценије пијачна површина у Београду износила је 81.000 м², од чега је покривено било око 10.000 м².³¹ Најзначајнија пијаца у граду несумњиво је била Каленић пијаца. Заузимала је 13,7% укупних пијачних површина у граду. У укупном промету на градским пијацама Каленић пијаца је учествовала са 21%. Значај ове пијаце увећавала је чињеница да су се на њој снабдевали и грађани из других делова града. Прилична запуштеност ове пијаце, али и њен велики значај учинили су да она постане општеградски проблем крајем деценије. Реч је о нерешеном саобраћајном, хигијенском, техничком, организационом питању. Била је сместена на платоу од 11.374 м², између улица Максима Горког, Његошеве и Вишке. У 1968. имала је 31 локал (највише за месо 18), 56 павиљона (28 својина Градске пијачне управе, 5 предузећа и 23 индивидуалних произвођача) и 992 тезге (847 су користили сељаци). За воће и поврће било је 515 тезги, млечне производе 97, домаћу радиност 111, остale производе 269. Зидани објекти на овој пијаци били су стари око пола века, па је њихово одржавање захтевало све веће трошкове.³²

Цене и снабдевеност на пијацама били су подложни скоро свакодневним променама, па је њихово међусобно поређење веома тешко. Ипак, у појединим периодима постојале су неке особине које су савременици уочавали. После празника ова места сусрета грађана и сељака углавном би опустела, јер је у домаћинствима било залиха хра-

²⁹ АБ, Скупштина града 1966, ф. 46, 8. децембар 1966, Информација о снабдевености града...

³⁰ АБ, Скупштина града 1967, Привредно веће, ф. 55, 15. децембар 1967, Информација о снабдевености града...

³¹ *Стајистички годишњак Београда 1970*, 251. Према податку којим је располагала Скупштина града у 1969. години у граду су постојале 32 пијаце, на њима је било 283 продавнице, 209 павиљона, 4.520 тезги и 6 магацина. Укупна површина износила је 82.858 м² (под локалима је било 9.858, павиљонима 2.115, тезгама 24.394, магаџинског простора 2.408, слободни плато 27.800, пролаза између тезги 10.448, а осталих површина 5.592 м²), АБ, Скупштина града 1969, ГВ и ПВ, 6. фебруар 1969, Извештај о расподели...

³² АБ, Скупштина града 1968, Градско веће и СО Врачар, 23. мај 1968, Актуелни проблеми и перспективе Каленића пијаце.

не од празничних дана. Податак из лета 1968. године говори о томе да је пијаца у Обреновцу била јефтиња од оних у Београду и да су стоти-не Београђана сваке суботе посећивали ову пијацу, јер су неки производи били и више него двоструко јефтињи. Но, за ову пијацу је важило да није довољно чиста, као ни многи продавци млечних производа и да се сир често продаје на бетону. У лето 1966. пијаца у Земуну била је скупља од оних у центру града, јер су главни добављачи робе били са-ми Земунци, који нису имали конкуренцију ни проблеме са смештајем непродате робе, па су држећи монопол држали и високе цене.³³ При-родно, ниже цене владале су на пијацама у центру града. Али, више це-не нису биле једини проблем становника периферије. Као и у случају продајне мреже трговинских организација, периферни делови имали су проблема и са недовољним бројем пијаца. На Новом Београду, који је током деценије достигао око 80.000 становника, постојала је само једна пијаца. Велики број домаћица из овог дела града снабдевао се на пијацама на Зеленом венцу или у Земуну. Ширење градске територије пратило је и ширење мреже пијаца, али је пролазило дosta времена док би нова насеља добила неколико десетина тезги. Тако је 1964. године ново насеље на Карабурми добило пијацу која се сводила на два-десетак тезги и неколико продавница.³⁴

У социјалистичком друштву какво је у Југославији изграђивано после рата пијаце су остale нека врста оаза приватности. Прошле су пут од сумњичења и толерисања из нужде непосредно после рата до прихватања за партнера и конкурента друштвеном сектору у процесу снабдевања градова храном. У првом тренутку после рата пијаце су, попут приватне трговине, биле третиране као нужно зло; било је то је-дино место на које су сељаци могли изнети робу и продавати је по ко-лико толико тржишним ценама. Међутим, то што је обновљен рад пи-јаца не значи да је нестало неповерења власти према њима и сељацима који своју робу износе на пијацу уместо да је продају по везаним ценама. Обнова рада пијаца противала је у знаку борбе власти против „сео-ских мешетара“. О односу власти према пијацама говори и то што је у пролеће 1946. године за „неопростиву чињеницу“ сматран неуспех Градског снабдевачког предузећа „Гранап“ да системом откупна воћа и поврћа потисне сељаке са пијаца. На пијацама је тада воћа и поврћа било довољно, али је власт негодовала због тога што су то „приватне руке“.³⁵ Са друге стране, сељаци који су успевали да изнесу робу на пијацу жалили су се да их маркирају одређени људи, да им је прећено да ће касније имати већи порез, да им милиција брани да изнесу робу из села и однесу је на пијацу и да им чак и одузима робу. Иако је пијаца била врста приватне трговине власт није могла да је забрани, јер би то

³³ Политика, 2. јул 1968, 10; 27. август 1966, 10.

³⁴ Политика, 1. октобар 1965, 10; 24. јул 1965, 9.

³⁵ АБ, „Гранап“, инвентарни број 62, 63, 64, 1946. година, Акта без броја.

довело до поремећаја у ионако нестабилном снабдевању, с обзиром на то да су сви били свесни да количина хране коју грађани добијају контролисаним и обезбеђеним снабдевањем ни приближно не задовољава потребе. Без јаког државног трговинског сектора, који је био тек у оснивању, са смањеним бројем приватних радњи, у првим послератним годинама власт није смела укинути и продају на пијацама.³⁶ Решење о оснивању Градске пијачне управе 1963. године донето је у време када су се у јавности истовремено јављала два различита мишљења (да сељачку пијацу треба укинути и да се без ње не може), па је тиме на одређени начин дат и одговор на ову дилему. Иако невољно, прихваћена је неминовност постојања пијаца, бар за још неко време. Чак је и сам директор Пијачне управе инж. Иван Ристић, сматрао да ће се пијаце „укинути мирним путем“, али га је време демантовало. Београд је и поред напретка друштвене трговине и пољопривреде зависио од пијачних тезги и сељака на њима. На који је начин директор Градске пијачне управе мислио да „мирним путем“ укине сељачку пијацу показује његова изјава из које произилази да су 1963. године представници снабдевачких предузећа обишли Зелени венац, Палилулску пијацу, Скадарлију, Каленић пијацу и Стари ђерам и изабрали 80 тезги које су им се свиделе, а затим „смо отерали приватнике који су продавали прво-класну робу и који су нам плаћали већу пијачнину“. И поред тога, од ових 80 тезги које су сама изабрала друштвена предузећа су користила само половину. Занимљиво је да Пијачна управа са њима није склопила никакав уговор, већ се сматрало да је довољно да снабдевачка предузећа јаве дан раније колико им тезги треба. Ни оваква политика Пијачне управе, као ни већа пијачнина за сељаке него за снабдевачка предузећа није могла укинути сељачку пијацу у главном граду Југославије.³⁷

Упркос свим покушајима јачања друштвеног дела трговине и пољопривреде Београда, становници главног града су на пијацама задовољавали бар 40% својих потреба у воћу и поврћу. Што због навике, менталитета, квалитета или цена Београђани су врло често пазарили на пијацама, чак и у време када је град добио већи број модерних самопослуга шездесетих година. Уосталом, идеја да се самопослугама потисну пијаце није пролазила без великих проблема. То су међу првима осетили становници Карабурме, где је укидање пијаце уз истовремено отварање самопослуге изазвало проблеме у снабдевању грађана, па и сукоб представника локалне самоуправе са представницима Пијачне управе која је укинула пијацу. Тадашња штампа је писала о незадовољству грађана и домаћицама које одлазе у друге делове града да би на тамошњим пијацама набавиле зимницу, јер су незадовољне могућностима које им пружа самопослуга, без обзира на леп изглед овог тек

³⁶ АБ, Градски Комитет СКС Београд 1945–1964, кутија 401, Како се у Београду спроводе у живот уредбе о снабдевању становништва.

³⁷ *Београдска недеља*, бр. 93, 30. јун 1963, 4.

отвореног објекта.³⁸ Значају пијаца и сељака на њима морала је доприносити и чињеница да су површине под воћем и поврћем на имањима пољопривредних комбината и задруга београдског краја обично износиле свега око 600 хектара, а на имањима сељака око 12.000 хектара. Сматрајући да је узгајање воћа и поврћа за њих ризичан посао, због негарантованих цена, немеханизованости производње, велике зависности од временских (не)прилика и променљивих ћуди тржишта, друштвене пољопривредне организације су се устезале од гајења већих количина воћа и поврћа. Из таквог стања није могла произаћи толико жељена доминacija друштвеног сектора у снабдевању града воћем и поврћем, што се на пијацама итекако видело.

На београдским пијацама скупљао се најразноврснији свет. Треба само замислiti Зелени венац, са око 2.000 сељака и 100.000 купаца, колико је процењивано да кроз ову пијацу прође недељом, па схватити какво је то вашариште морало бити. По многој чему, оне су у граду представљале оазе неградског, небеоградског, сеоског, патријархалног и традиционалног. То је свет који се другачије облачио, говорио, размишљао, живео, покушавао да не буде на губитку, понекад и спавао на својим производима чекајући рано јутро да заузме место на пијацама или полазио на пут усред ноћи како би у граду био већ у освите зоре и својим колицима по београдској калдрми или довикувањем будио Београђане који су живели у улицама око пијаца. То је свет који је нудио своје или туђе производе, умео да се погађа са београдским дамама, да диже и спушта цену, понекад да распродaje робу (постојала је калкулација по којој су цене ујутру високе, а почињу да падају после 11 сати), одмеравао муштерије, знао да се измиголи и онако неажурној инспекцији, да сакрије робу, да закида на мери, али и да понекад поклања који килограм или стотину грама воћа и поврћа, да склапа пријатељства са сталним купцима, да осети када је време да се роба изнесе и да се добро заради. То је свет који је комуницирао својим језиком, некад на српском, некад на полусрпском, зависно из ког је краја долазио, свет који је умео да нуди („Купи, граби, носи, најлон роба, љуби те тетка, Жика из Лозовика“), да се хвали, да прети, да се свађа, да опомиње („Лакше бре другаре... Нема бирања, редом. Сакаш, узми го-не сакаш, одабијај“).³⁹ Људи који су допремали робу на пијаце представљали су свет за себе у Београду, како по пореклу, тако и по животу у граду, односно на пијаци. Нека као пример послужи Бајлонијева пијаца из августа 1966. године. Сваке ноћи на већ закрчене прилазе пијаци стизали су камиони пуни лубеница око којих би се одмах окупљали они који нуде радну снагу за истоваривање камиона. Следила би

³⁸ Грађани су се жалили да у самопослугама могу да купују поврће и воће само у паковања од 2 и 1 килограм, а они су хтели да купују и на меру. Врло оштру критику укидања пијаце на Карабурми и понашања Пијачне управе дао је председник месне организације ССРН-а Новица Стошевић, *Београдска недеља*, бр. 120, 5. јануар 1964, 01.

³⁹ *Београдска недеља*, бр. 206, 29. август 1965, 9; бр. 249, 26. јун 1949, 8.

погађања око цене (најпре 800 динара, па 600 и две осредње лубенице, па 500 и једна повећа лубеница). Иза сваке гомиле лубеница, вреће паприка, сандука грожђа или парадајза, спавао је по неки сељак или сељанка огрнути гуњем и окренути ка роби. Прича сељака из Старог Бановца своди се на то да сваке друге ноћи крећу за Београд и да не памте кад су спавали. Жале се на скупе пијачнине, тврде да знају да постоји море и да неки људи иду на одмор, али да до сељака још није стигао такав обичај. На пијаци кревет замењују слама и бетон. Ако нешто шушнне, сељаци брзо скачу, јер на бетону нема дубоког сна. Слику бденија над робом употпуњује и појава дежурног позорника. Посматрачу са стране пијаца је у тим ноћним сатима личила на чекаоницу – прљава, мрачна и пренасељена, само што се уместо воза ишчекивала јутро. Када се раздани, знао се даљи ритуал. Протрљају се очи, на брзину се попије кафа, и док жене воде из торби чисте мараме да би биле лепше, мушкарци обилазе тезге да би видели како се крећу цене. Када се прода роба, следи куповање онога чега на селу нема (салама, кобасица, кекс, бомбоне), тек да се не врате празних руку, и повратак кући.⁴⁰

Међутим осим сељака који су на пијаци продавали своје производе, Београд је познавао и друге групе „људи са пијаце“. Реч је о магационерима и продавцима друштвених предузећа и наплаћивачима Градске пијачне управе. За њих је важило да се у свом крају буде међу првима, да на послу проводе 10 до 14 сати, без обзира на температуру и време. Реч је о људима који од око два сата ујутру почињу да обављају посао који заправо нико не види, како би продавнице биле на време снабдевене и отворене. То су људи који током ноћи преносе робу из магацина у продавнице, класирају је и одређују цене према квалитету. Штампа је у лето 1953. године донела податак да за два сата кроз руке пословође и три радника магацина предузећа „Пролеће“ на Каленић пијаци прође око 300 корпи тежине од 30 до 35 килограма. Други податак говори да продавац у једној од продавница на пијацама сваки дан најмање хиљаду и по пута ставља робу на кантар. За продавца „Месопрометове“ продавнице на Каленић пијаци важио је податак да сваки дан мора да замахне 2.000 пута сатаром тешком 3,3 килограма. Коначно, на пијацама су и наплаћивачи пијачних такси у чијем је опису радног места и то да се понекад посвађају са сељацима који избегавају плаћање, али и да срећу сељаке који моле да се са плаћањем пијачари не сачека док не продају робу.⁴¹

*

Шездесетих година 20. века Београд је чинио велике напоре да потребе свог нарастајућег града задовољи храном индустријског порекла. У таквој ситуацији сељачка пијаца показала је висок степен ви-

⁴⁰ Београдска недеља, бр. 258, 20. август 1966, 10.

⁴¹ Политика, 10. јул 1953, 07.

талности опставши као једно од места приватности и једино место на коме су сељаци могли легално да директно продају робу купцима. За две и по послератне деценије пијаце су прешле пут од сумњичења преко идеја о укидању до прихватања и покушаја власти да њихов рад уреди низом прописа. Ширење мреже пијаца у граду пратило је просторно и демографско ширење града, па је уместо петнаестак пијаца колико је имао почетком шесте деценије, Београд крај седме деценије дочекао са више од 30 пијаца. И поред већег броја прописа о хигијени и реду на пијацама, њихов рад карактерисало је прилично одсуство хигијене и слабо поштовање одлука власти. Најважнија градска пијаца била је Каленић пијаца која је заузимала 13,7% пијачног простора у граду и на којој је остваривана петина промета београдских пијаца.

Slobodan Selinic

BELGRADE MARKETS IN THE 1960s

Summary

In the 1960s, Belgrade put great efforts into satisfying its growing city's needs with food of industrial origin. In a condition such was that, a peasants' market showed great vitality, surviving as one of the places of privacy and the only place where peasants were able to sell their products to buyers directly and legally. During two and a half of the post-war decades, markets passed a long road – from skepticism, through the ideas of cancellation, to acceptance and authorities' efforts to organize their work by a number of regulations. Broadening the market network in the city infallibly followed the spatial and demographic broadening of the city. As a result, the number of Belgrade markets grew from about 15 at the beginning of the 1960s to more than 20 at the end of the 1970s. In spite of the great number of regulations on hygiene and order at markets, their work was characterized by lack of hygiene and weak respect of the authorities' decisions. The most important city market was Kalenic market that covered 13,7% of market space in the city and where one fifth of the Belgrade markets turnover was made.

РЕЛИГИОЗНА СИТУАЦИЈА У БЕЛОРУСИЈИ^{*} Покушај комплексног описа

Интересовање социолога за религиозну ситуацију у Белорусији без преувеличавања можемо назвати благовременим, неопходним и у складу са формираном савременом културном и политичком реалношћу. Последње налаже да се два аспекта религиозности у нашој земљи посебно опишу и истраже. Прво, имамо у виду унутрашње квалитативно-квантитативне карактеристике религиозне ситуације Белорусије: ниво и степен религиозности становништва, њихов карактер (конфесионална структура, полна структура и социјалне карактеристике верских заједница и др.), динамика и сл. Код друге основне карактеристике одражавају се особености религиозности у држави у контексту општеевропске и општесветске ситуације. Осврт на општу социо-културну основу омогућава истраживачу да стекне шири увид у оцене и схватања неких уже постављених стандарда и карактеристика религиозности у Белорусији. Појашњење ова два аспекта даје више-мање адекватну представу о религиозном садржају, а самим тим могућност субјекту у социјалном управљању (у датој ситуацији) да планира неке од својих активности.

Морамо још истаћи да су неки подаци о савременој религиозној ситуацији у Белорусији, који се налазе у националној научној литератури, резултати истраживања Института социологије и социјалне технологије НАН Белорусије (1993–1995, 1998. и 2000–2001) и Центра социолошких и политиколошких истраживања Белоруског државног универзитета (1994. и 1997/98). Истраживања су рађена паралелно, што омогућава упоређивања резултата. Допунска панорама чињеница дата је на основу (миштва материјала локалних издања), знања обласних центара.

Ово је покушај уопштавања нивоа религиозности становништва Белорусије, што резултира из знања стеченог истраживањем одговора испитаника који верују у Бога, што чини скоро половина испитаника: 37, 5–49% 1997. године; 47, 5% 1998. године; 44,3% 2001. године. Број неверујућих од 1994. године до садашњег времена колеба се од 14 до 20%. Релативна стабилност групе неверујућих последица је тога

* Д. К. Безнюк, Религиозная ситуация в Беларуси (Опыт комплексного описания), *Социология*, Минск, № 2, 2003, 72 – 78.

што се верујући попуњавају из средине колебљивих (између вере и невере) и људи са квазирелигиозним убеђењима (вера не у Бога, већ у његову деперсонификовану суштину). Ова ситуација потврђује претпоставке о наличју стабилности броја (10 до 15%) људи сврстаних између вере и невере.

Ради веће тачности категорије вере и невере специјалисти су предложили да ураде још неколико карактеристичних група. Овим начином цео спектар религиозног поља Белорусије може бити описан уз помоћ споменутих група становништва – носилаца специфичног типа знања. Узмимо две варијанте.

Прва варијанта се односи на наличје носилаца *религиозног* знања (вера у Бога) – 47,5%; *квазирелигиозног* (мистика, окултизам) – 8,1; *нерелигиозног* – 13,2; групу *колебљиваца* (неоформљен став према религији) – 31,2% (сви подаци се односе на 1998. годину).¹

У другу варијанту убрајамо присталице *традиционалних религија* (православље, римокатолицизам, нека протестантска учења, ислам, јудаизам), *страна непрадиципионална вероучења* (кришнаисти, баҳаисти, зен-будисти итд.), *етничко конфесионалне групе* (етничке заједнице, развојене од своје материце и вероисповедних садржаја – Јевреји, Татари – муслимани, Немци – лутерани, Польаци – римокатолици, руски староверци и др.), *атеисти, неверујући (колебљиви) и носиоци сужеверног знања* (они који не верују у Бога, већ у свеприсутну силу, остаци незнабоштва).²

Степен религиозности допушта да се одреди дубина религиозних осећања, одређивање форме њене материјализације у мотивацији понашања и оцене људи. Чињенице потврђују тенденцију која је била описана у западним сазнањима шездесетих година 20. века: раст секуларизма не толико у смеру потискивања религије из свести људи, колико њене трансформације ка мутацији традиционалних форми понашања верујућих. У религиозном ткиву Белорусије могуће је говорити о појави новог типа религиозног човека – секуларног (партикуларног) верника који себе опредељује као верника (скоро половина испитаника), високо вреднује улогу религије у очувању традиције и културе (више од трећине испитаника), признаје природне функције религије (више од 40% испитаника), при том, не живи црквеним животом. Ово најбоље илуструје православно становништво: у цркву редовно иде (учествује на богослужењима) из ове групе само 19,5%, док уопште не посећује цркву 14,8%; у светим тајнама и обредима учествује 18,1%, док не учествује 24,1%. Код римокатолика ситуација је следећа: стално учествује у миси 44,7%, не учествује 9,3%. Најодговорније се према својим религиозним обавезама односе протестанти: стално одлазе на

¹ См. Новикова Л. Г. „Религиозный бум“ а Беларуси: миф или реальность // Социология, 1999, № 2, С. 31.

² См.: Бабосаў Я. М. Сацыядынаміка рэлігіі і рэлігійнай сітуацыі і ў постсацыялістычнай Беларусі // Весці АН Беларусі. 1995. № 3. С. 8.

службу 93,6%, не посећује 0,0%; учествује у обредима и светим тајнама 87,3, не учествује 3,5%. Интересантно је упоредити ове чињенице с не великом, али традиционалном групом муслимана у Белорусији: стално посећује џамију 28,3%; не посећује 5,1%; учествује у обредима 33,3%; не учествује 9,1%.

Овакву ситуацију неки аналитичари објашњавају тиме што православље његови следбеници усвајају као идеологију (што умањује значај ритуала), а верујућим других конфесија и религија исказује се као способно за духовну самореализацију, као синтеза идеја и праксе. Као дубоко верујуће себе је сматрало 4,2% православних, 10,2% римокатолика и 75% баптиста. Стално се моли 13% православних, око 18% римокатолика и 85,7% протестаната.

Од општег броја испитаника 12% не дозвољава могућност исказивања своје религиозности, при чему не одлази у цркву и не учествује у обредима. За то време 79% верника до 30 година живота пријружују се позитивној тачки зрења.

Неопходно је приметити да је значајан проценат верујућих веома слабо усвојио верска учења своје религије, чак им уопште не придаје посебан значај. У други Христов долазак верује мање од 25% православних и 38% римокатолика, док 90% протестаната верује у то. Око трећине хришћана верује у пресељење душе.

Један од важних индикатора религиозности јесте степен молитвености, као и оцена човека и његово верско убеђење (на ово је указивао Ч. Глок, предлажући систем параметра изучавања религиозности). Методологију овог приступа могуће је наћи у делу М. Вебера. Анализа података из ове области усмерена је на неколико аспеката.

1. Духовно – морална сфера. Већина испитаника независно од вероисповести уверена је у позитиван утицај религије на личност и друштво. Више од половине студентске омладине сматра да религија доприноси моралном савршенству личности, помаже у одређивању смисла живота, авише од трећине је уверено да религија доприноси очувању културе и традиције. За неке етничке групе (на пример, Польске) религија се јавља као важан фактор културне самоидентификације.

2. Међурелигијски односи. Овде постоје два основна проблема: верска толеранција и фобије. Висок степен верске толеранције у Белорусији представља важан део достојанства нашег народа; ово сазнање је значајно и за истраживаче и политичаре да би сагледали узроке толеранције и околности које могу утицати на нарушавање овог стања. Према истраживањима с краја 1990. године у Белорусији су највећу узаемну симпатију испољавали православни и римокатолици, при чему позитивнији однос према православним имају римокатолици (87,4% према 61%). Код православних је после поређења са римокатолицима, однос према вери по рођењу већи – 23,9 и 10,7%, док протестанти и муслимани према обе ове хришћанске цркве имају једнак став. За мусли-

мане је карактеристичан уједначен однос према другим конфесијама, односно одсуство било каквог знања о њима. Код православних је ниво информисаности о другим конфесијама веома низак, што је скоро у потпуности повезано са социјално-демографским карактеристикама. Православни и римокатолици се чешће негативно односе према баптизму и скоро исто према исламу и унијатству. Највећу нетрпљивост према иноверцима показују протестанти, много више у односу на остале верујуће Белорусе и скоро се потпуно негативно односе према свим конфесијама, осим сопственој. Највећу верску толеранцију исказују припадници ислама. Ниво верске толеранције већине становништва, тј. православних и римокатолика, веома је висок и скоро истоветан, мада је код римокатолика нешто мањи него код православних када је у питању ислам, а исто тако и према неким протестантским деноминацијама.³

Са проблемом толеранције повезано је и изучавање стања у друштву о питању тобожњих и реалних опасности. Оваквим страховима доприноси увереност да државне власти не поступају исто према различитим конфесијама (тако мисли 15,5% православних, 30,7 % римокатолика и 64% протестаната). Конфесионалне мањине страхују од тога да православна црква претендује на статус државне. Старе, традиционалне конфесије односе се са опрезом, а некада и непријатељски према новим (нетрадиционалним) групама. Неки светски стручњаци и истраживачи традиционалних конфесија пребацују државним органима непажњу када су у питању нео-култови и попустљивост према њиховој деструктивној делатности. Ови истраживачи саветују опрез, а као аргументе наводе то што се огромна већина протестантских конфесија и нетрадиционалних религија финансира из иностранства, док су многе неопротестантске заједнице само филијале иностраних мисија. Истовремено, неке вође култова нису чак ни грађани Белорусије (римокатоличких пољских свештеника са оваквим статусом је половина, а јеврејских рабина приближно 100%).

3. Социјално – политичка сфера (дата за 1999). Спремност да учествује у недозвољеним демонстрацијама изразило је 8,6% римокатолика и 4,1% православних; у штрајку 13,6% и 7,1%, протесним митингима 13,6% и 9,8%. Подршку председнику државе дало би 49,9% православних и 27,2% римокатолика. За време председничких избора против свих кандидата изјаснило се 28,2% протестаната, 27,2% римокатолика и 23,8% православних. Поједини истраживачи закључују да се римокатолици много негативније односе према многим економским и политичким догађајима у белоруском друштву, структурама власти, те активно подржавају опозицију.⁴ Од укупног броја испитаника (1998–2000) 22% је уверено у неопходност постојања државне религије у Бе-

³ См.: Гурко А. В. Конфессиональная ситуация в Республике Беларусь: этнический и исторический аспекты. Мн., 2001. С. 74 – 75.

⁴ Государственно-конфессиональные отношения в Республике Беларусь: материалы заседания „круглого стола“, Мн., 1999. С. 55 – 56.

лорусији, док је 45% против. Да је врлина, ако је глава државе црквен човек, сматра 11,4% испитаника, 43,7% односи се према овој чињеници негативно, а 44,9% сматра да нема неки значај. Према мишљењу 28% испитаних на положају шефа државе треба да се налази верујући човек, а 57% сматра да религиозност шефа државе није обавезна. Према учешћу цркве у политичком животу становништво се у већини односи негативно: политичку проповед у цркви прихвата 10%, а против је 62,2%.

Карактер религиозности становништва Белорусије описује се низом показатеља, пре свега, даје се слика конфесионалног шаренила у земљи. У ове индикаторе убрајају се и особености испољавања религиозног живота становништва у зависности од националних, регионалних и историјских фактора.

Почетком 2002. у Белорусији је регистровано 26 конфесија (овај број није се мењао у последњих шест година). Апсолутна већина верника (из било које конфесије) исповеда веру оформљену у институционалним схемама. Према уопштеним подацима православној вероисповести припада око 80% верника, римокатоличкој (укључујући и грко-католике и римокатолике латинског обреда) 10–15%, а протестантској (укључујући „хришћане у целом“) – 2, 5%. Осталим вероисповестима – око 4% (укључујући 0,3% Јевреја и 0,1 – 0,3% муслимана).

Група друге вероисповести је крајње шаролика, али ју је могуће поделити на две групе: **традиционалне** у нашој држави (Јевреји, муслимани), и **нова** (нетрадиционална) религиозна и псеудорелигиозна учења и култове, чији је број у 1998. години износио 0,53% од општег броја религиозних организација у Белорусији.

Нове религије карактерише постојање одређеног броја тзв. тоталитарних (деструктивних) секта (са око 600 припадника, њихова бројност говори да су скоро беззначајни). Експертски савет при Државном (ГАС) – комитету за питање религије и националности при Савету министара Републике Белорусије, у деструктивне култове (секте) убраја: Велико бело братство, Богородични центар, Цркву ученика Исуса Христа, Породицу (Деца Бога), Унификациону цркву (мунисти), Цркву последњег завета (висарионовци), Аум Шинрикјо, Сајентолошку цркву, Ахмадија, Лигу духовног васкрсења, Санатана Дарма, сатанисте, Друштво јединства духовних структура Васкрсење и Друштво ведске културе Хуаранга. Регистрација је одбијена организацијама религиозног и псеудорелигиозног типа, попут „Центра мира Шри Чинмоја“, Васељенски духовни универзитет Брахма Кумарис, Сахача Јога, Белоруски центар мисије Шри Рам Чандра, Сатја Саи, „Универзална енергија и човек“, „Хуманост“ (покрет Метра Данга), Друштво уједињења Белоруски центар хумана земља Реики, Друштвено јединство Међународни фонд ’Духовно васкрсење‘ (следбеници учења Агни Јоге), Друштвено уједињење Институт духовних истине и неким другим (свега 14).⁵

⁵ См.: Скугаревская Е., Скугаревский О. Деструктивные культуры: женщина, семья, фактор риска // Женщина. Образование. Демократия. Мн., 2001. С. 410 – 411.

Да бисмо схватили карактер религиозности неопходно је указати на њене најзначајније особености:

1. У територијалном погледу религизност у Белорусији има прецизну границу. Становништво западних области је религиозније (верника је око 75% од броја испитаних) од оног на истоку. У рејонима који се граниче са Польском, религија у свакодневном животу становништва има за четвртину већу улогу него у источним областима. У утицају на судбину човека у западним регионима Белорусије религија за 2 – 3 пута има значајнију улогу него што показује становништво у њеним источним рејонима.⁶

2. Према националном саставу код верника најважнијих конфесија (православље, римокатолицизам, протестантизам) преовлађују Белоруси (83,3%; 56,4% и 73,8%). Код римокатолика се појављује етничко-конфесионална група Пољака (више од 40%).

3. Социјално-демографске каракеристике верника могуће је свести на овај опис: ...православне и римокатоличке вернике чине у већини жене, лица средњег и старијег узраста (старости 45 година). Обе групе су веома сиромашне у материјалном смислу. Римокатолици своје дохотке допуњују најамним радом, а православни примају помоћ од сродника. Насупрот томе, протестантите чине старија деца и лица економски активног узраста, са високим нивоом образовања и бољег материјалног стања.⁷ Као верујуће себе сматра више од 30% испитаника узраста до 30 година; 28,5% узраста од 39 до 49 година; око 40% узраста од 50 до 60 година: 65,3% старијих од 65 година, а број жена међу верницима премашује два пута више број мушкараца (дато за август – септембар 1998). Приметан је раст религиозности студентске омладине. Крајем 1990-их себе је сматрало религиозним 44,6% студената, а исто толико је колебљивих (на Гроденском државном универзитету верујућим себе сматра 63,3% студената).

4. Културно себе идентификује са православљем (независно од вере) више од 60% становника Белорусије, а сваки пети не идентификује себе ни са једном конфесијом (13% свих испитаника сматра себе убеђеним атеистима).

5. У религиозној карти Белорусије постоји, у незнатном степену, тзв. појава чудних елемената – чудних традиционалним културним позицјама народа. Ово се односи пре свега на неке нове религије (најчешће источњачких култова и неопротестантских синкретичких учења). И поред све наше толерантности, неопходно је јасно представити реалне појаве угрожавања историјски формиране духовне и моралне традиције и не дозволити да белоруски етнос ишчезне као самобитан и самосталан (самодовољан) субјект светске историје.

⁶ Авсиевич М. Т., Земляков Л. Е., Савостенок П. Н. Религия в условиях социальных перемен в Беларуси. Минск, 1999. С. 16.

⁷ Гурко А. В., Указ. соч. С. 76.

6. Динамика религиозности је још један важан показатељ религиозне ситуације. Сви су истраживачи, без разлике, у другој половини 1980-их година констатовали снажну активизацију религиозног живота у Белорусији, чиме је допринело слабљење, а затим и слом идеолошког монопола у СССР. Забележени су пораст верника (1989 – 22%, 1998 – 37,5%) и смањење неверујућих и атеиста (1989 – 65%, у 1998 – 25,4%), раст броја конфесија (од осам у 1986. на 26 у 1997. години). Поред тога, примећује се узајамно садејство религиозних институција са државним органима и светским организацијама. Расте и број службено регистрованих религиозних организација и институција: у 1992. години било их је 1340, у 1999. години 2427, у 2001. години 2664, у 2002. години 2774 (у овој динамици неопходно је обратити пажњу на промену броја организација регистрованих на годину дана и на њихову конфесионалну припадност).

У периоду 1991 – 2001. просечан број регистрованих организација на годину дана колебао се између 140 и 160. Врхунац је достигнут 1992. када су формиране 252 парохије, а минимум је забележен 1997 – мање од 100. Највећи пораст броја религиозних општина догодио се у Минску и минској области, док је у западној Белорусији био беззначајан, што је повезано са очувањем религиозних организација у претходним деценијама.⁸

Конфесионална припадност новоформираних општина (спомињемо само неке конфесије по стању од 1. јануара 1999. и 2002): православни (1081, 1224); римокатолици (339, 482), унијати (13, 14); старообрдници (36, 35); педесетници (414, 491); баптисти из Савеза ЕХБ (233, 270); баптисти из Савета цркава ЕХБ (31, 29); хришћани пуног Јеванђеља (47, 58); Новоапостолска црква (20, 20); Јевреји традиционални и прогресивни (21,27); бахаисти (5, 6); мормони (3, 3) и Харе Кришна (7, 7). Како се види просечни ниво развоја православних парохија је 44,5%; протестаната 36,4% и римокатолика 16,4%. Најдинамичније се развијају протестантске парохије (са изузетком педесетника).

Долазимо до питања о садржини отаџбинске религиозне слике и њеним особинама, структури, особеностима, динамици итд.

Нарочиту пажњу посветићемо основним карактеристикама које омогућавају обогаћивања спектра оцена религиозне ситуације у Белорусији. Овоме треба придодати: тенденције на светском религиозном пољу; важност религиозног фактора Белорусије у условима глобализације (светски систем трансформације) и културне традиције Белорусије у контексту европског континента и општеевропске културе. Обоје ћемо представити само у основним цртама.

1. Према прогнозама експерата у наступајућим деценијама (до 2025) број припадника увећаће хришћансство (у том контексту треба узети у обзир активан мисионарски рад неопротестантске вероиспове-

⁸ См.: Посткоммунистическая Беларусь в процессе религиозных трансформаций. Мн., 2002. С. 7.

сти), ислам (пре свега на основу великог наталитета својих следбеника) и корпус нових религија (због даље либерализације погледа на свет и кризе традиционалних цркава). Повећаје утицај и хиндуизам. Класични (традиционални) протестантизам задржаје позиције. У том смислу религиозна ситуација у Белорусији може доживети промене према прогнозама, а што је видљиво и сада као каракеристика за Белорусију (овде може бити речи и о специфичностима постсовјетског друштва) или као процес васпитног рада са становништвом: имамо у виду раст броја протестантских и неопротестантских парохија и тенденцију ширења нових култова са идеологијама апсолутно нетрадиционалним у нашој култури.

2. Процес глобализације, који је постао саставни део савремене историје, отвара питање улоге и вредности религиозне традиције, не за личност, већ за етнос у очувању културе и народа. Принципијелно демократско инсистирање на јединству потребно је сагледати кроз вековно устројство живота (пре свега, вредносно-нормативно) датог народа, треба узети у обзир значај религиозних система у процесима његовог формирања, самообнављања и развоја (што продукује снажне, непријатне критике због недавних измена Закона о слободи вероисповести и религиозних организација). Инкорпорирана у све моделе демократског постиндустријског развоја глобализација наговештава не само политичку и економску унификацију (што је само по себи сумњиво), него и духовну, а познато је да ће се социјалне групе Запада и Истока, ако и савладају спољне сукобе, суштински разликовати по унутрашњим.⁹

3. Конфесионална структура Белорусије следи, према стандардима европског наслеђа, двојни модел: први – доминирајуће хришћанство (с динамичним неопротестантским елементом) и други – широки спектар страних конфесија (с мањим бројем присталица нетрадиционалних религија). Степен религиозности становништва, његова црквеност, такође приближава Белорусију Европи. Стање потврђује да принципи отаџбинског законодавства о слободи савести практично не одступају од европских.

4. Искуства с краја 20. и почетка 21. века дозвољавају разматрање о томе да религиозни интереси малих народа у државама које испољавају антизападну позицију могу дати повод моћним државама да исконструишу хуманитарну интервенцију, прекрајање света према властитим интересима, а све под изговором заштите угрожених. У том случају јавља се проблем очувања међуконфесионалног мира у Белорусији и разрађивања основа интегришуће идеологије.

Анализирајући специфичности отаџбинске религиозне слике можемо констатовати да је Белорусија део савремених светских и европских религиозних процеса, а код аналитичара из науке и политичке јавља се као још један инструмент за прогнозирања и конструкције будућности.

⁹ Данилов А. Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации. Мн., 1997. С. 140 – 141.

ТАМАРА СПАСОЈЕВИЋ, дипломирани историчар
Београд, Булевар ЈНА 162

UDC 94 (100)"1939/1945":050,488
ИСТОРИЈА 20. ВЕКА

СЛИКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ЧАСОПИСУ „ИСТОРИЈА 20. ВЕКА“

АПСТРАКТ: *Раг јраћи различиће аспекће Другог светског рата кроз часопис „Историја 20. века“ у периоду од 1983. до 2001. Основни извор је часопис „Историја 20. века“, а коришћена је и релевантна литература. У методолошком смислу примењена је компаративна и квантитативна анализа садржаја. Нарочити пажња је посвећена радовима који су типични за одређен временски период.*

Часопис *Историја 20. века* издаје Институт за савремену историју. Почеко је да излази 1983. године, периодично, два пута годишње. Основна тематика прати поље интересовања Института, новију историју, односно историју 20. века. Часопис сам нашла у Народној библиотеци и у библиотеци катедре за историју на Филозофском факултету. Народна библиотека не поседује бројеве за 1989, 1991. и 1992. годину, а последњи број који поседује је за 1999. годину. У библиотеци катедре за историју на Филозофском факултету могу се наћи сви бројеви од 1983. до 2001. године. Часопис излази и данас.

Иницијативу за покретање часописа дао је Бранислав Глигоријевић 1978. године, али због недостатка финансијских средстава први број је изашао тек после пет година. У периоду који овде обрађујемо, 1983–2001. година изашло је 29 свесака: 20 бројева и 9 двоброја. Часопис је тада објављиван на латиници, јер је излазио за целу тадашњу Југославију.

Сталне рубрике у часопису су: Расправе и чланци, Прилоги, Осврти и Прикази; а повремене: Документи, Сведочанства, Историографија, Хронологија, Критике и полемике и др.

Часопис је окупљао велики број историчара и научних радника из других области. Објављивани су и радови страних аутора, али њихов број није велики.

Чланци у часопису баве се углавном периодом од стварања Југославије па до 90-их година 20. века. Пажња аутора углавном је усмерена на међуратни период и Други светски рат, нарочито 80-их и почетком 90-их година. У том периоду можемо, без дубље анализе, да видимо да се у вези са Другим светским ратом аутори највише интересују за НОР. Током 90-их година погледи и прилази НОР-у се мењају. За то је пре свега заслужна нова генерација историчара, чији је допринос

развоју историјске науке велики. Напредак је очигледан, али се код неких аутора може запазити нова крајност, потпуно омаловажавање НОБ-а. Крајем 90-их и почетком 2000. године у часопису су приметне теме које се односе на савремена догађања.

Милан Весовић, главни и одговорни уредник од 1995. до 1999. године, пише да у часопису није било отворене цензуре, али се са сигурношћу може рећи да је било прећуткивања и да су неке теме дugo времена остале нетакнуте.¹ Табу тема је било много. Историчари су их вешто заобилазили бавећи се познатим чињеницама или темама које нису представљале опасност по недодирљиву традицију. Од Уређивачког одбора није било цензуре, али се поуздано знало шта се сме, а шта не сме писати. Постојала је нека врста самоцензуре, само не знамо да ли је она била свесна или несвесна.

Ипак, и поред недостатака часопис је имао велику улогу у развоју историјске науке. Од оснивања па до данас неговао је критички дух, који је основ за развој сваке науке. То је једна од најзначајнијих карактеристика овог часописа који несумњиво поседује висок научни ниво.

Други светски рат у три слике

Да бисмо показали како се представа о Другом светском рату мењала током ових година, поделили смо је у три слике. Прва слика обухвата период од 1983. до 1991, друга од 1992. до 1997, а трећа од 1998. до 2001. године. Свака од ових слика чини целину и јасно се могу увидети разлике између њих. У оквиру ових слика обраћене су посебне теме, које сам сматрала кључним када се говори о Другом светском рату. Те теме су: НОБ и револуција, равногорски покрет, геноцид над Србима у НДХ, личност Јосипа Броза и Драже Михаиловића.

У првој слици доминирају теме из НОР-а. То се мења почетком рата у бившој Југославији, када су чести чланци о страдању Срба у Другом светском рату у НДХ. Међутим, још нема помена о равногорском покрету, нити о Дражи Михаиловићу, осим у негативном контексту. У овој слици као један од другачијих радова можемо издвојити чланак Кости Николића, објављен у броју за 1991. годину.²

У другој слици покрећу се табу теме и појављује се већи број нових историчара, који покушавају да на нов начин сагледавају прошлост. Осим тога, 1993. године објављен је чланак Бранка Петрановића, који се бави појмом издаје у Југославији.³ Од тада постоји све већи број радова

¹ M. Vesović, *Petnaest godina časopisa „Istorija 20. veka“ 1983–1997*, „Istorija 20. veka“, 2/1997, 211–219.

² K. Nikolić, *Prilog proučavanju karaktera ustanka u Srbiji 1941*, „Istorija 20. veka“, 1–2/1991, 91–125.

³ B. Petranović, *Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, realizacije i naučne analize*, „Istorija 20. veka“, 1–2/1993, 207–215.

који на нов начин приступају сукобима супротстављених покрета у Другом светском рату.

У трећој слици долази до затишја. Број радова који се баве Другим светским ратом знатно се смањио у односу на другу слику.

Ове три слике се мање или више поклапају са друштвеним и политичким догађањима, што нас наводи на закључак да та догађања неминовно утичу на радове историчара. Прва слика је време када је важила парола „И после Тита – Тито“; друга време највеће моћи новог вође – Слободана Милошевића; трећа када та моћ слаби и када на политичку сцену ступају нови људи. Интересантно ће бити видети како ће кроз коју годину изгледати четврта слика, јер у нашој земљи још увек не постоји прастра промена власти, она неминовно собом носи нешто више.

Прва слика – „И њосле Тито – Тито“

У оквиру првих девет година рада, кроз часопис је прошао велики број аутора, а њих тридесетак се бавило Другим светским ратом. Већина аутора била је са простора СФРЈ, али се могу наћи и радови страних аутора. Можемо издвојити нека имена: Никола Поповић, Бранко Петрановић, Милан Кољанин, Слободан Милошевић, Петар Качавенда, Венцеслав Глишић, Бранислав Глигоријевић, а једно ново име у историјској науци је Коста Николић. У овом периоду објављен је и рад једног страног аутора, кинеског историчара Ма Сипуа.

У периоду од 1983. до 1992. године у часопису је објављено 44 расправе, 4 полемике, 19 прилога, 28 осврта, 12 докумената, 87 приказа и 4 рубрике информације о новим књигама. У овим рубрикама можемо наћи радове посвећене Другом светском рату. Њихов бројчани однос према радовима који се баве другим темама приказан је у табели 1.

Табела 1

Број часописа	Укупан број радова у часопису	Број радова о Другом светском рату	%
1/1983.	18	6	33,33
2/1983.	13	5	38,46
1–2/1984.	22	8	27,27
1/1985.	15	5	33,33
2/1985.	14	4	28,57
1–2/1986.	17	7	41,17
1/1987.	16	5	31,25
2/1987.	14	4	30,78
1–2/1988.	15	3	20,00
1–2/1989.	20	3	15,00
1–2/1990.	23	4	17,39
1–2/1991.	31	15	46,87
Укупно	218	69	31,65

Од укупно 218 радова 69 се бави Другом светским ратом, односно 31,65%. До 1988. године проценат таквих радова већи је од оних после те године. То свакако не можемо рећи за 1991. годину, где је велики број радова о Другом светском рату условљен посвећивању тог броја 50-годишњици почетка рата у Југославији.

Пошто је највише пажње посвећено супротстављеним покретима на територији Југославије у даљој анализи бавићемо се пре свега таквим радовима и њиховим међусобним односом. Као прво потребно је анализирати теме које су у тим радовима обрађиване. Приликом тога коришћени су бројни цитати, али да би се стекла права слика они су били неопходни.

Међу најчешћим темама о Другом светском рату 80-тих година доминирају теме о различитим аспектима НОР-а, о КПЈ, револуцији, као и о делатности Јосипа Броза. Почетак сукоба у држави доводи до већег интересовања за страдање Срба у НДХ, што је годинама била забрањена тема. Срби су били осуђени да о тим страдањима ћуте ради очувања „братства и јединства“, а осим тога били су оптерећени бременом „велике издаје“ од стране свог краља и његовог министра војног Драже Михаиловића. Питање геноцида над Србима покренуо је Бранко Петрановић у приказу дела Радомира Булатовића о страдању у Јасеновцу у броју за 1990. годину.⁴ Међутим, још нема неких озбиљнијих покушаја расветљавања односа партизанског и равногорског покрета. У табели 2 приказан је однос неких тема које се односе на Други светски рат.

Табела 2

Број часописа	НОР и КПЈ у време рата	Четнички покрет	Геноцид над Србима у НДХ	Јосип Броз
1/1983.	-	-	-	3
2/1983.	3	-	-	-
1–2/1984.	3	-	-	2
1/1985.	2	-	-	1
2/1985.	6	-	1	-
1–2/1986.	5	-	-	-
1/1987.	3	-	-	2
2/1987.	4	1	-	-
1–2/1988.	5	-	-	-
1–2/1989.	3	-	-	-
1–2/1990.	1	-	3	-
1–2/1991.	11	-	4	-
Укупно	46	1	8	8

⁴ B. Petranović: R. Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu (istorijska-sociološko i antropološka studija)*, „Историја 20. века“, 1–2/1991, 213–218.

Од укупно 63 рада, највећи број посвећен је НОР-у и КПЈ у вре-
ме Другог светског рата 46, (73,01 %); о четницима и то о четницима у
Хрватској говори 1 чланак (1,59%); о страдању Срба у НДХ 8 (12,7%);
о делатности Јосипа Броза 8 (12,7%); Дражи Михаиловићу није посве-
ћен ниједан рад. После првог броја за 1987. годину нема више радова о
Јосипу Брозу.

Из табеле видимо за које су теме аутори заинтересовани, али да
бисмо свеобухватније размотрели ову тему потребно је истражити на
који начин се пришло проблематици Другог светског рата. Из тог раз-
лога одabrани су радови који представљају пример како се прилазило
појединим темама везаним за Други светски рат у нашој земљи. На
основу такве анализе можемо видети и како су аутори у том време-
ну прећуткивали табу теме. Праћен је и хронолошки ред излажења ра-
дова, да би се могао пратити развој историјске науке.

O НОБ и револуцији

Приступ НОБ-у и револуцији је углавном афирмативан. Све што
се дотиче ове теме приказује се на позитиван начин, без било какве кри-
тике, нарочито до почетка 90-их година. Пошто је коришћен велики број
цитата, можемо запазити чак и сличност реченица које аутори користе.

Кинески историчар Ма Сипу пише: „У ратном вихору родила се
Народноослободилачка војска, повећавала се слободна територија и
почела се оснивати народна власт. Такав развој догађаја у Југославији
привукао је пажњу светске јавности. Кинески народ је хвалио борбу ју-
гословенских народа, која је служила за пример другим народима.“⁵

Позитиван однос кинеске штампе према НОБ-у и револуцији
Ма Сипу објашњава сличношћу ситуације у Кини и Југославији. Као и
већина наших аутора, он има само речи хвале за НОБ и револуцију.

Основни извор који Ма Сипу користи је кинеска штампа и то
пре свега дневни листови „Синхуа Жибао“ и „Цефан Жибао“.

Неки наши аутори покушавају да докажу како КПЈ није дело-
вала по директивама СССР у подизању устанка. „То што је КПЈ, као
секција Коминтерне, отпочела оружану борбу после напада Немаца на
СССР и позива Коминтерне да се и КПЈ придружи борби совјетских
народа, никако не значи ни слуганство, ни сателитство, него реалну
процену догађаја у датом тренутку. Позвати своје чланство и народе
на борбу против окупатора у тренутку када је он био на врхунцу моћи,
а његове трупе тријумфално шетале по Европи, значило би не само
аванттуру него и злочин према свом чланству и према народу.“⁶

⁵ M. Sipu, *Kineska progresivna štampa o narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji u Ju-
goslaviji*, „Istorijski 20. veka“, 2/1983, 39. Рад говори о томе како је кинеска штампа изве-
штавала о НОБ и револуцији у Југославији.

⁶ D. Živković, *KPJ i pitanje vlasti i revolucije sa posebnim osvrtom na odluke i Jajcu*,
„Istorijski 20. veka“, 1–2/1984, 9.

Душан Живковић у свом раду велича и делатност КПЈ у рату. „Прво, сматрамо да је историјска заслуга КПЈ што је насупрот свим националистима и осталим непријатељима Југославије, који су поред окупатора у многоме допринели разбијању Југославије као заједничке државе – истакла лозинку: борба свих народа Југославије против окупатора и борба за континуитет Југославије у новим условима и на новим основама. Управо та мисао била је једина алтернатива за успешно организовање борбе против окупатора за национално и социјално ослобођење.“⁷

Душан Живковић, као изворе, користи пре свега разне одлуке и извештаје КПЈ (акт о подизању устанка, извештаје појединих НОО, преписке Тита и Черчила).

Душан Миљанић се бави пре свега прећуткивањем, оцењујући да: „Глорификовање, уљепшавање и заташкавање промашаја било какво и било кога не доприноси угледу НОР-а и револуције, вриједности њихове ратне вјештине ни угледу њених стваралаца.“⁸ „Дуг је генерација које су водиле један праведан и прогресиван рат као и њихових сљедбеника, да млађим нараштајима дају пуно истинито виђење и оних тамних и трагичних страна догађаја и понашања у редовима свих народа и народности.“⁹

Аутор пре свега мисли на прећуткивање злочина у НДХ. Злочини које су починиле снаге контратреволуције, по аутору, нису довољно исказани, али иако сматра да глорификовање НОР-а не доприноси његовом угледу, он се не бави питањем неких погрешака које су учинили његови припадници. У свом раду користи углавном објављену литературу.

У следећим годинама погледи на НОР и револуцију нису се битније изменили. Још увек влада мишљење о непогрешивости људи који су водили НОР и револуцију. И ако постоје, замерке су врло благе и пажљиво изречене, углавном везане за неједнако учешће појединих народа у борби. „Руководство НОР-а се трудило да се ослободилачка борба развија што равномерније, па је у ту сврху упућивало делегате у све крајеве Југославије. Међутим, најрасположенији за борбу је био српски народ, нарочито у крајевима где је био угрожен од усташког геноцида и где су спонтано почеле борбе почетком јуна 1941, на пример у Херцеговини.“¹⁰ На другом месту се каже: „Устанак 1941. године приписан је сваком народу Југославије, иако објективно није постојао.“¹¹

⁷ Isto, 22.

⁸ D. Miljanić, *Za viši stepen naučne obrade NOR-a i revolucije u Jugoslaviji* (povodom naučnog skupa „Strategijska prekretnica na jugoslovenskom ratištu – ratna 1943. godina), „Istorijski vekovi“, 1/1985, 187.

⁹ Isto, 180.

¹⁰ V. Čubrilović, *Osnovni tokovi i razvitak socijalističke revolucije u Jugoslaviji od 1937. do 1987. i njeno rukovodstvo*, „Istorijski vekovi“, 1–2/1988, 138. В. Чубриловић сматра да се у ранијим годинама афирмativno писало о КПЈ, али да се сада иде у другу крајност и обезвређује све што је у вези са НОБ-ом и револуцијом.

¹¹ N. B. Popović, *Socijalna revolucija ili oslobođilački rat*, „Istorijski vekovi“, 1–2/1991, 144.

Допринос поједињих народа НОБ-у више није прећуткивани, али није се пуно тога изменило у погледу на равногорски покрет. Помак по питању да ли су комунисти подигли устанак ради ослобођења од окупатора или својих личних интереса дали су Коста Николић и Бранислав Глигоријевић.

„Садашње стање изворне грађе омогућава нам да закључимо да је КПЈ повела акцију пре свега за извођење социјалне револуције и да је, самим тим, провоцирала грађански рат. Свакако да је у њеним дејствима био необилазан и ослободилачки карактер, али не може се предвидети, пре свега током 1941. године, секташко инсистирање на револуцији и њено конкретно спровођење, са елементима револуционарног терора, уз све последице које су из тога проистекле.“¹²

„Али посве је очигледно било да су комунисти користили народноослободилачку борбу, отаџбински рат, као средство за освајање власти.“¹³

Користећи немачка документа, Коста Николић наводи да су окупатори у устанку видели деловање оба антифашистичка покрета, и четничког и партизанског.¹⁴

У оквиру прве слике о НОР-у и револуцији до почетка 90-их година ништа се није мењало у односу на претходна тумачења. Веровање у непогрешивост политike КПЈ, која је водила НОБ, било је деценијама врло снажно. То није ништа чудно, ако се има у виду да се и званична политика државе заснивала на заштити тековина НОБ-а и револуције. А да ли је требало да научни радници, нарочито историчари, нешто промене то је већ друго питање. И да ли се уопште и смело нешто мењати?

Када се говори о НОБ-и и револуцији користе се највише документа централних органа КПЈ. Аутори се нису претерано интересовали за штампу која је излазила у време Другог светског рата, а она може бити користан и важан извор. Једини помак по питању извора начињен је у поменутом раду Косте Николића, који је користио немачка документа, али и повериљива документа КПЈ.

О чејничком юокреју

По устаљеној традицији контратреволуцију су представљале снаге које су биле против револуционарних промена, а у исто време су биле и сарадници окупатора, чинећи стравичне злочине над својим народом. Међутим, Бранко Петрановић у делу *Револуција и контарреволуција*

¹² K. Nikolić, *Prilog proučavanju karaktera ustanka*, 143.

¹³ B. Gligorijević, *Kominternovsko nasleđe i jugoslovenska revolucija*, „Историја 20. века“, 1–2/1991, 143.

¹⁴ K. Nikolić, *Prilog proučavanju karaktera ustanka*, „Историја 20. века“, 1–2/1991, 99. Немачка документа која користи Коста Николић су врло корисна јер нису политички и идеолошки обојена.

волуција у Југославији (1941–1945), друкчије приступа овом кључном проблему. Књига је изашла 1983. године и право је чудо што није изазвала никакву реакцију међу ауторима који су објављивали радове у часопису. Реакције су се јавиле тек 90-их година. Бранко Петрановић на следећи начин оцењује четнички покрет:

„Најзначајнија антифашистичка појава у српском грађанству везана је за четничку организацију Драгољуба – Драже Михаиловића, која је почела да се изграђује у Србији, где јој је био традиционални центар, у њеном западном делу, на Равној гори, да би се касније ширила и у неким другим крајевима Југославије.“¹⁵

За разлику од њега поједини аутори су имали сасвим друге погледе на четнички покрет и на снаге контратреволуције уопште. „Још од самог почетка антифашистичке борбе југословенски народи су морали да се боре на два фронта: против окупатора и против домаћих издајника, сарадника окупатора. Кинески народ дубоко саосећа с тим јер се у антијапанском рату појавило више таквих издајника какви су били михаиловићевци у лицу чанкајшековаца и још опаснија марионетска власт него што је била Независна Држава Хрватска у лицу вансинвејковске власти. Њихова општа карактеристика је била у томе што су одржавали везе с непријатељима, не водећи борбу против завојевача, већ убијајући своје људе.“¹⁶

На сличан начин на четнике гледа и Душан Живковић у поменутом раду. За њега они представљају издајнике, али оно што њега највише брине је што постоје људи који желе променити то виђење и то управо у моменту када се земља налази у тешком положају.¹⁷

Страх од актуелне контратреволуције можемо видети и код Душана Мильјанића. „Ако се уважава мудрост да је историја учитељица живота, онда је добро да се будућим генерацијама и истраживачима остави што потпунија истина о НОР-у и револуцији. Да се злодјела и трагедије које су нанијеле издаја, контратреволуција и колаборација сваком народу никад не понове.“¹⁸

Тачно је да је историја учитељица живота, али исто тако она од нас тражи истраживање у циљу долажења до истине, без обзира на све друго. Поменути аутор се у овом свом раду доста бавио питањем контратреволуције. Износи податке о бројчаном стању контратреволуције у Југославији, сматрајући да је њихово скривање погрешно. Крајем 1943. године снаге контратреволуције бројале су 390.000 људи, док је НОВЈ имала 320.000 припадника.¹⁹ Осим тога, нездовољан је скривањем података о контратреволуционарној и колаборационистичкој делатности појединих народа Југославије. У снаге контратреволуције убраја уста-

¹⁵ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, Beograd 1983, 129.

¹⁶ M. Sipu, *Kineska progresivna štampa o narodnooslobodilačkoj borbi*, 43.

¹⁷ D. Živković, *KPJ i pitanje vlasti u revoluciji*, 9.

¹⁸ D. Miljanić, *Za viši stepen naučne obrade NOR-a i revolucije u Jugoslaviji*, 184.

¹⁹ Isto, 177.

ше, четнике, белогардејце, балисте, домобране. И за њих каже да су то злочиначке дивизије и јуришно-кољачке хорде, које су чиниле стра- вичне злочине над својим народом.²⁰ Сматрам да је аутор морао да одвоји једне снаге контратреволуције од других, јер међу њима постоје дубока размимоилажења.

У већини радова из тог периода постоји иста тврђња за четни- ке, а то је да су они издајници, који су сарађивали са окупатором. Питање је, међутим, када је та сарадња започела и ко је почeo сукоб. Општеприхваћено мишљење је било да је сукоб између четника и парти- зана почeo убиством команданта 1. шумадијског одреда Милана Бла- гојевића. До тада је постојала воља за сарадњом и заједничким анти- фашистичким акцијама.

До појаве рада Косте Николића у часопису се нико није озбиљ- није бавио овим питањем. Уопште се мало и помиње четнички покрет, вероватно јер је то била тамна страна српске историје. Где постоји по- мен четника, он је увек у негативном контексту. Коста Николић, на основу немачких докумената, покушава да објективније приђе овом питању. На основу ових докумената К. Николић је закључио да Немци нису могли да верују ниједном Србину, па ни Дражи Михаиловићу. И да је хтео, Драка никада није могао успоставити нарочито близке од- носе са Немцима. У почетку Немци су се више плашили четничког не- го партизанског покрета, јер су сматрали да комунистички елеменат не може преовладати над националним. Немци су покрет Драже Миха- иловића сматрали опасним националним покретом. Коста Николић, наводећи извештај Александра Ранковића после преговора из септем- бра 1941. године Брозу,²¹ каже да су тада четници осудили колабораци- ју Милана Недића и Косте Пећанца, али да сматрају да је за велике ак- ције рано. Међутим, за КПЈ је свако чекање било равно колаборацији са непријатељем.

Пошто партизански извори за почетак сукоба окривљују чет- нике, а четнички партизане, Коста Николић се није посебно бавио пи- тањем кривице. Оно што је истакао и у чему се већина историчара слаже јесте да је основни узрок њиховог сукоба различитост политичких циљева. Док су четници тражили враћање на старо, комунисти су тежили потпуној промени политичког система. „Грађански рат је био вишедимензионалан, одигравао се у најосетљивијем тренутку устанка, у крајњој линији је за резултат имао његов слом и успоставио је поде- ле са трајним историјским обележјем. Он није имао само одлике војно- политичког конфронтирања и борбе за власт, већ је оставио и психо- лошке последице код народа. Својом искључивошћу, нетолеранцијом и несагледавањем крајњих реперкусија, сукобљене стране су инстру- ментизовале свест раздора и потпуног уништења противника.“²²

²⁰ *Isto*, 179.

²¹ K. Nikolić, *Prilog proučavanju karaktera ustanka*, 106.

²² *Isto*, 116.

Сложеност овог проблема захтева много дубљу анализу. Већина аутора у овом периоду није се много трудила да прећутане или недоказане „владајуће истине“ оповргне.

O геноциду над Србима у НДХ

Ова тема је дugo времена била забрањена. Срби су били осуђени да ћуте о својим жртвама, али када је избио рат на простору бивше Југославије та тема је постала врло актуелна.

Један од аутора који се бавио овим питањем, Слободан Д. Милошевић, објавио је 1985. рад о прекрштавању православног становништва у НДХ.²³ Аутор износи и бројчане податке о броју прекрштених Срба. До краја 1943. године прекрштено је око 310.000 Срба, али није утврђен тачан број до краја рата.²⁴

У појединим чланцима може се наћи незадовољство због прећуткивања злочина над Србима у НДХ или минимизирања жртава страдалих у усташким логорима, али до 1990. године нема значајнијих радова о тој теми.

Питање Јасеновца покренуо је 1990. године Бранко Петрановић приказом студије Радомира Булатовића.²⁵ Петрановић истиче да је политика ћутања ради очувања „братства и јединства“ била потпуно погрешна. Антрополошка истраживања обављена су 1964, 1965. и 1976. али њихови резултати нису објављени. Петрановић је ову студију похвалио као новину у историографији, али и због коришћења бројних извора и изјава преживелих сведока. Радомир Булатовић покушава да дође до броја жртава, али најбитније је што „Булатовићева књига својом документованошћу бар мало доприноси као опомена, говори у име страшног незаборава, али и истовремено опомиње све националистички узварле главе да се не играју над судбином српског и других народа у овој земљи. Вилдер је у НДХ видео „запаљиву бомбу“, не дај боже да се данас активирају сличне националистичке бомбе.“²⁶

Петрановић је наслутио шта ће се десити на тлу Југославије. Национални занос преплавио је и научне раднике. Дуго скриване тајне постале су једно од најважнијих питања. Питање геноцида над Србима у НДХ врло је актуелно и 1991. године. Четири рада у тој години посвећена су страдањима Срба, а постоји и један рад о геноциду над муслиманима.

²³ S. D. Milošević, *O prekrštavanju pravoslavnog stanovništva u NDH u vreme Drugog svetskog rata*, „Istoriја 20. века“, 2/1985, 71–92. Аутор наводи законе које је донела НДХ: Закон о забрани ћирилице, Законска одредба о држављанству, Законска одредба о расној припадности. Бави се и односом усташке власти и католичког високог свештенства.

²⁴ Isto, 86.

²⁵ B. Petranović, R. Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, istorijsko-sociološka i antropološka studija, „Istoriја 20. века“, 1–2/1990, 213–218.

²⁶ Isto, 218.

Милорад П. Радусиновић објавио је 1991. године приказ дела Милка Першена *Усташки логори*.²⁷ Незадовољан прилазом аутора дела питању зашто НОВЈ није учинила ништа да ослободи логораше у Јасеновцу, оцењује такође да је М. Першен необјективан у процени да је у свим усташким логорима убијено између 80.000 и 120.000 људи, сматрајући да је доња цифра ближа истини.²⁸ Милорад Радусиновић сматра да се тај број не може прихватити и да је он далеко већи.

Највећи број радова о овој теми бави се бројем страдалих. Међутим, тај број се не може са сигурношћу одредити, па сам мишљења да су аутори више пажње могли да посвете другим питањима као што су: зашто Јосип Броз није издао наредбу за ослобађање Јасеновца; зашто НОВЈ није покушала да заштити народ од усташке власти; зашто су четници на територији НДХ углавном усмерили нападе на партизане, а не на усташе; да ли је Дражка Михаиловић учинио нешто по том питању, поготово ако се узме у обзир да се залагао за заштиту српског живља на територији НДХ.

O Titu

Осам радова се бави животом и делом Јосипа Броза (табела 2). Осим тога, у свим радовима који се баве НОБ-ом и револуцијом Јосип Броз има значајно, ако не и најзначајније место. Поднаслов је насловољен надимком Броза, јер се вођа НОБ-а најчешће наводи као Тито или маршал Тито, а много ређе као Јосип Броз. Осамдесетих година изашао је и велики број радова о Јосипу Брозу, али је питање колику научну вредност имају та дела.

Јосип Броз се 80-их година увек помиње у позитивном смислу. Приступ аутора је афирмативан и субјективан. Они који су мислили друкчије, а сигурно их је било, о њему и његовом животу нису ни писали. До краја 80-их година Титов лик је неприкосновен, а његова улога као вође НОБ-а и револуције није се подвргавала никаквој критици. Када се говори о сукобу са Дражом Михаиловићем, увек се тврди да је Тито покушао да направи са њим споразум, али да га је прекршила друга страна. Нигде међутим, није споменуто да ниједан ни други нису, ради општег интереса, желели да направе компромис.

Тито, иако из скромне породице, са скромним образовањем (имао је само основну школу), могао је да се пореди са сваким високошколцем; говорио је више страних језика, био је врсан преговарач и знао је како да припреми земљу за револуцију.²⁹

²⁷ M. P. Radusinović: M. Peršen, *Ustaški logori*, „Istorijski 20. veka“, 1–2/1991, 231–232.

²⁸ Isto, 231.

²⁹ V. Čubrilović, *Osnovni tokovi i razvitak socijalističke revolucije u Jugoslaviji od 1937. do 1987. i njeno rukovodstvo*, „Istorijski 20. veka“, 1–2/1988, 18.

Друкчији однос према Јосипу Брозу, у овој слици, има Коста Николић који сматра да је Броз покушавао да на све начине прикаже Дражу Михаиловића и четнике као издајнике.³⁰

Оно што се ми можемо запитати, а што је требало да ураде и историчари тог времена јесте то да ли је издаја мислити да није време за устанак или да ли је издаја мислити на цивилне жртве. Јосип Броз и његови истомишљеници сматрали су издајом све оно што се коси за званичном политиком партије. Клаудио Салмоне, представник италијанске либералне омладине, боравио је у мају 1944. на Дрвару, где је упознао Јосипа Броза. Он је у својим запажањима изнео мишљење да Јосип Броз нема менталитет диктатора, али да све указује да ће то постати, због слепе послушности маса које га следе.³¹

Можда и није имао менталитет диктатора, али је врло добро знао да се обрачуна и да неутралише све своје противнике. Свако ко се није слагао са њим био је непријатељ државе и народа.

O Дражи Михаиловићу

Радови из овог периода не помињу много генерала Михаиловића. Ако се његово име и помене оно је увек дато у негативном смислу. То је период црно-беле историје, партизани су оличење свега доброг, а четници лошег, Тито је непогрешиви маршал, Дража је издајник. Нема ничег између. Сличних оцена било је и у вези са нашом ранијом, а и каснијом историјом. Увек је постојао неко ко се свим силама борио за част и слободу државе и народа и неко ко је био издајник и својим држањем олакшавао посао непријатељу. То је случај са кнезом Лазаром и Вуком Бранковићем или Карађорђем и Милошем Обреновићем. Око јунака као што су били кнез Лазар, Карађорђе или Тито стварао се ореол непобедивости и непогрешивости, а те личности су постајале узор следећим генерацијама.

У часопису су аутори углавном помињали издају Драже Михаиловића после његових састанака са Јосипом Брозом у Струганику и Брајићима. Своју причу су заснивали на комунистичким изворима, понављајући већ речено. Не постоји никакав покушај друкчијег приступа.

Четничким покретом у Хрватској бави се Милорад П. Радусиновић у приказу дела Фикрете Јелић-Бутић *Четници у Хрватској*. Он наводи да су Дражини четници уз помоћ Италијана извршили низ злочина према становништву Хрватске и Далмације, „правдајући то борбом против партизана. То је била њихова реакција на тешка злодела усташа 1941. године.“³²

³⁰ K. Nikolić, *Prilog proučavanju karaktera ustanka*, 115.

³¹ E. Milak, *Jedno italijansko viđenje jugoslovenske ratne situacije*, „Istorijski vek“ 1–2/1991, 165–166.

³² M. P. Radusinović, F. Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, „Istorijski vek“, 1/1987, 229–230.

Дража Михаиловић је увек називан издајником и колаборационистом. Његова политика чекања била је издајничка, а његово тзв. чување српског биолошког бића чиста превара. Међутим, морамо се упитати да ли се може бити толико искључив. Познато је да су цивили много страдали, а сем тога током првих година рата било је немогуће организовати било какав озбиљнији отпор надмоћнијем непријатељу. Да ли је Дража заиста мислио на очување српског становништва, друго је питање.

Коста Николић има друкчији приступ. Он сматра да се Дражини и Титови погледи разликују и политички и по питању вођења рата. Јосип Броз је мислио на промену политичког система, док је Дража Михаиловић до краја остао одан краљевини. У војном погледу, Дража је био за герилско вођење рата уз вођење рачуна о евентуалним људским жртвама.³³

Коста Николић, на основу немачких докумената, реконструише и састанак у Дивцима. Генерал Михаиловић је тада од Немаца затражио извесну количину оружја, како би заштитио народ од комунистичког терора који је био стравичан колико и немачки³⁴. Дража Михаиловић је сматрао да комунисти не брину за српски народ, јер их воде странци.

Као што можемо видети прва слика је прилично једнострана. У периоду од 1983. до 1991. у погледу на званичну историју ништа битније се није променило. Неговала се постојећа прича о добром и лошем. Друга слика променила је много тога.

Друга слика – историја се мења

Друга слика обухвата период од шест година, од 1992. до 1997. Часопис за 1992. годину посвећен је границама Југославије и за нашу тему није био од велике користи. Око 20 аутора писало је о Другом светском рату. Сви су са простора Југославије и у овој слици нећемо се срести ни са једним радом страног аутора. Можемо поменути нека имена: Бранко Петрановић, Венцеслав Глишић, Милан Кольанин, Коста Николић, Момчило Павловић, а ново име је Бојан Димитријевић.

У том временском периоду, у часопису је изашло 88 чланака и расправа, 80 приказа, 23 прилога, 6 докумената, 2 методологије, 6 критика и полемика и још неколико других рубрика. У табели 3 приказан је бројчани однос радова из области Другог светског рата са радовима из других области.

³³ K. Nikolić, *Prilog proučavanja karaktera ustanka*, 111.

³⁴ Isto, 119.

Табела 3

Број часописа	Број радова у часопису	Број радова о Другом светском рату	%
1-2/1992.	24	5	20,83
1-2/1993.	36	5	13,88
1/1994.	28	5	17,86
2/1994.	24	6	25,00
1/1995.	25	7	28,00
2/1995.	21	4	19,05
1/1996.	21	4	19,05
2/1996.	18	4	22,22
1/1997.	20	7	35,00
2/1997.	22	3	13,64
Укупно	239	50	20,92

Проценат радова о Другом светском рату смањио се у односу на прву слику за скоро 11%. Највећи број радова о овој проблематици је у 1. броју за 1997, а најмањи у 2. броју за исту годину. У односу на прву слику не постоји само разлика у броју радова о Другом светском рату, већ и у темама. Хвалоспеви о Титу више не постоје, али је порасло интересовање за Дражу Михаиловића и четнички покрет, за сукобе четника и партизана, као и за Србију у време рата. Најчешће теме и њихов међусобни однос приказани су у табели 4.

Табела 4

Број часописа	НОР и КПЈ у време рата	Равногорски покрет и грађански рат	Геноцид над Србима у НДХ	Јосип Броз	Дража Михаиловић
1-2/1992.	1	-	-	-	-
1-2/1993.	3	1	-	-	-
1/1994.	3	-	1	-	-
2/1994.	2	-	1	-	-
1/1995.	5	1	-	-	-
2/1995.	2	2	-	-	-
1/1996.	2	-	-	-	1
2/1996.	3	1	-	-	-
1/1997.	3	2	-	-	-
2/1997.	1	-	-	1	1
Укупно	25	7	2	1	2

Од 37 чланака, НОР-ом и КПЈ се бави 67,57%; четницима и њиховим сукобима са партизанима 18,92%; геноцидом над српским народом у НДХ 5,405%; Јосипом Брозом 2,70%; Дражом Михаиловићем 5,405%. И даље су актуелне теме из области НОР-а, али сада постоје и

различита тумачења. У готово свим чланцима који се баве НОР-ом дотиче се и сукоб партизана и четника. Смањује се број чланака који се баве геноцидом, а после рата ниједан чланак се не бави тим питањем. О равногорском покрету има знатно више чланака, аутори се више интересују за Србију у време рата (различити аспекти).

Нарочиту пажњу привлачи рад Бранка Петрановића *Појам издаје у Југославији – између произвољности, релативизације и научне анализе*, објављен 1993.³⁵ који даје научну анализу појма „издаје“. За издају у Другом светском рату аутор каже: „Југославија је имала масовну народноослободилачку борбу, као *sui generis* револуционарни (грађански) рат у оквирима светског антифашистичког рата и окупације земље, са свим последицама које трају до нашег времена, али и најмасовнију издају и колаборацију (или контрапреволуцију) у поређењу са било којом другом земљом у Европи у Другом светском рату. У том смислу она је била управо шампион.“³⁶

„У прошлом рату ова категорија се крије у изворима под најразличитијим називима: петоколонаши, издајници, народни издајници, слуге окупатора, ратни злочинци, итд. Југословенска ратна ситуација 1941–1945. не познаје паралелизам антиокупаторских покрета као што је то био случај у другим окупираним европским земљама. Заправо покрета који би се сукобљавали са окупаторима, а задржавали своју аутономију, па и међусобну толеранцију, као део фронта Јединењих народа. Они су насупрот томе у Југославији у конфликтности од новембра 1941. године, гледајући један у другоме главног сутрашњег непријатеља. Обложеност идеологијама које су се међусобно искључивале и опијеност собом терале су их у грађански рат. Отуда и сучељавања само преко мушице пушака.“³⁷

O НОБ и револуцији

НОБ је и овде најчешћа тема у вези са Другим светским ратом. Аутори се све више интересују за људске жртве током рата, као и њихов однос према савезничким жртвама. У историји нема „шта би било кад би било“, али можемо се за тренутак само запитати да ли је боље било чекати моћније савезнике да нешто ураде, па онда ступити у организовану борбу и да ли би то смањило број жртава. Југославија је у Другом светском рату изгубила 1.706.000 људи, односно 10,8% укупног броја становника, а то је 34% свих савезничких снага.³⁸ Све се више ис-

³⁵ B. Petranović, *Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize*, „Историја 20. века“, 1–2/1993, 207–215. Аутор критички анализира појам „издаје“ од настанка до коначне пропasti југословенске државе.

³⁶ *Isto*, 210.

³⁷ *Isto*.

³⁸ N. Živković, *Ljudske žrtve i materijalni gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, „Историја 20. века“, 1–2/1993, 84.

тиче допринос појединих народа у рату. Та тема начета је у првој слици, али је сада проширена. Српски и црногорски народ је претрпео највише губитака у рату и дао највише бораца.³⁹

Још увек постоје аутори који устанак сматрају делом „херојске ризнице и слободарске ризнице њених народа,⁴⁰ али већи број њих потпуно другачије приступа овој теми. „КПЈ је одлучила да позове народе Југославије у борбу тек по нападу Немачке на Совјетски Савез, али и после једне беспоштедне критике из Москве због неактивности југословенских комуниста“.⁴¹ Тумачења одлука АВНОЈ-а разликују се од оних 80-их година. Вероватно је на промену мишљења утицао и распад Југославије. АВНОЈ-ске одлуке су се показале као потпуни промашај. „Одлукама Авној-а убрзо је дат ореол неприкосновених тековина НОБ-е у које се није смело дирати нити о њима дискутовати.“⁴²

Историчари и остали научни радници почињу да испитују и до-гађаје о којима раније није било речи, као што је повезаност савезничког бомбардовања појединих градова са руководством НОП-а. „Коча Поповић је више пута тражио бомбардовање Лесковца и то не“, како истиче М. Павловић, „одређених циљева у граду, већ је једноставно тражио бомбардовање Лесковца, због тешког положаја својих јединица. Било како било, град је морао бити нападнут из ваздуха између 1. и 7. септембра 1944. Тешко је утврдити да ли је 6. септембар изабран због рођендана краља Петра II. Такође индикативно је и то да тог дана у граду није било бугарских трупа, а број немачких војника (у широкој околини града) није прелазио 5.000, док су партизански информатори говорили и о 20.000.“⁴³

Доказује се политичка позадина савезничког бомбардовања, а наводе се и сумње да су бирани и посебни датуми за бомбардовање. „Симптоматично је да су бомбардовања вршена на празнике: Ускрс (Београд), Цвети (Никшић), рођендан краља Петра II (Лесковац).“⁴⁴

У овој слици се покрећу многе нове теме. Постоји дух једног новог времена, времена појачаног интересовања за национална питања. Користи се и већи број извора. И даље се користе документа централних органа КПЈ, преписке руководећих људи НОП-а као и разне одлуке и наредбе, али све више и документа руководећих људи равногорског покрета и његова штампа.

³⁹ S. Vukčević, *Doprinos srpskog i crnogorskog naroda pobjedi nad fašizmom*, „Istorijski 20. veka“, 1/1995, 7–16; M. Vasić, *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Kominterna*, „Istorijski 20. veka“, 2/1996, 143–151.

⁴⁰ M. Vasić, *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Kominterna*, „Istorijski 20. veka“, 2/1996, 150. Аутор сматра да је устанак у Југославији путоказ који смо дужни да пратимо и обележавамо.

⁴¹ K. Nikolić, *O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji*, „Istorijski 20. veka“, 1/1995, 44.

⁴² M. Pavlović, *Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata*, „Istorijski 20. veka“, 2/1997, 87.

⁴³ K. Nikolić: M. Pavlović – V. Trajković, *Savezničko bombardovanje Leskovca*, „Istorijski 20. veka“, 2/1995, 167.

⁴⁴ *Isto*, 167.

O равногорском юокрејму и грађанском рату

У односу на прву слику, број радова о овој теми је много већи, а и приступ је другачији. Међу историчарима влада веће интересовање за сукоб између партизанског и четничког покрета. Коста Николић је главне узроке сукоба сврстао у две групе: идеолошко-политички и војно-егзистенцијални.⁴⁵ Идеолошко-политички узроци полазе од тога да је КПЈ тражила у исто време и ослобођење и револуцију, а четнички покрет се залагао за хомогену Србију са монархом на челу. Кад је реч о војно-егзистенцијалним узроцима, Дража Михаиловић се уместо устанка залаже за тактику чекања и герилски рат, али уз вођење рачуна о евентуалним цивилним жртвама. С тим у вези „Михаиловић је указивао да треба избегавати акције које немају изгледа да задају озбиљније ударце окупационој војсци“⁴⁶. „Михаиловић је свој покрет организовао превасходно као војни, за разлику од супарничког који је војну организацију стављао у функцију политичких циљева.“⁴⁷

После неуспешног покушаја сарадње, сукоб четника и партизана постао је неизбежан. „Једни за друге постали су најважнији противници, означавајући своје супарнике као највеће унутрашње непријатеље. Идеолошки раскол је био најдубљи: у међусобним оптуживањима, четници су постали домаћи издајници, слуге окупатора, великосрпски реакционари, а партизани издајници српства, усташки злотвори и комунистички безумници.“⁴⁸ Приликом анализе узрока избијања грађанског рата, Коста Николић користи и четничке и комунистичке изворе.

Почиње и интересовање за национални програм равногорског покрета и његову штампу. Национални програм четничког програма коначно је усвојен на конгресу у селу Бајануара 1944, као одговор на одлуке АВНОЈ-а. Тада је прихваћен концепт југословенске државе као федерације на челу са монархом. Сви Срби би били окупљени у једну федералну јединицу. Међутим, „Следбеници Драже Михаиловића преварили су се у својим очекивањима да ће у новој Југославији бити окупљени сви Срби на свом етничком простору, да ће се све српске земље ујединити у једну државу и она постати хегемон у тој југословенској заједници. То четници нису могли постићи и да су изашли из рата као победници.“⁴⁹

Бранислав Глигоријевић сматра да су четници „својом пасивношћу највише губили, пре свега подршку својих западњачких савезника, јер је дипломатска вештина од слабе користи ако се не ослања на војничке победе или бар активности; друго губили су углед у очима соп-

⁴⁵ K. Nikolić, *O uzrocima izbijanja građanskog rata*, 44.

⁴⁶ Isto, 47. Са оваквим погледима Косте Николића могли смо се упознати још у првој слици.

⁴⁷ Isto, 48.

⁴⁸ Isto, 56.

⁴⁹ B. Gligorijević, *Nacionalni program četničkog pokreta Draže Mihailovića*. Поводом књиге Milana Vesovića i Koste Nikolića *Ujedinjene srpske zemlje, Ravnogorski nacionalni program*, „Историја 20. века“, 2/1996, 182.

ственог народа. Већи број Срба у Хрватској и Босни и Херцеговини определио се за борбу у партизанским јединицама, уместо да чека на-кнадну освету четника за усташке злочине.⁵⁰

Бојан Димитријевић у приказу дела Милана Б. Матића *Равногорска идеја у штампи и пропаганди*⁵¹ истиче значај ратне штампе, која у принципу представља део машинерије ратне пропаганде. На територији Србије у време рата излазило је више од 100 наслова равногорске штампе. Већина су били билтени, углавном под називом „Видовдан“, али ту су и бројни листови: „Нова Југославија“, „Одјек Равне горе“, „Борба Шумадије“, „Свиће зора“ и др. Најчешће теме у равногорској штампи су антикомунизам, борба против непријатеља и последратно уређење Краљевине.

Велики значај за историјску јавност у овом периоду има објављивање дела Димитрија Ђорђевића *Ожиљци и опомене*, 1994, чији је приказ у часопису дао Коста Николић. Поводом овог дела Николић је написао: „Највећи део српске историјске науке никада није признао постојање националног антифашистичког покрета српског народа у Другом светском рату, оличеног у Равногорском покрету и генералу Драгољубу Михаиловићу. На тај покрет, у име неприкоснovenог братства и јединства, стављена је трајна идеолошка хипотека која опстојава и до данас. Издаја и колаборација – квалификативи су који се не мењају и граница преко које већина српских историчара никад није прешла.“⁵²

O Josipi Brozu

Интересовање за личност Јосипа Броза је опало. Његова делатност сада се углавном прати кроз НОР и КПЈ, а највише пажње се обраћа на његову спољну политику и односе са западним савезницима и СССР-ом. На почетку рата Јосип Броз није био у завидној ситуацији. Британија је подржавала четнички покрет Драже Михаиловића и монархију, а Совјетски Савез је саветовао да се не ради ништа по питању увођења републике. Међутим, како се рат ближио крају све се променило. Западни савезници губили су поверење у четнички покрет, а и дипломатска вештина Јосипа Броза имала је велику улогу. Тито је стално извештавао о издаји Драже Михаиловића и његовој сарадњи са непријатељем. Велику улогу у томе одиграла је и радио станица „Слободна Европа“. Јосип Броз је вешто избегавао сусрет са краљем Петром II иако је био под Черчиловим притиском. „Тито је одуговлачио

⁵⁰ Isto, 181.

⁵¹ B. Dimitrijević: M. B. Matić, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi*, „Историја 20. века“, 2/1995, 163–165.

⁵² Nikolić Kosta: Đorđević Dimitrije, *Ožiljci i opomene*, 1, „Историја 20. века“, br. 2, 1995, 167.

разговор са Шубашићем и Британцима о формирању јединствене владе све док довољно не ојача да може да диктира своје услове.⁵³ То што је Броз обећао Черчилу да неће комунизам у Југославији, ништа није значило. Черчил се одрекао Драже Михаиловића, а Броз је тајно са Виса авионом одлетео на састанак са Стаљином. „За разлику од Черчила, Стаљин се није цењкао, шкrtарио у обећањима и уцењивао са краљем. Давао је и више него што је тражено. Није признао НКОЈ као привремену владу из обзира према западним савезницима, али је јасно ставио до знања да НОВЈ признаје као регуларну војску Југославије и равноправног савезника Црвене армије.“⁵⁴ То је био велики дипломатски успех Јосипа Броза и његовог покрета, али и у исто време почетак краја монархије. Аутори у овој слици, као свој извор, често користе преписке Јосипа Броза са Черчилом и Коминтерном.

Јосип Броз више није непогрешиви маршал, који је у ратном вихору храбро водио свој покрет ради ослобођења свих народа у Југославији од туђинске власти. Његова делатност сада је подвргнута критици, а највише пажње је посвећено његовом односу према Србији и српском народу. Српским комунистима, Јосип Броз је дао задатак да се боре против „великосрпског хегемонизма“. Да не би, као у Краљевини, дошло до превласти српског националног елемента федерација је „замишљена као национална федерација, по принципу колико нација толико федералних јединица, са изузетком Босне и Херцеговине. Погједни народи добили су националне државе, док је српски народ остао у три федералне јединице (Хрвати у две, али у мањем броју).“⁵⁵

О Дражи Михаиловићу

Слика о Дражи Михаиловићу се битно променила. Влада велико интересовање за његове ставове и политику. Драка Михаиловић је једна од најконтроверзнијих личности наше историје и стога смо дужни да помоћу свих расположивих извора на објективан начин прићемо изучавању ове личности. Не смео да се стављамо у улогу тужиоца или браниоца, већ треба да објективним и свестраним истраживањем дођемо до истине.

Круг интересовања за ову личност се проширује 1996. године.. Млади историчар Бојан Димитријевић је, на основу свог дипломског рада, написао књигу *Бенерал Михаиловић, биографија* (1996). У приказу овог дела Коста Николић⁵⁶ истиче његову велику научну вред-

⁵³ V. Glišić, *Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, „Istoriја 20. века“, 1/1995, 23.

⁵⁴ Isto, 25.

⁵⁵ M. Pavlović, *Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata*, „Istoriја 20. века“, 2/1997, 87.

⁵⁶ K. Nikolić, B. Dimitrijević, *Đeneral Mihailović, biografija*, I deo (do маја 1941), „Istoriја 20. века“, 1/1996, 177–178.

ност оцењујући да значај књиге лежи у томе што је Димитријевић опи-
сао живот Драже Михаиловића пре Другог светског рата.

Драже Михаиловић је био војник и тешко је могао да се мери
са дипломатском вештином Јосипа Броза. „Ослоњен на филозофију
српског села, монархизма, традиционалних погледа, архаичних верова-
ња, што га је снажно везивало за то тло, Драже Михаиловић је био
против тога да се пренагли са борбом, како би се народ сачувао од да-
љих губитака.“⁵⁷ Међутим, таква политика га је на крају коштала и
живота.

Оно што је можда најбитније истаћи за ову слику јесте то да се
личности Драже Михаиловића много озбиљније приступа. За разлику
од књижевних дела о генералу Михаиловићу, која су бројна у том пе-
риоду, већина историјских дела и радова критички прилазе питањима
везаним за вођу четничког покрета.

У периоду од 1992. до 1997. године истраживачи се све више ин-
тересују за питања која су била забрањена у претходним годинама. Све
више се обраћују теме везане за четнички покрет и њихов сукоб са
партизанима. У првој слици нико није поменуо дело Бранка Петрано-
вића *Револуција и контарреволуција у Југославији (1941–1945)* иако је
издато 1983. године. Сада су његове речи често цитиране. Осим овог,
још једно Петрановићево дело изазвало је велику пажњу – *Србија у
Другом светском рату 1939–1945*. Коста Николић је takoђе дао
значајан допринос у расветљавању тамних страна наше историје. Ве-
ћина аутора прихвата да су и партизански и четнички покрет били ан-
тифашистички покрети, који су се у једном тренутку потпуно одвојили
и постали један другоме највећи непријатељи, а основни узрок томе су
њихове супротне идеологије.

Аутори користе изворну грађу која није коришћена у претход-
ној слици, а доста пажње посвећују штампи.

Постоје аутори који сада на трон, који је припадао Јосипу Брозу,
стављају Дражу Михаиловића и тако праве исту грешку као и њихови
претходници. Међутим, то није чест пример међу историчарима.

Трећа слика – У сусрет новим изазовима

Трећа слика обухвата период од 1998. до 2001. године. Те чети-
ри године биле су испуњене крупним догађајима у држави, који су
оставили траг и на радове у часопису. Бројни радови су посвећени „ко-
совском питању“ и југословенско-албанским односима као и бомбар-
довању. Другим светским ратом бавили су се поменути историчари:
Коста Николић, Милан Колјанин и Бојан Димитријевић.

⁵⁷ K. Nikolić, *O uzrocima izbijanja građanskog rata*, 48.

У часопису је у овом периоду изашло: 37 расправа, 25 прилога, 23 осврта, 55 приказа, 2 критике и др. У табели 5 приказан је однос укупног броја радова према онима који су се бавили Другим светским ратом.

Табела 5

Број часописа	Број радова у часопису	Број радова о Другом светском рату	%
1/1998.	23	6	26,09
2/1998.	21	1	4,76
1–2/1999.	21	2	9,52
1/2000.	25	6	24,00
2/2000.	27	2	7,41
1/2001.	26	4	15,38
2/2001.	29	5	17,24
Укупно	172	26	15,21

У овој слици проценат радова који се баве Другим светским ратом износи 15,21%. Највећи број радова о Другом светском рату налази се у броју 1 за 1998. и у броју 1 за 2000. У броју 2 за 1998. годину постоји само један рад о Другом светском рату. Табелом 6 приказаћемо однос најчешћих тема у вези са Другим светским ратом на простору Југославије.

Табела 6

Број часописа	НОР и КПЈ у време рата	Равногорски покрет	Геноцид над Србима у НДХ	Јосип Броз	Дража Михаиловић
1/1998.	-	1	-	-	-
2/1998.	3	1	2	-	-
1–2/1999.	1	-	-	1	1
1/2000.	-	1	1	-	-
2/2000.	-	-	-	-	1
1/2001.	1	-	2	-	-
2/2001.	1	1	-	1	1
Укупно	6	4	5	2	3

О овим темама говори 20 чланака, с тим што се НОР-ом и КПЈ бави 30%; равногорским покретом 20%; геноцидом над српским становништвом у НДХ 25%; Јосипом Брозом 10% и Дражом Михаиловићем 15%.

O НОБ и револуцији

Као што се види из табеле, интересовање за Други светски рат је опало. У првој слици велики број радова велича НОР, у другој НОР се приказује у сасвим другачијем светлу, а у трећој једва се и помиње. Вероватно је до смањеног интересовања за НОБ-у и Други светски

рат довела сложена и тешка спољнополитичка ситуација. У времену сукоба на Косову и бомбардовања од стране НАТО пакта, пажња истраживача усмерена је на савремена збивања мада су и током претходних година учињени крупни кораци у расветљавању тамних страна наше историје. Зато у овој слици нећемо наћи радове који завређују посебну пажњу. Новина је рад који се бави ратним злочинима током рата и начини на које је то питање решила КПЈ. Наиме, 1943. године одлиуком скупштине у Јајцу формирана је *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*.⁵⁸ Комисија је злочинце сврстала у: ратне злочинце, народне непријатеље и оне који су се огрешили о националну част неког народа. Када су постојале недоумице ослањало се на партизанску самоиницијативу, која је долазила нарочито до изражaja приликом одузимања имовине.⁵⁹ Помоћу ове комисије КПЈ је успела да се обрачuna са својим највећим непријатељем – четничким покретом. „Од стране НОП-а оглашени су издајницима и сарадницима окупатора са којима упоредо врше злочине над нашим народима или их одобравају. При томе оптужени су и да сарађују са највећим српским непријатељем, усташама. Тада установљена симетрија усташе-четници уграђена је у темеље нове идеологије и из ње изведенih политичких одлука.“⁶⁰ КПЈ и њено руководство успели су на крају рата да несметано спроведу револуцију.

O равногорском покрећу

Коста Николић и Бојан Димитријевић наставили су да се баве овом темом. Радови у овој слици не баве се толико сукобом партизана и четника колико општом историјом равногорског покрета, његовим развојем и деловањем.

Бојан Димитријевић истиче да је дело Косте Николића *Историја Равногорског покрећа 1–3* дефинитивно потврдило да је равногорски покрет био антифашистички, али замера што књига не доноси одговоре на следећа питања: „Да ли је Калабић издао свог ќенерала и где је после егzekуције сахрањен ќенерал Михаиловић. Али она носи сазнање о трагичној српској националној неслози у критичном времену и развејава традиционалне српске магле о појму и схватању савезништва.“⁶¹

⁵⁸ M. Koljanin, *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, „Istorija 20. veka“, 2/1998, 88.

⁵⁹ *Isto*, 99.

⁶⁰ *Isto*, 89. Као основни извор аутор користи документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

⁶¹ B. Dimitrijević: K. Nikolić, *Istorijski Ravnogorskog pokreta 1–3*, „Istorija 20. veka“, 1/2000, 158.

Све чешће се за покрет Драже Михаиловића користи његов прави назив ЈВУО – Југословенска војска у отаџбини, чему су неки аутори придавали велики значај. У првој слици најчешће је коришћен назив четници, у другој, а нарочито у трећој или равногорски покрет или ЈВУО.

У поменутом раду Милана Колјанина, који се бави ратним злочинима у Другом светском рату, истиче се да покрет Д. Михаиловића није био мање искључив према НОБ-у него што су њени припадници били према њему. Означили су НОП „за авантуристички покрет вођен од комуниста-странца, у сваком случају не од Срба, чији је главни циљ освајање власти по сваку цену, без обзира на српске жртве.“⁶²

Слика равногорског покрета није се променила у односу на прву слику, а не налазимо ниједног новог историчара који се бави овом темом. У принципу, све се своди на већ речано.

O ţenoćiđu nad Srbima u НДХ

НДХ је одмах после успостављања почела са пртеривањем српског живља. За истраживаче ове теме непрелазан бедем и даље представља недостатак докумената. Избеглице из НДХ су бежале у Србију где су се њиховим питањем бавили Комесеријат за избеглице и пресељенике и Комисија за прикупљање материјала о страдању српске цркве и народа (радила при СПЦ). Ове установе сакупиле су важне податке, али то није смело бити објављено, јер су усташе биле немачки савезници.⁶³ После пртеривања уследила су и свирепа убиства, којима је поготово тешко ући у траг због познатог система убијања.

Милан Колјанин разматра и проблематику логора Јасеновац. За документе настале радом органа НДХ аутор користи термине „усташки“, „НДХ провенијенције“, или оба упоредо, што је већ полу-вековна пракса. Нема разлога да се не користи термин „хрватски“, као и што се користе термини „немачки“, „италијански“, „мађарски“. То је већ давно пракса у страној историографији. Чињеница да је међу Хрватима постојао антифашистички покрет предвођен комунистима, све јачи како се крај рата приближавао, не може да оспори чињеницу да је постојала хрватска фашистичка (усташка) држава. Приговор да би то значило изједињачавање усташтва и хрватског народа је неоснован јер НДХ и усташе су део хрватске (нажалост и српске) историје којој треба прићи на научни, значи и рационалан начин.⁶⁴

⁶² M. Koljanin, *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, „Istorijski vek“, 2/1998, 89.

⁶³ *Isto*, 92.

⁶⁴ M. Koljanin: J. Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, „Istorijski vek“, 1/2000, 155.

У сваком случају, део хрватског народа учинио је стравичне злочине над Србима. До данас се не зна тачан број жртава, али никада не смо да генерализујемо и да цео хрватски народ сматрамо геноцидним. Срби су у претходној деценији од многих били проглашени за геноцидн народ, што је итекако погађало све нас. Зато сам мишљења да ниједан народ није заслужио такву квалификацију. Као што аутор каже, сваком питању треба прићи на научан начин. Највећи проблем бављења овом темом представља недостатак извора, тако да се понекад све своди на изјаве сведока.

O Јосију Брозу

У овој слици ниједан рад није посвећен делатности Јосипа Броза у време рата. Све се своди на већ речено. „Михаиловић се борио за „краља и Отаџбину, за „спас српства“, а Тито за темељне промене политичког система, за совјетску републику. Михаиловићева стратегија подразумевала је герилске акције, припреме за „одсудни моменат“, за очување народа од репресалија. НОП на челу има комунистичку партију, са 20 година искуства илегалног рада, са командантом илегалцем, школованим у Коминтерни, који нема сентименталности према људским жртвама.“⁶⁵

O Дражи Михаиловићу

Многа питања о Дражи Михаиловићу добила су одговор, мада је остало недоречено ко је издао четничког вођу и где је он сахрањен. За одговоре на ова питања потребни су извори.

Коста Николић је 1999. објавио рад поводом дела Војислава Павловића *Og монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945*, у којем аутор руши стереотипе. Један од тих стереотипа је и тај да је Велика Британија била одлучујући фактор у прихватању партизанског и одбацивања равногорског покрета. Војислав Павловић сматра да је судбина Југославије зависила од споразума између САД и Совјетског Савеза. САД је имала велику, пре свега, економску моћ, која је била пресудна. Осим тога, југословенска влада није могла да се бори против хрватске емиграције јер је стално била под хипотеком „великосрпског хегемонизма“.⁶⁶

То је једина новина у односу на другу слику, тако да трећа слика углавном понавља оно што је постигнуто у претходној.

⁶⁵ M. Vesović, B. Dimitrijević, K. Nikolić, *Đeneral Mihailović – Biografija*, „Istorijska 20. veka“, 2/2000, 163.

⁶⁶ K. Nikolić, *Ko je izdao generala Mihailovića? Povodom knjige Vojislava Pavlovića, Od monarhije do republike. SAD i Jugoslavija 1941–1945*, „Istorijska 20. veka“, 1–2/1999, 185–189.

Критике и полемике

Часопис је од оснивања до данашњих дана неговао критички дух, држећи се латинске изреке *Audiatur et altera pars* – Нека се чује и друга страна. Историја је наука која се развија и напредује сучељавањем мишљења. Зато је часопис посветио простора и рубрици Критике и полемике. У периоду од 1983. до 2001. године у овој рубрици је изашло 12 радова: у првој слици 4, у другој 6, а у трећој 2. Овде ћемо поменути критике и полемике везане за Други светски рат.

Прво је објављена полемика између Душана Бибера и Николе Б. Поповића. Полемику је изазвала критика Николе Поповића на збирку докумената *Тито – Черчил, снагојно* од Душана Бибера, која се односила пре свега на метод приређивања зборника. Стиче се утисак да је Бибер критику схватио превише лично, па су коришћене и грубе речи, па чак и дисквалификација Поповића као рецензента и истраживача. У свом одговору Никола Поповић је остао при својој првој квалификацији зборника.

За разлику од Душана Бибера, постоје историчари који су одбрану свога рада заснивали на аргументима, а не на дисквалификацији радова критичара.

Драгољуб С. Петровић је 1993. објавио критику дела Бранка Петрановића *Србија у Другом светском рату 1941–1945*, замеривши му што заступа српску страну у хрватско-српским односима. Замерке се односе и на покретање питања датума устанка: „Указивати на акције ван устаничког јединственог покрета не изгледа логично, а подухвати поједињих група, конкретно једног војно-четничког одреда тек крајем августа, остају усамљене појаве. Не тврдим да је метак Жикице Шпанца прави почетак устанка, али оповргавати после пола века један јубилеј без довољно аргумента, што се чини у нашој узварлој јавности нема потребе.“⁶⁷ Бранко Петрановић се критикује и зато што се недовољно бавио терором који су спроводили припадници равногорског покрета, а истицао терор комуниста. По Драгољубу Петровићу за полемику је и тврђња да је четнички покрет био антифашистички.

У свом реаговању Петрановић је прво указао на значај историјске критике, а затим одговорио на сваку критику на рачун његовог рада. Можда су најинтересантнији његови аргументи о томе да је четнички покрет био антифашистички: „Михаиловић је био близак снагама које су извеле преврат 27. марта 1941; није прихватио капитулацију Краљевине Југославије и маја 1941. на Равној гори је организовао антиокупаторску организацију, у ствари покрет; активно је учествовао у борбама против окупатора до новембра 1941. године, независно од мотивације и неких принудних околности; поред легализованих одреда

⁶⁷ D. S. Petrović, B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, „Историја 20. века“, 1–2/1993, 240.

Михаиловића у структури окупаторског система, постојали су и илегални одреди Михаиловића; у четничкој пропаганди славили су се савезници и критиковала Немачка; Немци су примењивали одмазду против четника и партизана (водили логоре, организовали рације итд.); за Немце они су до краја били великосрпски и пробритански покрет, једно време немачки непријатељ бр. 1; Немци им никада нису веровали; од јануара 1942. Михаиловић је члан владе која је пришла савезницима у Лондону јуна 1941, прихватила Атлантску повељу септембра 1941. у палати Сент Џемс, потписала Вашингтонску декларацију јануара 1942. којом је Југославија пришла коалицији Уједињених народа.⁶⁸

Поменућемо још две критике на које није било одговора.

Прва је критика Бојана Димитријевића о делу Милослава Самарџића *Генерал Драже Михаиловић са општим историјом четничког покрета*. Критичар замера аутору коришћење термина четнички, а при том никад не користи ЈВУО. Димитријевић сматра да је аутору превише мрзак термин „југословенска“, па га зато и не користи. „Термини четници и четнички ушли су у употребу преко партизанске терминологије и пропаганде.“⁶⁹ Користећи окупацијску штампу Димитријевић истиче да су се ти термини током 1942. и 1943. везивали пре свега за одреде Косте Пећанца. Аутор греши јер не користи комунистичке изворе, јер ма колико били тенденциозни могу доста помоћи. Неки аутори, међутим, пишу само о ономе што се слаже са њиховим ставовима. И сами смо сведоци да су у то време књижаре биле пуне књига о Д. Михаиловићу и његовом покрету које су, слично некадашњим делима о Јосипу Брозу, имале крајње афирмативан приступ.

Коста Николић у критичком осврту на књигу Жарка Јовановића *Неосигуравени ратници циљеви Драже Михаиловића* оцењује да је ово дело само компилација, а о ставовима Жарка Јовановића каже: „Наравно да Жарко Јовановић заузима негативан став према националној политици Равногорског покрета и оправдава партизанску политику „братства и јединства“, стварања нових нација и распарчавања српског етничког простора.“⁷⁰

Свака критика је корисна за развој науке. Она нас тера не да се опредељујемо за једну или другу страну, већ да критички приђемо сваком питању. Поред тога „сматрамо да нема ништа неповољније по објављену књигу него да се њена појава пређути, да је једноставно прекрије заборав, да се нико на њу не осврне.“⁷¹

⁶⁸ B. Petranović, *Između površnosti i nerazumevanja. Povodom osvrta dr Dragoljuba Petrovića na studiju Branka Petranovića, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, „Istorijski vek“, 1/1994, 235.

⁶⁹ B. Dimitrijević, *Još jedna noć đeneralu. Povodom knjige M. Samardžića „General Draža Mihailović sa opštom historijom četničkog pokreta“*, „Istorijski vek“, 2/1997, 177.

⁷⁰ K. Nikolić, *Još jednom o usudu generala Mihailovića*, „Istorijski vek“, 2/2001, 139.

⁷¹ B. Petranović, *Između površnosti i nerazumevanja*, „Istorijski vek“, 1/1994, 224.

БОЈАН Б. ДИМИТРИЈЕВИЋ, научни сарадник

Институт за савремену историју

Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 355,426 (497,15) "1991/1955"

СЛУЧАЈ ЛИКВИДАЦИЈЕ ЗАРОБЉЕНИКА ПОСЛЕ ЗАУЗИМАЊА СРЕБРЕНИЦЕ ЈУЛА 1995 – Проблемска питања –

У веома поларизованој јавности о питању ликвидације муслиманских заробљеника по заузимању Сребренице од стране Војске Републике Српске (ВРС) 11. јула 1995. многа кључна питања за разумевање овог специфичног експлеса у рату у БиХ 1992–1995. као да су потпуно скривена од реалистичког фокуса, толико потребног за разумевање овог злочина, који је додатно оптеретио лоше односе Срба и босанских муслимана. До пред крај 2000. године у Србији је доминирала слика која је или негирала догађај или давала искључиве тонове о њему. Друга је слика коју су промовисале одређене београдске невладине организације, а која је прост наставак званичне муслиманске верзије догађаја, односно верзије присутне у западној јавности. Друга верзија била је посебно појачана анационалним тоном, негативним одређењем према режиму Слободана Милошевића и посебном личном типологијом и вокабуларом неких њених истакнутих јавних промотора. У најскоријем времену, у медијима и јавности доживели смо пуну експанзију ове друге интерпретације догађаја. Са жељом да убеди Србе да је од њих скривен злочин почињен од припадника српског народа према муслиманима заговорници ове друге верзије наставили су са агресивним тумачењем догађаја из рата 1991–1995, по раније устаљеној шеми догађаја, не узимајући у обзир да је поред „катарзе“, „одговорности“ и „помирења“ потребна и детаљна локација и верификација свих спорних питања уз прилично одсуство страсти.

На другој страни, врло детаљна истрага Хашког трибунала укључила је испитивање низа различитих сведока, заробљену документацију ВРС, траке са прислушкаваним разговорима које је снимила Армија БиХ, сателитске и друге снимке од стране НАТО до хапшења, истраге, суочавања и осуђивања људи који су вршили егзекуције или су, по такозваној командној одговорности, везани за овај случај. Како је до сада суђено одређеним личностима за њихово учешће у овом догађају, а није на бази прикупљених резултата створена целовита слика са свим спорним местима проблем овог злочина и даље захтева пуну пажњу. Ненаклоњеност суда, недостатак заиста одговорних лица за злочин и понекад неразумевање појединих околности, доводи до тога

да је и слика која стиже из Хага по овом питању врло комплексна, са много детаља, али и даље без одговора на нека кључна питања, чији се обриси назиру и пуким увидом у материјале Хашког трибунала (овде у пресуди против генерала ВРС Радислава Крстића).

У овом тексту покушајемо да на бази детаљног преиспитивања доступног материјала укажемо на, чини нам се, кључна питања у (не)разумевању овог догађаја, која су се наметнула из ширег захвата у проблематику рата и ратних догађаја 1991–1999. на овом простору. Нисмо се упуштали у стално оптерећујуће питање о броју ликвидираних заробљеника, због постојања дугог дискурса о том питању, који се примећује и у материјалима Хашког трибунала.¹

Пад Сребренице

Каква је улога такозваног међународног фактора у паду Сребренице? Ово питање као да се више тиче муслманске јавности и политике, као и невољних сведока Холанђана, чији је батаљон понео највише одговорности од странаца уплетених у овај случај. Чињеница да је холандска влада пала 16. априла 2002 (управо док пишемо овај рад!), због извештаја њихове комисије говори сама за себе. Упадљиво је да је после врхунца прве кризе око Сребренице 1993, заинтересованост УН спласла. У Сребреницу нико није хтео да пошаље снаге. Холандски батаљон Унпрофора као да је био остављен по страни и од своје владе и од команде УН за БиХ. Холанђани су то касније детаљно разматрали и установили да постоје основе за сопствену одговорност.² Питање је на ком нивоу је спречена ваздушна интервенција против српских снага које су полагано улазиле у варош. Алија Изетбеговић наводи да се британски генерал Руперт Смит (командант Унпрофора за БиХ) зала-гао за одлучну интервенцију, али да је она изостала „Кочио је неко из-над њега, генерал Јанвиер (к-т УНПРОФОР-а) или Акасхи, а могуће и генерални секретар УН-а Boutrhos Ghali“. Изетбеговић касније додаје да је „кривица генерала Јанвиера и Акасхија ван сумње.“ Односно „Њима је позната та игра која се иза кулиса одвијала 8, 9, 10. и 11. јула 1995.“³ Да ли је на вишем међународном нивоу договорено да се на раз-

¹ Ексхумирано најмање 2028 тела, што се узима као минималан број. По проценама за локације које су отваране 2000–2001, оптужба (у случају генерала Крстића) проценила је откривени број на 4805 тела. „Укупан број погубљених креће се врло вјероватно између 7.000 и 8.000 мушкираца.“ Материјал: Тужилац против Радислава Крстића, Пресуда, параграфи 80–84, 30–32, (документ добијен посредством Комисије за истину и помирење).

² Аутор је овај рад продискутовао 10. јуна 2002. на састанку са двојицом холандских експерата који су тада били у посети југословенској Комисији за истину и помирење.

³ Алија Изетбеговић, *Сјећања—Аутиобиографски запис*, Сарајево 2001, 211, 214, 219.

не начине арбитрира у коначној прерасподели територија пред заустављање рата 1995?

– Да ли је постигнут прећутан политички договор са владом у Сарајеву о томе да се Сребреница препусти српској страни, у периоду пред њено заузимање? Да ли је реч о договору или прећутном ставу владе у Сарајеву да своје енклаве на истоку Босне просто пусти да искошне? Истакнути муслимански командант Сефер Халиловић наводи да се још од 1993. калкулисало Изетбеговићевим и Силајцићевим предлогом за размену територија: „Сребреница и Жепа за Вогошћу и друга сарајевска предграђа“. Халиловић наводи да је био два пута присутан „кад је Изетбеговић у Сарајеву, у рано пролеће 1993. године нудио представницима Сребренице и Жепе у Сарајеву да се направи оваква замјена: Сребреница и Жепа за Сарајевска предграђа. Приједлог је након консултација са народом и борцима резолутно одбијен. Исто питање Изетбеговић и Силајцић су поставили делегацији која је дошла из Сребренице на засједање Бошњачког сабора у сарајевском хотелу Holiday Inn. И они су били категорични: „Не долази у обзир. Ако сте нас зато звали, нисте нас требали звати.“ Овај дијалог препричавали су касније дуго свједоци овог разговора.⁴ Мировни договор у Дејтону показао је да је управо изведена таква размена: Сребреницу и Жепу заузела је ВРС и оне су постале српске, а Слободан Милошевић је уговорио предају српских сарајевских насеља муслиманској страни.

Мимо ове политичке комбинаторике, Халиловић указује и на војни аспект овог проблема. Он сматра да је после његовог „удаљавања“ из армије БиХ уследио „први удар на баниоце Сребренице и Жепе – реорганизација војске и стварање 28. дивизије у којој је половина бораца проглашена вишком. Бројно стање је са 12.000 сведено на око 6.000 војника. Други удар је био: дотурање муниције... Трећи несхватљив потез за мене, био је извлачење 18 кључних људи на челу са Насером Орићем. Они су упућени на школовање у Зеницу, умјесто да су из Сарајева, Зенице и Тузле у Сребреницу и Жепу послани официри и старјешине, стручњаци који би помогли ојачавање линија одбране⁵. Дио политичког и опћинског руководства већ је био изашао из региона. Народ и војска су остали обезглављени. Када је почела акција деблокаде Сарајева, Генералштаб и команда Другог корпуса наредили су

⁴ Сефер Халиловић, *Лукава сијраћеџија*, Сарајево 1997, 109 (захваљујемо се Александру Радићу на уступљеној књизи). У својим мемоарима Алија Изетбеговић помиње само долазак „делегата из опкољених дијелова територије...подрињских енклава Сребренице, Жепе и Горажда“. А. Изетбеговић, *н. д.*, 146.

⁵ Алија Изетбеговић, чини се, покушава да се оправда: „Због пада хеликоптера у мају 1995. једна група војних старјешина није се могла вратити у Сребреницу, међу њима и тадашњи командант наших јединица у Сребреници Насер Орић. У обореном хеликоптеру налазио се Орићев замјеник Рамиз Бећировић и четири лијечника. Тројица лијечника су погинули, Бећировић тешко рањен. Упућивање замјеника команданта Дивизије и четири војна лијечника свједочи о нашој чврстој намјери да бранимо град“. А. Изетбеговић, *н. д.*, 208–209.

јединицама у Сребреници и Жепи извођење диверзантских акција како би се одвукле снаге од Сарајева. Умјесто да се прво обезбиједе и људи-ма и оружјем најугроженије тачке на ратишту БиХ, а то су свакако биле Сребреница и Жепа. И када је услиједио напад на ове просторе, ништа није подузето да им се помогне већ су једноставно остављени сами себи. Чак је команда Другог корпуса одбила захтјев Насера Орића да се организовано отвори пролаз.⁶ Халиловић се даље пита: „Зашто одмах по нападу на Сребреницу Генералштаб није обуставио операције око Сарајева, кад је већ било јасно да и поред великих губитака деблокада није успјела? Зашто снаге Армије БиХ нису употребљене да се отвори пролаз ка Сребреници и Жепи?“⁷

Сличне написе доносила је и сарајевска недељна штампа у низу послератних година. Каква је, стoga, стварна улога владе у Сарајеву у целом случају? Халиловић наводи имена следећих мусиманских војних и политичких руководилаца који би требало да дају „јасне одговоре о политичким и војним калкулацијама око Сребренице“, а то су Изетбеговић, Силаџић, Расим Делић, Енвер Хаџијасановић и Сеад Делић.⁸ У једном интервјуу 1999. године Изетбеговић је рекао „да никада прије Дејтона нити се мислило нити говорило о томе да се Сребреница препусти Србима.“⁹ У овом смеру може да буде индикативна изјава генерала Младића једној групи мусиманских заробљеника у Сандићима 13. јула: „Ето, ваша влада вас не жели па се ја морам за вас побринути.“¹⁰

Зашто и на чију иницијативу долази до одвајања мушких од осталог становништва у Сребреници, пошто су српске снаге заузеле варош? Ево како то описује сведок: „Око 22:00 сата увечер 11. јула 1995. „команда дивизије“ је заједно са босанско-муслиманским општинским властима Сребренице донијела одлуку да се организује колона“¹¹ Чија је идеја била да се поред снага 28. дивизије и своје остало мушки становништво, које би могло да докаже да није било умешано у ратна дејства (дечаци тинејџери, старији људи, свештенство¹², војно неспособни мушкарци), поведе ван града? „Млађи мушкарци бојали су се да ће их убити ако падну у руке босанских Срба у Поточарима и вјеровали да су им шансе веће ако кроз шуме покушају побјећи до Тузле“.¹³ Како су и зашто на милост и немилост Србима оставили женско становништво и децу, ако су се већ плашили масовне ликвидације од стра-

⁶ С. Халиловић, *н. г.*, 108–109.

⁷ *Историја*, 109–110.

⁸ *Историја*, 110.

⁹ А. Изетбеговић, *Сјећања – Аутобиографски запис*, 218.

¹⁰ Тужилац против Радислава Крстића, Пресуда, параграф 220, 92.

¹¹ *Историја*, параграф 60, стр. 21 (изјаве сведока).

¹² О несталим/убијеним мусиманским свештеницима видети Мухарем Омер-дић, *Прилози изучавању геноцида над Бошњацима (1992–1995)*, Сарајево 1999, 319–393.

¹³ Тужилац против Радислава Крстића, Пресуда, параграф 60, 21 (изјаве сведока).

не Срба¹⁴. Зашто ван града није кренула и остала популација, као што је то био случај када су, рецимо, друге вароши биле напуштане од Срба или Хрвата? Да ли постоји још неки разлог да је командни кадар 28. дивизије избегао ликвидацију осим чињенице да се кретао на челу колоне која се пробила ка Тузли?

Истакнути командант АБиХ Халиловић проблематизује ово извлачење питајући се зашто снаге АБиХ нису дејствовале из Тузле у правцу Сребренице. Он даље наводи: „Зашто се колона није извлачила према Жепи? Зашто се, заправо, народ није организован усмјерио према Жепи: војни стратеги морају знати, да би у тој варијанти, у садејству са Жепанском бригадом, одбрана била више него извјесна. У међувремену, требало је упутити свјеже снаге које би, онда, направиле коридор. Умјесто свега тога- над још неохлађеним лешевима организирана је свечана смотра 28. дивизије. Да иронија буде потпунा потрудио се командант Генералштаба Расим Делић и у свом обраћању четнички злочин ставио у други план у односу на „успјешан пробој из окружења.“¹⁵

Одлука о ликвидацији заробљеника

У делу пресуде генералу Крстићу добро се уочава проблем: „(У) ВРС-у су у почетку на мети за погубљење можда били само војно способни мушкирци... Није сигурно да је ВРС испрва намјеравао да побије све заробљене мусиманске мушкирце, укључујући и цивиле из колоне. Докази, међутим, показују да је у једном моменту донесена одлука да се ухвате и побију сви босанско-мусимански мушкирци без разлике.“¹⁶ Питање које ми постављамо је: када је донета одлука о ликвидацији (свих) мусиманских заробљеника? Чини се да је у сусретима са мусиманским назови представницима и холандским командантом, у хотелу „Фонтана“ у 20, односно 23 часа, генерал Младић још увек није био начисто шта да чини по овом питању. У току вечери 11. јула, команда ВРС није располагала подацима о томе где се налазе снаге 28. дивизије, на које нису наишли по уласку у Сребреницу. „ВРС још није схватио да се војници АБиХ окупљају у колону како би се пробили према Тузли.“¹⁷ На другом састанку, Младић је обавестио представнике Унпрофора о томе да ће се обезбедити транспорт цивила из базе у Поточарима, а да је кључни услов за опстанак мусимана војна предаја. Младић је оштро рекао мусиманским незваничним представницима: „За ваш опстанак тражим: да сви ваши мушкирци ко-

¹⁴ На ово исто питање указује и Љиљана Булатовић у делу *Генерал Младић*, Београд 1996, 246.

¹⁵ С. Халиловић, *n. g.*, 110.

¹⁶ Тужилац против Радислава Крстића, Пресуда, параграф 547, 225.

¹⁷ Исто, параграф 127, 51.

ји су под оружјем напали, да су злочине правили, а и јесу многи, против нашег народа, предају оружје Војски Републике Српске... након предаје оружја можете... бирати, да останете на територији... или ако вам то одговара, да идете тамо где желите“.¹⁸ Међутим, када је око 03,00 часа 12. јула добијена прва вест о локацији мусиманских снага (а онда и читав низ потврда током јутра), односно по сазнању да се снаге 28. дивизије АБиХ пробијају према мусиманској територији и да се не предају безусловно како је то Младић захтевао, да ли тада (у рано јутро 12. јула) он решава да се ликвидирају њихови заробљеници, што се види из његовог става на састанку у хотелу „Фонтана“ 12. јула у 10 часова.

– Да ли се уопште или са ким се консултовао генерал Младић око одлуке да се ликвидирају заробљеници током ноћи 11/12. јула? Поред евентуалне закулисне иницијације злочина, да ли се генерал Младић одлучио да нареди ликвидације пошто је изгледа био изнервиран извлачењем снага 28. дивизије и одбијањем да предају оружје? Да ли је то проузроковало код њега несигурност у погледу даљих операција, неизвесност у могућност спајања тих снага са снагама 2. корпуса из правца Тузле? Да ли је имао личне разлоге да као освету нареди масовну ликвидацију заробљеника? Без сумње ова одлука пала је на плодно тле мржње, која се у овом подручју развијала до крајњих граница од 1991. године. У таквој реалности могуће је да је генерал сматрао да би маса од неколико хиљада заробљеника сасвим оптеретила ситуацију за ВРС на овом простору, и тешко да је размишљао о њима као могућем фактору у преговорима са мусиманском страном.

Зашто је у случају Жепе ВРС поступила сасвим другачије? Ка-ко су и зашто до 2.000 тамошњих припадника Армије БиХ поштеђени и чак пребачени у Србију, у наставни центар Митрово поље на Тари (ако се изузму нејасне судбине комandanата и преговарача са генералом Младићем)? Да ли су мусимани били бржи у контакту са Слободаном Милошевићем од акције ВРС? Да ли је из Београда стигла интервенција у виду притиска на генерала Младића да попусти?

Улога Службе безбедности ВРС

Како је могуће да читав ланац Службе безбедности ВРС остане поштеђен од оптужбе за учешће у овом случају? Материјал са суђења генералу Крстићу упадљиво сведочи о томе да је читав посао ликвидације био у надлежности Службе безбедности ВРС, односно да је постојао паралелни командни ланац. На тој чињеници је инсистирала и одбрана у том процесу. Као главни извршиоци (што се огледа у давању наређења, техничким припремама и присуству на местима егzekуције)

¹⁸ Исто, параграф 132, 53.

могу се лоцирати следећи припадници те службе: пуковник Беара, начелник безбедности ГШ, пуковник Поповић, начелник безбедности Дринског корпуса, као и двојица начелника безбедности на бригадном нивоу: капетан I класе Николић (Братуначка бригада) – који је недавно ухапшен и приведен у Хаг и капетан I класе Трпић (Зворничка бригада). Они чине вертикални ланац командовања за који може да се каже да је радио на ликвидацији заробљеника¹⁹ директно по наређењу генерала Младића, мимо команданата на терену: генерала Крстића (Дрински корпус) и потпуковника Пандуревића (Зворничка бригада). То се више пута и констатује: „Постоје индикације да јединице Дринског корпуса нису увијек биле информисане нити консултоване у вези с оним што је у седмици након 11. јула 1995. у њиховој зони радио Главни штаб“, односно: „Дакако, докази не показују да је Дрински корпус знао за све аспекте плана егзекуција од самог почетка.“²⁰

Фасцинантна је чињеница да суд у Хагу на процесу генералу Крстићу констатује њихов удео у злочину, али не разумева да је децењиска пракса JHA (одатле и код ВЈ, СВК и ВРС) да у различитим ситуацијама командант нема много утицаја на свог помоћника за безбедност, који може потпуно мимо њега да ради, ослањајући се на вертикалну хијерархију и наређења виших инстанци његове службе. Као што се и највероватније десило у случају генерала Крстића. У току поменутог процеса констатује се да је било „нечувено да се командант Главног штаба умијеша у командни ланац и преузме директно командовање потчињеним јединицама. Тако поступање било би доказ лоше и недисциплиноване војске, а по мишљењу г Бутлера (војног експерта трибунала), ВРС је био веома организована војска“. Зато је у случају генерала Крстића ова чињеница одбачена у смислу његове одговорности.²¹ Могуће је да је Хашки трибунал у питању командне одговорности генерала Крстића одбацио чињеницу о паралелном ланцу рада службе безбедности ВРС, али она је потпуно тачна када је архитектура извршења ликвидација у питању.

Да ли је замешатељство око преузимања команда (која се „можда није одвијала уз строго поштовање процедуре“²²) над Дринским корпусом између дотадашњег дугогодишњег команданта Живановића и тек промовисаног генерала Крстића, и затим одсуство генерала Крстића читавих недељу дана из зоне Сребренице и северније, било произведено намерно, да би се читава ликвидација одиграла у замршеним хијерархијским односима, у својеврсној вишедневној двострукости и паралелизму командовања, које је трајало у времену када се отпочело са ликвидацијама?

¹⁹ Исто, параграфи 391 и 397, 175 и 178.

²⁰ Исто, 111–145.

²¹ Исто, параграф 268, 115.

²² Исто, параграф 329, 144.

Сам генерал Крстић највероватније је током догађаја сазнавао за ликвидације, („не постоје докази из којих би се видјело да је он учествовао у организацији погубљења“²³), па чак је пуковнику Беари изражавао своје нерасположење („Љубо, ти мене разуми, ви сте мени урадили свашта, у пичку материину“, 15. јул, око 10 часова²⁴) али због својеврсног опортунизма који је такође карактерисао виши официрски кадар ЈНА (ВРС, СВК и ВЈ), могуће насталог из чињенице да је био промовисан у генерала 28. јуна 1995, да је преузео команду над корпусом (13.-15.-20. 7.), да је имао у том тренутку друго задужење (напад на Жепу) и коначно да није желео да противречи свом команданту генералу Младићу, читав догађај пустио да иде мимо њега, сматрајући се до момента хапшења потпуно неукљученим у читав догађај.²⁵

Остали скривени акићери

Зашто у периоду догађаја целокупну регију снимају из ваздуха (сателитско или аеро-фото снимање) НАТО и америчко ваздухопловство? Интересантно је да је снимање, вероватно из сателита, вршено 5. и 27. јула уз додатна снимања (аеро-фото) 13. и 17. јула, а затим 7. и 27. септембра као и 2. октобра, што коинцидира са током операције и каснијим ликвидацијама, односно накнадним премештањем остатака побијених на алтернативне локације. У неким случајевима фотографисане су и саме сцене ликвидације, или стратишта непосредно после убиства, што је свакако најмање интересантна коинциденција.²⁶

Каква је улога Слободана Милошевића и Ресора Државне безбедности (Јовице Станишића, као њеног начелника) у целом случају: а) да ли је РДБ имала своје људе у јединицама које су извршавале ликвидације као што су: 10. диверзантски одред, извиђачки вод Братуначке бригаде „Црвене беретке“²⁷ (сиц!) и специјална јединица „Вукови са Дрине“ Зворничке бригаде; б) да ли је муслимански командант Насер Орић, бивши припадник управе СДБ Србије која је обезбеђива-

²³ Исто, параграф 361, 161.

²⁴ Исто, параграф 380, 170.

²⁵ Исто, параграфи 307–309, 134–135.

²⁶ „Фотографије из зрака показују да је између 5. и 27. јула 1995, тло на том мјесту било прекопавано“ (Церска долина). Тужилац против Радислава Крстића, Пресуда, параграф 202, 84. „Извиђачке фотографије снимљене из зрака, које је као доказни предмет понудила оптужба, потврђују присуство великог броја људи на тим локацијама 13. јула 1995.“ Тужилац против Радислава Крстића, Пресуда, параграф 64, 23. „На фотографијама подручја око војне економије Брањево снимљеним из зрака 17. јула 1995. види се велики број лешева у пољу поред Војне економије, као и трагови ровокопача“... Тужилац против Радислава Крстића, Пресуда, параграф 235, 99. Исто и у случају складишта у Кравици, исто, параграф 208, стр 87. Такође и за Ораховицу параграф 221, 92.

²⁷ Тужилац против Радислава Крстића, Пресуда, параграф 382, 171.

ла Слободана Милошевића, прекинуо све своје везе са бившим послодавцима у току свих ратних догађаја; в) на који су начин у посед Јединице за специјалне операције РДБ дошли окlopни транспортери типа YPR 765 из састава холандског батаљона, а који су касније примећени током антитерористичке операције у Дреници фебруара – марта 1998. и током побуне ЈСО новембра 2001. у Кули. Да ли ова чињеница упућује на евентуалну присутност људи из РДБ у току и после заузимања Сребренице; г) како су и преко кога мусиманске снаге из окружења у Жепи контактирале са властима у Србији и на који је начин у овом случају извршен трансфер до наставног центра МУП-а на Тари. Ово последње је свакако индикација функционисања паралелних веза ратиште – Београд; д) коначно, материјали Хашког трибунала, односно изјаве неких холандских и мусиманских сведока, помињу присуство (врло условно) „Арканових Тигрова“ (Поточари), односно снага које нису са локалног подручја.²⁸

Каква је сазнања о целом догађају имала Служба безбедности ВЈ, позната као свеприсутна, па чак и на непријатељској страни, како се показало пословично добро обавештена? Ова служба је морала да има неке податке због тадашње природне везаности са Службом безбедности ВРС која је водила посао ликвидације, као и због чињенице да је добар део старешина ВРС формацијски и платно вођен кроз кадровски центар ВЈ. Коначно, и због близине места догађаја СР Југославији.

Контекст догађаја

Да ли читав случај Сребренице, односно ликвидација мусиманских заробљеника, може да се посматра као издвојени случај из цelog контекста рата у источној Босни, односно као својеврсни ексцес? Чињеница да је у случају заузимања Жепе, недељу дана касније, поступљено сасвим другачије из разних разлога, као и да егзекуције није наредила и извршила локална команда, говори у прилог ове тезе. На процесу генералу Крстићу у Хашком трибуналу установљено је да је план о ликвидацији заробљеника разрађен на нивоу Главног штаба ВРС и без консултовања локалног корпуса, затим да је смишљен као операција коју није требало да изведе Дрински корпус, већ су за ту прилику доведене и јединице са стране (10. диверзантски одред, 65. заштитни пук, итд.), односно да је Дрински корпус консултован само по нужди и конкретним потребама.

Случај ликвидације заробљеника био је у функцији следећих догађаја:

- закулисних политичких игара о подели територија пред коначни завршетак рата;

²⁸ Исто, параграфи 150, 151, 59–61.

– компромитације ВРС и тражења повода западних савезника за интервенцију против Републике Српске, као што је то било месец и по дана касније у случају Сарајева, после чега је отпочела ваздушна операција „Deliberate Force“ против Републике Српске. Као да је и овде примењен устаљени рецепт: изненадан тежак инцидент, после кога следи казна (интервенција, санкције и сл.) О томе сведочи и Алија Изетбеговић када коментарише НАТО ваздушну операцију: „Непосредни повод била је граната испаљена 28. августа на сарајевску тржницу Маркале, али мислим да је прави разлог била Сребреница.“²⁹ Оптужба за „пресудни злочин“ после кога следи ваздушна одмазда је у тренутку изостала, због неслагања европских савезника шта чинити, иако је у Тузли врло висока америчка делегација оштре захтевала интервенцију од Вашингтона;³⁰

– продубљавања поделе између председника РС Караџића и команданта ВРС генерала Младића, и њихове компромитације, за шта је Слободан Милошевић могао да буде заинтересован у времену када је рат требало окончati, а у чему ће он имати кључну политичку улогу следећих месеци.

Како год било, може се закључити да су Сребреницу средином 1995. године, сопствена влада и међународна заједница на много начина већ били препустили да је ВРС лако освоји. Пошто је варош заузета, мусиманске снаге нису чекале предају већ су, ношене страхом од одмазде, кренуле у пробој. Ово је сигурно учврстило генерала Младића у одлуци о одмазди. Убијање је наредила и починила мања група појединача, везаних за службу безбедности ВРС, у кратком временском периоду, што је била одмазда због одбијања захтева генерала Младића да се јединице Армије БиХ у Сребреници предају ВРС. И поред свега, међутим, нису сасвим јасне неке скривене улоге актера овог догађаја у читавом контексту завршетка рата на коме се интензивно радило и у Београду, и у Сарајеву и у међународној заједници.

Могуће је да ће документи из поједињих екс-југословенских и светских војно-политичких архива или сећања још неких, сада ћутљивих актера одгонетнути нека од ових питања. Иако је у последњој деценији 20. века историја добила обрисе покретне медијске траке, која брише историјску дистанцу, свакако да ће сви делови мозаика сребреничког случаја бити отворени за даље спекулације и подстицати страсно заступање или оспоравање. Као и у неким другим историјским контроверзама са овог простора – лични став појединача и емоције ће и у овом случају значити много више него чињенице.

²⁹ А. Изетбеговић, *н. г.*, 216.

³⁰ Ту су били председник Рефјуџи интернешнела Лажонел Розенблат; син Ричарда Холброка, Ентони, који је радио у Стјет департменту и помоћници државног секретара (за хуманитарна питања) Џон Шатак и (за избеглице) Филип Оукли. Они су вршили испитивање преживелих припадника АБиХ из Сребренице. Ричард Холбурк, *Пут у Дејтон*, Београд 1998. 73–75.

ХРОНОЛОГИЈА РАТНИХ ДОГАЂАЈА НА ПОДРУЧЈУ СРЕБРЕНИЦЕ 1991–1995

1991.

Током лета – Раст тензије у овом делу источне Босне: „Систематски су Срби вређани и понижавани у аутобусима, по кафанама, на јавним местима...“ издавање по школама, провокације, чарке и туче, прве барикаде у мусиманским селима Первани, Хрчићи и Глогова. Експлес, када се припадници ЈНА из Тузле појављују у Братунцу са задатком да преузму војну документацију из локалног штаба Територијалне одбране. Због метежа војници су се вратили необављеног посла. Раст тензије и окупљања у мусиманским селима Коњевић Поље, Глогова и Поточари. Из ових места, мусимани се у колонама аутомобила, са заставама и уз вриску и пуцњаву, возе кроз српска села, посебно Кравицу која се налази на путу Коњевић Поље – Братунац. Истовремено и Срби из Кравице и других места се повезују и организују; такође организују вожње са заставама до Милића и сл. Барикаде и ноћне страже постају пракса.

3. септембар – Инцидент на друму Коњевић Поље – Братунац, код српског села Кравица, у коме су страдала двојица мусимана. После сулуде вожње четворице мусимана кроз Кравицу, са српске стране је отворена ватра на аутомобил. И у српској и мусиманској литератури, означен је да је то био први међународни сукоб са жртвама у БиХ. На обе стране се разликује опис сукоба и актера који у њему учествују. Оно што је тачно јесте да је међународна тензија у овој зони порасла.

Средина септембра – Регистрована илегална набавка и дистрибуција оружја на подручју општина Сребреница и Братунац од стране мусимана (наведена имена). Једна група кретала се по мусиманским селима ноћи „замаскирана четничким обиљежјима“ и изазивала узбуђења. У Поточарима је регистрована група, једнообразно униформисана и наоружана полуаутоматским пушкама, која је покушала провалу у фабрику акумулатора где је била муниција и један топ од 20 мм.

28. септембар – Писмо општинског одбора Српске демократске странке у Сребреници Влади БиХ и МУП-у о тешкоћама за рад ове странке у општини као и погоршаној безбедносној ситуацији – која је проузроковала постављање страже по селима.

Децембар 1991. и март 1992 – Због мусиманске доминације у општинама овог краја, Срби формирају своје општине у Скланима, сребреничкој општини и Милићима у власеничкој.

1992.³¹

4. април – Сукоб две патроле око Церске; после ултиматума прве чарке у овој зони.

14. април – Власеницу преузео српски кризни штаб. Представници СДА и истакнути муслимански грађани отишли из тог места.

Половина априла – Формиран кризни штаб у српском селу Кравица; деца престала да иду у школу, која је претворена у касарну. Стижу и први добровољци (повратници) у овај крај.

20. април – Пет Срба страдало у рејону Поточара (нејасне околности, један, изгледа, добровољац).

6. мај – Напад муслиманских снага на српски заселак Гниона (Сребреница) и Ђельчева (Братунац). Напад води Насер Орић, доцнији командант Сребренице и њене 28. дивизије. Укупно петоро мртвих у нападима који су оставили потпуно опљачкане и спаљене српске куће. (термин „напад“ у овом периоду значи упад муслиманских снага, убијање оних који су затечени, пљачка и паљевина свих објеката).

7. мај – Код муслимanskог села Осмаче, на путу Сребреница–Склани, у муслиманској заседи на један камион гине седморо српских цивила.

Прва недеља маја (до 9. маја) – Бекство највећег броја српских породица из Сребренице. Непосредан повод убиство Горана Зекића, 8. маја, народног посланика, судије и председника СДС за Сребреницу. Од тада ова варош је потпуно муслиманска.

„У почетку је било више војски, тако да је једну водио Устић Акиф из Сребренице, једну Хакија Мехољић, милиционер из Сребренице, једну Насер, милиционер из Поточара, једну Зулфо Турсуновић робијаш из Суђеске; на Каракићима је био главни официр Бектић Нешад, у Скланима Тихић Ахмо, на Осмачама је био главни Каракић Атиф, милиционер, у Шушњарима Адемовић Садик, милиционер, у Остаци Аљкановић Бехајија. Када је стигло наређење из Сарајева да се постави Насер Орић за команданта, он је преузео команду над свим јединицама, ја не знам вријеме, али мислим да је било прошло неколико мјесеци од почетка рата... До тада свако од њих је самовољно организовао акције са својом војском, некад су се договарали и ишли заједно. Прво су нападали мања села и палили их, а грађане у њима убијали, заробљавали и протјеравали... Већину ових мањих села попалиле су војске са тих подручја под командом њиховог команданта. Једино када су нападали већа села удруживали су снаге и на њих нападали са добровољцима. У војску су ишли и цивили који су палили и пљачкали села.“

³¹ Материјали Хашког трибунала наводе под одредницом „почетак 1992“ следећи потпуно произвољан и нетачан навод: „Српска паравојска неколико седмица држи Сребреницу под својом контролом“. У наставку под временском одредницом „мај–септембар 1992“ такође врло произвољно: „Група муслиманских бораца под вођством Насера Орића успијева поново освојити Сребреницу. Наредних мјесеци, мусиманске снаге организују низ изненадних напада. У септембру су се мусиманске снаге у Сребреници повезале са мусиманским снагама у Жепи.“

10. мај – У Братунцу муслиманско становништво заточено на стадиону клуба „Братство“ и у основној школи. Уследило је протеривање ка Шековићима и Тузли, а муслимански извори наводе и ликвидације неких млађих мушкараца. Мушкарци (420) преко затвора на Палама, касније размењени за заробљене Србе.

12. мај – Формирана Бирчанска бригада (ВРС) која обухвата велики део српских снага у седам општина источне Босне. Командант потпуковник С. Андрић.

15. мај – Заседа у селу Глогова, на путу Братунац–Кравица, има страдалих. Напад на Ратковиће, има погинулих. Напад на село Магашчиће (Кравица).

18. мај – Заседа у селу Витез, има погинулих.

21. мај – Заседа на друму Милићи – Сребреница на камион у коме страда осморо Срба.

26. мај – Напад на рубна села Кравице: Доње и Горње Мратинце, Долове и Јерковиће. Има страдалих у одбрани. Муслимани се утврдили на заузетим линијама. Кравички фронт у окружењу простире се на 43 km унаоколо.

27. мај – Заседа код Коњевић Поља на колону камиона ЏД Боксит из Милића, страда пет возача српске националности.

28. мај – Заседа у селу Тόљевићи, има погинулих.

29. мај – Напад на јединицу милиције из Братунца која је у муслиманском селу Сандићима, на путу за Сарајево, поставила барикаду. Убијено 10 људи, међу којима начелник СУП-а Братунац.

Током маја – Више српских напада на Церску где је формиран Први церски одред (муслиманске снаге). Ова зона остаће у ширем српском окружењу до децембра 1992. Српски кризни штаб преuzeо власт у Братунцу (уништена цамија и убијен њен имам).

1. јун – Напад на Опарце, српски заселак муслиманског села Брезовице (Сребреница), 6 мртвих.

2. јун – Напад на српско село Метаљка (Власеница), без жртава јер је 15 домаћинстава успело претходно да побегне.

10. јун – Напад на српско село Рупово Брдо (Милићи), 5 мртвих.

12. јун – У нападу на рудник Сасе у муслиманском селу Бильча (Братунац) у заседи гине 13 Срба који су ишли у помоћ из Братунца.

21. јун – Напад на српско село Ратковић (Сребреница), 8 мртвих.

22. јун – Заседа на путу Бакићи –Буљевићи, има страдалих.

28. јун – Напад на претежно српско село Лозница (Братунац).

30. јун – Напад на српско село Брежани (Сребреница), 19 мртвих.

5. и 12. јул – Напад на српско село Загони (Братунац), више од 20 мртвих.

5. јул – Напад на српско село Крњићи (Сребреница), убијено 16 мештана.

12. јул – Напад на Залазје, српски заселак у непосредној близини Сребренице. Убијено 39 лица. Истог дана почиње већа офанзива ка Кравици, борбе на Сасама и Шиљковићима. Намера је била елиминација ове зоне и стварање слободног правца Сребреница – Коњевић Полье – Џерска и даље на запад. Офанзива је озбиљно уздрмала одбрану српске стране северно од Сребренице. Стабилизација војних прилика у Братунацу, (активност команданта Бирчанске бригаде потпуковника Светозара Андрића), тако да ова варош остаје у српским рукама.

20, 22. и 25. јул – Напад на Магашиће (Братунац) село са релативно уједначеним становништвом по националној структури, 12 страдалих.

24. јул и 2. август – Заседа у селу Глогова, на путу Братунац – Кравица, има страдалих.

8. август – Напад муслиманских снага на линији Шиљковићи – Бањевићи – Јежестица. Напад на село Јежестица (Братунац), погинуло 9 становника. Пораз муслимана на Шиљковићима, више од 30 мртвих.

Неутврђен датум – Напад и заузимање села Хранче и Кравица који су били блокирани три дана. Потом у контранападу заузета Глогова и повраћена територија Хранче (ка Братунацу).

13. август – Прва размена за Србе из сребреничког затвора (углавном мештани села Карно).

21. август – Рушење цамије у Власеници.

28. август – Заседа у селу Живковићи, има страдалих. Заседа у Глоговој...

14. септембар – Прогон последњих муслимана из Власенице.

24. септембар – Мусиманска контраофанзива. Највећи напад у односу на неколико претходних на село Подравање (Милићи, раније Сребреница). Овом приликом погинуло 31 лице. Многи од њих побијени на најсвирепији начин.

24. септембар – Први напад на површински коп Браћан, рудника боксита Милићи 25 км ка Сребреници. Убијено 7 радника обезбеђења.

26. септембар – Контраофанзива из Џерске, борба око Хоџиног брда. Мусимани наводно избројали 82 убијена српска војника, а процењују српске губитке на око 130.

5. октобар – Напад на претежно српско село Факовићи (Братунац). Убијено 19 мештана. Напад на српско село Бољевићи (Братунац). Страдало 7 мештана

16. октобар – Размена мање групе затвореника из Сребренице.

30. октобар – Формиран Дрински корпус ВРС, који својом зоном покрива источну Босну у простору од Зворника до Горажда.

17. новембар – Наредба ШВК ОС БиХ да Источно-босанска оперативна група успостави контакт са снагама у Сребреници.

28. новембар – Конвој УН од 22 камиона успева да стигне до блокиране Сребренице. Како јавља Ројтерс, „То је трећи покушај УН да допреме помоћ од када је град одсечен због борби, после априла“.

3. децембар – Други напад на површински коп Браћан.

6. децембар – Наредба ШВК ОС БиХ да се све снаге одбране Сребренице увежжу у јединствен систем и тесно сарађују са 2. корпусом.

10. децембар – Други конвој стиже у Сребреницу. Све касније конвоје српска страна је заустављала због напада који су долазили из тог града на околне српске насеобине. После овога српска страна забрањује доласке конвоја у Сребреницу.

14. децембар – Нова муслуманска офанзива. Други напад на претежно српско село Лозница (Братунац). Са првим нападом од 28. јуна укупно 31 убијено лице;

- напад на Лозничку Ријеку;
- најтежи напад на село Ђеловац (Братунац), убијена 24 мештана;
- напад на српски део села Сикирић (Братунац), убијено 21 лице.

24. децембар – У нападу за преузимање муслуманског села Глогова (Братунац) на путу ка Кравици, гине 16 Срба. Последица ове десетодневне офанзиве била је затворен обруч око Кравице, као и спремност муслуманских снага за нову акцију.

1993.

7. јануар и даље – Велика муслуманска офанзива на српска подручја (Кравица, Склани – раније део општине Сребреница), коју предводи Насер Орић „кад се рачунало да ће четници бити у припитом стању“. У рано јутро 7. јануара нападнуто је раније окружено српско село Кравица, (реч је о селу које чини више заселака и мањих села – Кравица, Брана Бачићи, Поповићи, Мандићи, Оправдићи, и др. где је пред рат живело око 2.300 Срба). Истог дана нападнуто село Шиљковићи (Братунац) у коме страда 13 лица. Становништво бежи ка Дрини. У рано јутро 8. јануара, шири простор Кравице заузимају муслуманске снаге. Ту је страдало 39 српских становника и војника.

13–15. јануар – Први знаци контраофанзиве ВРС у рејону Церске, која ће се касније захуктати и трајати 56 дана.

16. јануар – Напад на село Ђосићи – Костоломци (Склани), где је убијено 15 лица. Истог дана извршен напад на Кушиће – Жабоковица (Склани) где укупно страда 20 лица. Напад на село Склани, седиште општине (већинско муслуманско село, али окружено српским селима). Страда 13 лица. Српско становништво и овде бежи ка Дрини и преко у Србију. Муслуманска офанзива кулминира нападом на ово подручје.

У овој офанзиви муслуманске снаге заузеле су око 90% братуначке територије, пробиле коридор до Сребренице, заузеле Кравицу, Глогову, Хранчу, подручје Каменице и друга села. Пресечена је комуникација ка Милићима и из Церске избијено 4 км ка тузланској слободној територији. Под муслуманском контролом у том тренутку се налази зона Дрине од Бајине Баште до Дивича на северу.

26. јануар – Наређење ШВК ОС БиХ 2. корпусу да се све маневарске снаге на простору ове нове муслуманске слободне територије обједине под једну команду.

29. јануар – Наређење ШВК ОС БиХ 2. корпузу да се на подручје Сребреница – Братунац упути хитна помоћ у људству и материјалу, као и да се планирају напади ради скретања пажње са Сребренице.

31. јануар – 1. фебруар – Наређење из Штаба ВК ОС БиХ да 2. корпус планира, организује и изведе борбена дејства у смислу пробијања и спајања са снагама код Сребренице и Братунаца и спречавања њиховог уништења, као и за организовање добровољаца које ће стићи у Сребреницу.

2. фебруар – Муслуманске снаге из Сребренице гранатирају Братунац.

3. фебруар – Наређење ШВК ОС БиХ 2. корпузу да организује слање добровољаца и предузме друге мере за олакшање положаја снага у Сребреници и околној зони.

5. фебруар – наредба ШВК ОС БиХ 2. корпузу за акцију према Камници и даље према Сребреници и спајање са тамошњим снагама.

8. фебруар – Ратно председништво субрегије Сребреница изражава незадовољство дотадашњим акцијама са циљем да се олакша положај, тражи самостално војничко и политичко деловање. Поновно наређење ШВК ОС БиХ да њен 2. корпус пресече коридор код Каменице и споји се са Сребреницом. Напад на српско село Ванцићи (Милићи), страда двоје лица.

20. фебруар – Размена затвореника. Из сребреничког затвора ослобођено 25 лица.

23. фебруар – Ратни општински штаб Сребренице објављује да је 2.149 људи умрло од болести и глади; 2.562 страдало је од последица борби а 14.350 је повређено.

Крајем фебруара – Дрински корпус ВРС креће у снажну контраофанзиву на простору средњег Подриња. Са разних страна на ово подручје дејствују Зворничка, Братуначка и Власеничко-милићка бригада. Падају муслуманска упоришта Џерска, затим и Коњевић Поље. Муслимани из Џерске указују на то да је, по достигнућу највећег проширења, из Коњевић Поља требало кренути ка Тузли, а снаге њиховог 2. корпуза према њима да би се направио коридор, који би се проширио у целовиту територију. Тада је задатак није био извршен, а за то се окривљују команде 2. корпуза са командантом Жељком Кнезом и његови надређени у Сарајеву.

1. март – Три транспортна авиона америчког ваздухопловства почели су да избацују пакете са медицинском помоћи и храном у овој зони. Опколјена муслуманска Џерска.

2. март – Борбе око Џерске. „Линије су попустиле и четници су прошли и попалили 10-так муслуманских села“. До муслуманске стране стижу вести о побијеним муслуманима и захтеви да УН извуче рањене.

3. март – Наредба ШВК ОС БиХ 2. корпусу да се хитно изврши пробој и помогну снаге у зони Церске, Коњевић Поља и Сребренице.

4. март – Америчка помоћ избачена око Коњевић Поља.

6. март – Др Симон Мардел из Светске здравствене организације (WHO) који је пропутовао источну Босну, саопштава да људи у Сребреници умиру „по 20–30 на дан“.

6. март – У оквиру акције „Падобран“ шест америчких авиона избације 27 тона хране око Сребренице и Коњевић Поља, што је прва конкретна хуманитарна помоћ за ову варош од децембра 1992.

Март – Интензивне борбе у источном Босни, посебно око Сребренице. Напади српских, како је означен „паравојних“ снага „резултирали су великим губицима код цивилног становништва и озбиљно пореметили напоре УН на достави хуманитарне помоћи у том подручју.“. Средином марта УНХЦР је известио да су хиљаде муслимана избегли у Сребреницу из околних подручја која су била „нападнута и окупирана од српских снага, као и да 30 или 40 лица умире дневно као последица војних акција, глади, изложености хладноћи и недостатку медицинске помоћи“.

8. март – Под притиском ВРС и глади, муслиманске снаге и цивили се повлаче из Церске. Део иде и раније ка Тузли, а део у Сребреницу.

9. март – У Коњевић Пољу још увек се чека на евакуацију. Напади ВРС трају.

11. март – Гужва у Коњевић Пољу око два британска возила Унпрофора. Снаге ВРС уништавају једно од њих и том приликом страдају муслимани који су се окупили око возила УН.

12. март – Француски генерал Моријон у Сребреници; помоћ из ваздуха и тог дана над овим градом.

До 15. марта – Потпуно пртеране муслиманске снаге из крајева зворничке општине, а затим и братуначке и делова раније сребреничке општине (српска општина Склани). Коњевић Поље је пало око 15. марта. Део становника, око 5.000, отишао је раније ка Тузли, а остали ка Сребреници. Кравица је повраћена 15. марта. Снаге ВРС заокружују линије око Сребренице. У ово место стижу муслиманске избеглице из села у која улазе српске снаге.

16. март – Наредба ШВК ОС БиХ 2. корпусу да настави дејства и помогне снаге у зони Церске, Коњевић Поља и Сребренице.

17. март – Наставак притиска ВРС на Сребреницу. Према проценама муслиманских власти у вароши у том тренутку има око 60.000 људи. То су становници Власенице, Церске (Каменице) и Коњевић Поља, као и села Осмаче, Зелени Јадар и других јужно од града.

18. март – Наредба ШВК ОС БиХ 2. корпусу да врши непрекидна дејства према јединицама које нападају муслиманске снаге у зони Сребренице. Ово наређење било је издато и Оперативној групи 3 у Кладњу, са задатком да пробије линије ВРС на правцу Власеница –

Милићи и да без обзира на тешкоће продужи дејства до села Кравице и зоне северозападно од Сребренице.

19. март – Конвој УН предвођен генералом Филипом Моријоном, командантом Унпрофора за Босну и Херцеговину, после девет дана перипетија стиже у Сребреницу.

20. март – Исти конвој напушта град са око 700 избеглица, пребацујући их до Тузле. Првобитна намера била је да се евакуишу рањеници, али је конвој био опседнут муслиманским становништвом које се у потпуном хаосу утоварило на камионе. Од укупно 673 лица одвезених том приликом из Сребренице крцано је само око 100 рањеника.

21. март – Амерички авиони избацију помоћ над Сребреницом.

28. март – Још један конвој, одлаган више од две недеље, стиже у варош.

29. март – На повратку овог конвоја евакуише се више од 2.000 муслиманских цивила. Неколико њих умире у тим тренуцима.

31. март – Евакуација цивила од стране УН се зауставља, јер у гужвама око возила страда петоро деце и две жене.

Април – „Упркос јаком политичком притиску од стране међународне заједнице и Савета безбедности, и напорима од стране Унпрофора и УНХЦР-а на терену, борбе су настављене и хуманитарна ситуација у том подручју се и даље погоршава“.

2. април – У Сребреницу из ваздуха бачено 47 тона хране.

4. април – Конвој од 8 камиона стиже у Сребреницу са 47 тона хране („дакле бар нису гладни“ – констатује муслимански борац у Горажду).

5. април – УН објављују план о евакуацији до 15.000 лица из Сребренице. Начелник Штаба ВК ОС БиХ због критичне ситуације око и у Сребреници наређује убаџивање два батаљона у рејон Церске, да би пресекли комуникацију Милићи – Нова Касаба и спојили се са снагама у Сребреници. Наређује и убаџивање 5–6 официра хеликоптером ради ојачавања одбране. Српске снаге су на линији Зелени Јадар – Сребреница. Издана је наредба да се из Жепе у подручје Сребренице упути 100 – 150 људи за помоћ.

6. април – Напади ВРС на Сребреницу и даље трају, нове пошиљке хране бачене авионима.

7. април – Локалне муслиманске власти дозвољавају да се евакуише само око 1,600 жена и деце.

8. април – Евакуисани цивили стижу до Тузле. Камионе УН гађају српске жене и деце уз пут.

9. април – Командант ВРС генерал Младић, изјављује да канадским трупама из Унпрофора неће бити дозвољено да уђу у Сребреницу.

10. април – Локалне власти у Сребреници не дозвољавају да конвој УН евакуише избеглице из града. Конвој одлази потпуно празан.

12. април – Артиљеријски напад на град. За 56 пострадалих лица и више од 100 рањених оптужује се српска страна.

13. април – Конвој УН успева да евакуише више од 800 лица из града.

15. април – Снаге ВРС настављају напад, стижу на готово 2км од града. (у борбама идентификујемо Зворничку бригаду, 65. заштитни пук, 1. гардијску бригаду ВРС).

16. април – Савет безбедности, делујући према тачки VII Повеље УН, усваја резолуцију 819 у којој се захтева да све стране третирају Сребреницу и њену околину као „сигурносну зону“ (safe area), без било каквих оружаних напада и других непријатељских аката. Захтевано је неизоставно повлачење снага ВРС (интерпретирано као „Bosnian Serb paramilitary units“) из подручја око Сребренице и престанак оружаних напада на град. Савет безбедности је захтевао од генералног секретара УН да повећа присуство Унпрофора у Сребреници и омогући безбедан трансфер болесних и рањених, као и да захтева неометано дотурање хуманитарне помоћи у све делове Босне и Херцеговине, а посебно цивилном становништву Сребренице. Савет безбедности је у овој резолуцији осудио и одбацио акције босанских Срба чији је циљ присилна евакуација цивила из Сребренице (и других делова Босне и Херцеговине), како је наведено „у њиховој кампањи етничког чишћења“.

17. април – Генерали Младић и Халиловић у присуству генерала Валгрена, команданта Унпрофора за Југославију, сложили су се о следећем:

1. Тотални прекид ватре у зони Сребренице ступа на снагу у 04,59 часова 18. априла 1993. Замрзавање свих борбених акција на достигнутим линијама сукобљавања укључујући и артиљерију за подршку и ракете.

2. Распоређивање једне чете Унпрофора у Сребреницу до 11,00 часова 18. априла 1993. Обе стране гарантују овој чети сигуран и неометан пролаз из Тузле у Сребреницу.

3. Отварање ваздушног коридора између Тузле и Сребренице преко Зворника за евакуацију тешко рањених и болесних. Ваздушни коридор се отвара у 12,00 часова 18. априла 1993. и наставља се 19. априла 1993. зависно од временских прилика, све док се сви тешко рањени и болесни не евакуишу. Хеликоптери ће летети из Тузле за Сребреницу са слетањем у Зворнику због контроле која неће изазивати непотребно одлагање евакуације. Унпрофор ће, у присуству по два лекара са обе стране и представника Међународног црвеног крста, извршити идентификацију тешко рањених и болесних које треба евакуисати. Све категорије тешко рањених и тешко болесних ће бити, несметано од обе стране, евакуисане ваздушним путем. Верује се да тешко рањених и болесних има приближно 500. Ово ће бити потврђено 18. априла од стране Унпрофора, а коначан број ће бити познат обема странама.

4. Демилитаризација Сребренице ће се завршити у року од 72 часа по доласку чете Унпрофора у Сребреницу (11,00 часова 18. априла 1993, ако стигне касније време се помера). Сво оружје, муниција, мине, експлозиви и борбене залихе (осим лекова) унутар Сребренице ће бити прикупљено и предато Унпрофору уз надгледање по три официра са обе стране док ће Унпрофор вршити контролу. После завршетка процеса демилитаризације у граду неће остати ниједна наоружана особа ни јединица, осим снага Унпрофора. Одговорност за процес демилитаризације сноси Унпрофор.

5. Основаће се радна група која ће одлучивати о детаљима демилитаризације Сребренице. Група ће посебно разматрати: каква ће се акција предузети уколико се демилитаризација не заврши у року од 72 часа и коректност третмана за све особе које предају своје оружје Унпрофору. Радна група ће извештавати генерале Валгрена, Младића и Халиловића. Први извештај ће бити поднесен на састанку који треба да се одржи на сарајевском аеродрому у понедељак 19. априла 1993. у 12,00 часова.

6. Обе стране треба да предају Унпрофору извештаје о минским пољима и експлозивним препрекама на подручју Сребренице. Свака страна треба да очисти своја минска поља уз надгледање Унпрофора.

7. Ниједна страна не треба да спречава слободу кретања. Високи комесаријат УН за избеглице и Међународни црвени крст треба посебно да истраже тврђење о спречавању слободе кретања у Сребреници и Тузли.

8. Дозволиће се допремање хуманитарне помоћи у град по плану.

9. Официри и лекари који ће надгледати процес демилитаризације су под заставом Унпрофора, њихову безбедност треба да гарантују обе стране у сукобу.

10. Радна група треба да препоручи начин размене заробљеника, погинулих и рањених на подручју Сребренице, по принципу „сви за све“ у року од 10 дана. Ово ће контролисати Међународни црвени крст.

11. Сва спорна питања треба да реши мешовита војна радна група или да се реше на састанцима делегација на највишем нивоу у којима посредује генерал Валгрен.

18. април – 04,59 часова (извештај Танјуга из Братунца): „Српска страна на свим положајима око Сребренице обуставила је сва борбена дејства јутрос у 4 сата и 59 минута, доследно поштујући договор о примирју који је протекле ноћи потписан на сарајевском аеродрому... Међутим, мада је примирје на снази, муслиманске оружане формације и данас су током преподнега са више места и у неколико наврата отварале ватру из стрељачког оружја према српским положајима. Како на воде српски војни извори, нарочито жестоки напади муслиманских

формација били су током протекле ноћи и то целом линијом фронта, јер је то био покушај да муслиманска страна, како се процењује, поправи свој тактички положај. О жестини тих напада говори чињеница да је српска страна протекле ноћи имала 6 погинулих и 17 рањених бораца“.

18. април – Два хеликоптера са ознакама УН са тешким рањеницима из Сребренице стигла су данас по подне у Тузлу (Ројтерс).

18–19. април – Састанак на сарајевском аеродрому. Испред ВРС генерал Ратко Младић, испред АРБиХ генерал Сефер Халиловић. Састанак се води у одвојеним просторијама. Муслимански захтеви за повлачење снага ВРС око Сребренице. Српски захтеви за предају муслиманских снага. Исход мукотрпног и дугог састанка била је одлука о демилитаризацији Сребренице.

21. април – Команда Унпрофора известила је да је 170 припадника Унпрофора, цивилне полиције и војних посматрача стигло у Сребреницу са задатком да прикупе оружје, муницију, мине, експлозиве и борбене залихе, као и да су до поднева тог дана они „успешно демилитаризовали град“.

22–27. април – Посебна мисија за утврђивање чињеничног стања на терену (fact-finding mission) састављена од представника Француске, Мађарске, Новог Зеланда, Пакистана, Руске Федерације и Венецуеле, посетила је регион. Према извештају и препорукама ове мисије, Савет безбедности је 6. маја усвојио резолуцију 824, у којој су поред Сребренице и Сарајева за заштићене зоне (safe area) проглашени Тузла, Горажде, Жепа и Бихаћ. Према овој резолуцији снаге ВРС (all Bosnian Serb military or paramilitary units) морале су да обуставе нападе, да се повуку из захвата ових места и дозволе приступ Унпрофору и осталим хуманитарним организацијама у наведене заштићене зоне.

У периоду април 1992 – април 1993, на простору шире зоне Сребренице и Братунца страдало је близу 950 лица српске националности. Највећи број су цивилне жртве у нападу на српска насеља. Најкритичнији месеци по жртвама били су јул 1992. са 148 и јануар 1993. са 139 убијених лица. Око једне десетине од укупног броја масакрирано је на најсвирепије начине.

После смиривања кризе око Сребренице је остало око 1.000 – 2.000 војника из три бригаде ВРС; у самој енклави 28. дивизија АРБиХ са бројним стањем 6.000 – 10.000, али слабије наоружаним.

Август – До овог месеца муслиманским енклавама падобранима је испоручено око 7.500 тона помоћи.

1994.

10–11. јануар – Шефови држава НАТО на самиту у Бриселу затражили су, између осталог, од Унпрофора да изради хитне планове и осигурају да се „блокирана ротација снага УНПРОФОР-а у Сребреници“ превазиђе.

17. јануар – Нови специјални представник УН за бившу Југославију Јасуши Акаши известио је генералног секретара УН о ургентној потреби ротације контингента Унпрофора у Сребреници.

18. јануар – На релацији генерални секретар УН – Савет безбедности разматрање употребе ваздушне силе ради постизања ових циљева (ротација контингента у Сребреници и деблокада аеродрома у Тузли). Представник Акаши добио је инструкције да у сарадњи са командантом Унпрофора припреми детаљне планове, укључујући и употребу ваздушне силе да би се осигурала ротација снага у Сребреници (и отворио аеродром код Тузле).

28. јануар – Акашијеви предлози о постепеном политичком приступу и накнадној употреби различитих облика војне силе са одобрењем Савета безбедности. Генерални секретар је навео да неће оклевати у примени војне силе (ваздушних напада) уколико дође до напада на снаге Унпрофора у спровођењу њихове ротације у Сребреници и Жепи.

10. март – Ротација снага Унпрофора у Сребреници извршена после преговора за српском страном; холандски батаљон заменио је канадски контингент.

9. мај – После сукоба око Горажда, генерални секретар УН известио је Савет безбедности да према дотадашњим искуствима концепт „safe area“- заштићених зона, захтева узимање у обзир следећих чињеница: да су заштићене зоне примарно формиране за заштиту популације а не одбрану територије, да заштита ових територија од стране снага Унпрофора не значи да се од њега прави зарађена страна; да се начини заштите ових зона не разликују уколико је то могуће, од првобитног мандата Унпрофора, а то су помоћ хуманитарним операцијама и поштовање примене примирја; као и да мандат снага Унпрофора мора узети ограничења његових ресурса и приоритете које конфликт може донети.

У целом овом периоду муслиманска страна је наставила да избегава стриктну демилитаризацију. Вршила је покрете унутар и изван зоне, а отворила је и ватру на српске положаје. 28. дивизија је присвојила и део хуманитарне помоћи за своје сврхе. Хеликоптерима се одржава веза и шаље наоружање унутар ове зоне.

1995.

Јануар – Нова смена припадника Унпрофора холандског батаљона стиже на смену у Сребреницу (хашка хронологија констатује да се „хуманитарна ситуација у сребреничкој енклави погоршава“).

Март – Снаге Армије БиХ нападају са подручја енклаве Сребреница.

8. март – Председник Републике Српске Радован Карадић издаје директиву бр. 7 за дугорочну стратегију снага ВРС према Сребрени-

ци. У овом документу наводи се да ВРС треба да „изврши физичко одвајање Сребренице од Жепе“, као и да блокира конвоје који се упућују у Сребреницу.

31. март – Главни штаб ВРС доноси директиву бр. 7.1, у ствари наредбу генерала Младића да се приступи спровођењу директиве бр. 7.

Март-април – Примећено јачање снага ВРС око осматрачких пунктова Ромео и Квебек.

Мај – старешине из команде 28. дивизије са Насером Орићем на челу упућене на курс у Тузлу.

31. мај – ВРС заузима осматрачки пункт „ОР Echo“.

26. јун – Снаге АРБиХ нападају и спаљују српска села Вишњица и Бања Лучица, има погинулих становника.

2. јул – Командант Дринског корпуса генерал Живановић потписује план напада на сребреничку енклаву и налаже деловима свог корпуса да пређу у стање борбене готовости. Операција носи назив „Криваја 95“.

6. јул – Почетни дан операције Криваја 95 – напад на Сребреницу.

9. јул – Снаге ВРС опколиле варош; председник РС Каракић издаје ново наређење којим се одобрава заузимање града. Алија Изетбеговић разговара са командантом Унпрофора генералом Рупертом Смитом око војне акције на српске снаге.

10. јул – Наставак нападних операција ВРС. Становници Сребренице беже према Поточарима у базу УН. Командант холандског баталiona пуковник Кареманс тражи хитну ваздушну подршку.

11. јул – Наставак продора у градску зону;

14,30 – Кратак напад авијације НАТО на тенкове ВРС. После српске претње да ће ликвидирати заробљене холандске војнике и гранатирати базу у Поточарима, ваздушна подршка је обустављена.

По подне – Генерал Ратко Младић, са командом Дринском корпуса улази у град.

17–18,00 Окупљање снага 28. дивизије у Шушњарима, следило је постројавање по бригадама око 2 сата.

20,00 – Први састанак у хотелу „Фонтана“ у Братунцу, коме присуствују генерал Младић и командант Dutchbata-a. На састанку се разматра питање избеглица.

Затим – Командант ВРС поставља генерала Р. Крстића (тада још увек начелника штаба Дринског корпуса) за команданта снага које се усмеравају у напад на Жепу. Операција носи назив Ступачница 95.

22,00 – Команда 28. дивизије АРБиХ и општинске власти Сребренице доносе одлуку да се формира колона, састављена од припадника дивизије и осталог мушких становништва. Намера је пробој према Тузли.

23,00 – Други састанак у хотелу „Фонтана“, којим председава генерал Младић. Поред команданта Dutchbat-a присутан је и цивил, не-

званични представник муслиманске стране. На другом састанку, Младић је обавестио представнике Унпрофора о томе да ће се обезбедити транспорт цивила из базе у Поточарима, а да је кључни услов за опстанак муслимана војна предаја. Младић је оштро рекао муслимanskим незваничним представницима: „За ваш опстанак тражим: да сви ваши мушкарци који су под оружјем напали, да су злочине правили, а и јесу многи, против нашег народа, предају оружје Војски Републике Српске... након предаје оружја можете... бирати, да останете на територији... или ако вам то одговара, да идете тамо где желите“.

Око поноћи – Колона 28. дивизије АРБиХ и остали мушки цивили крећу из села Јаглићи и Шушњари у пробој следећи друм ка Коњевић Пољу и даље на северозапад. По другим подацима покрет је почeo у 21 час, а предводила га 284. бригада (људство из Церске, Каменице и Коњевић Поља).

12. јул

Око 03,00ч добијена прва вест о локацији муслиманских снага (а онда и читав низ потврда током јутра): сазнање да се снаге 28. дивизије АБиХ пробијају према муслиманској територији и да се не предају безусловно како је то генерал Младић захтевао.

10,00 сати – Трећи састанак у хотелу „Фонтана“, којем председава генерал Младић; он наређује да се муслиманске избеглице евакуишу аутобусима на територију под контролом АРБиХ. Обавештава присутне да ће се одвојити сви мушкарци од 16 до 65 година ради проналажења „ратних злочинаца“.

13,00 часова – Десетине аутобуса стижу у базу УН у Поточарима. Жене, деца и старци се укрцавају, док се пронађени мушкарци одводе на страну, а касније превозе у Братунац.

Током поподнєва – Снаге ВРС и МУП-а РС сукобљавају се са колоном 28. дивизије АРБиХ. Артиљеријска ватра по снагама ове групе чије чело прелази пут Коњевић Поље – Нова Касаба. Први заробљеници из ове колоне.

13. јул

Настављена евакуација жена, старадаца и деце аутобусима, уз тријаж мушкараца у Поточарима. Одвојени се пребацују у Братунац.

Заробљавање средине и зачеља муслиманске колоне. Неколико хиљада њих је одведено на сабирна места на пољанама код Сандића и на фудбалском стадиону у Новој Касаби.

По подне – Почињу масовне ликвидације: река Јадар, Церска долина и склadiште у Кравици. Такође и на локацији код Тишћа, где се проверавају аутобуси пре преласка на муслиманску страну.

20 часова – Завршено је одвођење муслимanskог цивилног становништва из базе УН у Поточарима.

14. јул

Почиње операција Ступачница 95, напад на Жепу, коју предводи генерал Р. Крстић, у својству команданта Дринског корпуса ВРС.

Ликвидације заробљеника у Ораховцу.

Савет безбедности УН изражава забринутост због присилног расељавања цивила из Сребренице, као и забринутост за нестале мусимане.

14–15. јул – Ликвидације на Петковачкој брани.

15. јул – Указом председника Карадића смењен са дужности команданта Дринског корпуса генерал М. Живановић, а постављен генерал Р. Крстић. Период 13–15. јул може се сматрати временом дво-командовања овом формацијом, што ће накнадно изазвати дискусије на Хашком трибуналу у смислу командне одговорности за ликвидацију. Део Dutchbata евакуисан из Братунца преко СРЈ.

16. јул – Ликвидације на Војној економији у Брањеву и у Дому културе у Пилици.

Предњи делови колоне 28. дивизије АРБиХ пробијају се на мусиманску територију, односно спајају се са деловима 2. корпуса, који дејствују око 1–2км у дубину српске територије ради прихвате ове колоне.

17–18. јул – Ликвидације „мањег обима“ на локацији код Козлuka.

15- 20. јула – Операције око Жепе.

23. јул – Прве изјаве припадника Dutchbat-а о неким погубљењима у Сребреници.

25. јул – Снаге ВРС ушле у Жепу, из које су према договору претходно изашле снаге АРБиХ и повукле се (у Србију). Савет безбедности УН позвао Србе у Босни да напусте заузете заштићене зоне, Сребреницу и Жепу.

Септембар-октобар – Тајно отварање неких примарних масовних гробница, вађење остатаКА и пренос на друге локације (секундарне гробнице).

Међународна заједница добија приступ подручју.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Материјал Хашког трибунала:

ИТ-98-33-Т, 2. август 2001, Пред претресним вијећем; *Тужилац
против Радислава Крстićа – Пресуда.*

Српска војска

Љиљан, 149, Сарајево, 24. новембар 1995.

Љиљана Булатовић, *Генерал Младић*, друго издање, Београд 1996.

Миливоје Иванишевић, *Хроника наше г Гробља (или слово о
страдању српског народа Братуница, Милића, Скелана и Сребренице)*,
Београд –Братунац 1994.

Алија Изетбеговић, *Сјећања, аутобиографски запис*, Сарајево 2001.

Боро Миљановић, *Крвави Божић села Кравице*, Београд 1999.

Тарик Сарајлић, *Ратни дневник, Горажде 1992–1995*, Сарајево 1998.

Сефер Халиловић, *Лукава страдања*, Сарајево 1996.

Шефко Хоџић, *Вишеозови и Хуни*, Сарајево 1996.

Материјал са Интернета: United Nations Protection Force (хронологија, последњи пут допуњена 30. новембра 1994).

How the siege of Srebrenica unfolded, (The Reuters Library Report, april 16.1993).

Ратни злочини бр. 6/2: Церска – Коњевић Полье – Жепа.

КРИТИКЕ

САВО СКОКО

НЕЗНАЊЕ ЈЕ НАЈСТРАШНИЈЕ КАДА ЈЕ АКТИВНО

(Поводом књиге др Петра Мандића *Јунски устаник Срба у Херцеговини 1941. године*)

„Отиша криза, чији смо сведоци већ дуго низ година, а која је за последицу имала и својишу пометију духа, произвела је једну невољу која се веома размахала. Утисак је да је последњих година историјска наука више него икада раније изложена најадима исувише самоуверених и површинских дилетаната. Иначе, такође се чини да ниједна хуманистичка наука није толико злоупотребљавана и постала потрошите агресивних аматера као што је то био случај са историјом. Самозвани свезнадари, размештави квазинаучници и умишљени познаваоци прошлости свога народа којима је све јасно, неоптерећени знањем и без познавања елементарних начела историјске методологије, неутемељено и надмено вршилају то истинама простицким из једностолетних најора српске критичке историографије која је изборила завидни углег у оквиру европске и свејске медиевистике.“.

Цитирали смо уводни део чланка *Историографија на удару „неоманичара“*, аутора Радивоја Радића, који је недавно објављен у „Политици“, да бисмо упозорили ширу јавност да није само медиевистика него и наша новија историја изложена вршљању умишљених познавалаца историјске прошлости нашег народа. У тексту који следи говорићемо о једном таквом свезнадару, који би могао да заузме почасно место у књизи коју Радић пише о њима. Реч је о „професору“ др Петру Б. Мандићу који је под насловом *Јунски устаник Срба у Херцеговини 1941.* недавно објавио скрибомански колаж, у коме се жестоко обрушио не само на моју књигу *Крово коло херцеговачко* него и на моју личност, па и на личност академика Милорада Екмечића и очитао нам голему моралну и методолошку лекцију. Читаоци који пажљиво прочитају ову његову „студију“ лако ће уочити да он не зна или, пак, хотимично не поштује најелементарније принципе те методологије.

На насловној страни књиге о којој је реч пише: „професор др Петар Б. Мандић“. Добро ми је познато да се звање професора стиче само на факултетима и то тек када се одради стаж асистента, доцента и ванредног професора и када Савет дотичног факултета и Савет универзитета одобре предлог кадровске комисије о додели тог високог научног звања предложеном кандидату. (Ово поуздано зnam јер сам у периоду од 15. јула до 12. децембра 1985. био члан Савета Филозофског

факултета, када сам, под притиском идеолошких кућепазитеља, био принуђен да поднесем оставку због рецензије коју сам дао на књигу Веселина Ђуретића *Савезници и југословенска ратна драма*). Такође ми је добро познато да је Петар Мандић из Основне школе села Сутјеске, где је једно време био и директор те школе, дошао у Политичку школу која је тада била у Београду, и да је после завршетка те школе радио у Градском комитету Савеза комуниста Србије све до распада друге Југославије. У том комитету могао је стећи партијско, али не и научно звање. Звучним научним титулама (стварним и лажним) ките се само они који мало шта друго имају да понуде својим читаоцима. Иво Андрић никада није стављао докторску титулу испред свог имена, очевидно због тога што је сматрао да би, заклањањем иза те титуле, компромитовао свој огроман стваралачки потенцијал.

Опште је познато да су историчари најбољи стручњаци из оног периода из кога су одбрањили своју докторску дисертацију. Читаоци не знају на којој теми је докторирао П. Мандић, јер их он, у краткој белешци на крају књиге, о томе није обавестио. Зашто? Вероватно зато да се из те белешке не би видело да он није историчар по струци, него политиколог, јер наслов његове докторске дисертације гласи: *Улога и метод деловања СКЈ у условима социјалистичког самоуправљања*. Као што се види, „професор“ П. Мандић није докторирао на теми из српске националне историје, већ на Кардељевом самоуправљању. Да његова преокупације није била српска национална историја него у то доба уносне идеолошке магле, недвосмислено се види из наслова његове прве књиге (укупно 182 странице – то је вероватно његова дорађена докторска дисертација), објављене 1983, који гласи: *Савез комунистичке Југославије и демократски ценичарализам*. Ваља, додуше, рећи да је он покушао да упише постдипломске студије на Филозофском факултету (групи за историју), али му није пошло за руком да положи пријемни испит. Потом је похађао политичку школу у Београду, која је 1968. године прерасла у Факултет политичких наука и из основа изменила своју програмску оријентацију. Није ми познато да ли је П. Мандић пре или после тога завршио ту школу, али поуздано знам да после тога није далеко дугурао: цео радни век провео је као апарчик у Градском комитету СКЈ у Београду. Припадао је оној врсти идеолошких кућепазитеља који су увек били на линији и који су вазда некога нападали. Замало и ја нисам скупо платио ту његову идеолошку ревност, али овога пута о томе нећу говорити. Неко ће и онако рећи да није лепо у овакву полемику уносити личну ноту. Ја, штавише, мислим да је то ружно, али сам дубоко уверен да ће сви они који пажљиво прочитају овај текст увидети да се што је речено морало рећи.

А сада да видимо шта је овај политиколог написао у књизи о којој је реч. О њеном уводном делу који носи наслов „Корени Јунског устанка“, рећи ћу само толико да сам - читајући странице на којима аутор самоуверено даје мериторне судове о сложеним историјским

процесима друге половине 19. века за које најблаже речено нема дољно стручне спреме – више пута поцрвено од стида и дошао до чврстог уверења да би ма каква расправа о томе делу била беспотребно губљење времена, јер то што је тамо написано ниједан образован човек неће озбиљно узети нити му поклонити ма какву пажњу. Други део књиге који говори о Јунском устанку херцеговачких Срба 1941. године (тај устанак аутор непрестано меша са непостојећим „шестојунским“, тако да читалац не зна о ком је устанку реч), написан је са циљем да се кривотворењем егзактно утврђених историјских чињеница и фалсификовањем усташко-домобранских докумената лоцира у његово родно село, а његови блиски рођаци промовишу у покретаче и вође тога устанка. Оценивши да је највећа препрека за постизање тога циља моја књига *Крваво коло херцеговачко*, обрушио се на њу на крајње приземан начин: ту има злобе, пакости, подметања, некоректног преузимања туђих текстова и фуснота, несувислог хиперболисања, политички и културно ружног етикетирања итд.

Нашој јавности је добро познато да су први масовни поколји Срба у традиционално бунтовној Херцеговини изазвали оружани отпор „заточеника мријет навикнутих“. До првог таквог оружаног отпора дошло је 3. јуна 1941. у Доњем Дрежњу (Невесиње). Био је то одговор Невесињаца на поколј 27 недужних људи у селу Удрежњу, који је 2. јуна у освите извршила усташка хорда натпоручника Фрање Судара. Том приликом дошло је до оштре вишечасовне борбе у којој је учествовало око 300 „заштитних ловаца“, усташа, оружника и наоружаних мештана из Невесиња и околине, која се завршила спаљивањем целога села (Доњег Дрежња) и масакрирањем пет особа. На вест о сурвавању 140 људи из села Корита у јаму Голубинку на Кобиљој глави, Гачани су одговорили нападом на три оружничке постаје: у Казанцима, Степену и Јасенику, које су током 7. јуна 1941. заузете и разорене. Те станице су се налазиле у граничном појасу, чије је становништво од самог почетка успостављања усташке власти било у својеврсном стању побуне против те власти, јер гранична линија још није била дефинитивно обележена (то је учињено тек 27. октобра 1941).

Хрватска власт у Босни и Херцеговини, уверена да је реч о локалном отпору српског народа усташким злоделима, реаговала је на оба случаја на исти начин: за отпор у Доњем Дрежњу масакрирала је, на стравично свиреп начин, 20 талаца који су били затворени у невесињском Војном логору, а за напад на поменуте оружничке постаје у источном делу ондашњег гатачког среза 19 угледних људи (двадесети је пуким случајем преживео поколј) из гатачког и автоваџаког затвора. Међутим, П. Мандић боље зна од усташких власти о каквим је отпорима реч, па први означава као „меру одвраћања“, а други као масовни и то организовани оружани устанак против усташке власти. Да би то своје закаснело откриће наметнуо читаоцима као неоспорну историјску истину, направио је прави хаос у хронолошкој концепцији своје

„студије“ (тако он назива овај скрибомански колаж): обрадио је догађаје који су се одиграли 6. јуна пре оних од 3. јуна. Ту нелогичну хронологију применио је и при опису збивања у источном делу гатачког среза.

Будући да је оруђничку постају на Степену заузела устаничка група чију су окосницу чинили борци из његовог села Дулића, потрудио се да по сваку цену докаже како је та постаја заузета пре оне у Казанцима (на Брљеву): фалсификовао је извештај заповједника Оружничког крила Билећа потпуковника Мухарема Агановића и предстојника котарске области Гацко Јосипа Рома и наштимовао их тако да послуже као „необорив доказ“ његовог мита о „шестојунском устанку“. У поменутом извештају потпуковника Агановића, чију фотокопију поседујем, пише да је 7. јуна у два сата ноћу група Црногорца прешла границу код села Казанаца и, уз помоћ мештана тога села, напала и заузела оружничку постају на Брљеву; да оружници нису пружили никакав отпор, већ су се из касарне склонили у оближње жито и чекали док талас нападача прође према западу, па се тек онда повукли у Гацко; да је приликом тог повлачења заробљен оружнички каплар Фрањо Франковић, који је, после обећања да се неће борити против бунтовника, „са цјелокупном његовом спремом пуштен на слободу“. У наставку тога извештаја дословно пише:

„Истога дана у 5 сати била је нападнута оружничка постаја Степен, на којој су се налазила шири оружници (подвукао С. С.), јер су остали били на служби. Напад је извршен митраљеском и пушчаном ватром са једне косе... Заповједник оружничке постаје Муjo Обад је у том времену био код телефона и тражио помоћ, па је тако од напада био заробљен, док су остала два оружника успјела да се повуку и да не падну нападачима у руке...“.

Ево како је тај део извештаја потпуковника Агановића фалсификовао Петар Мандић:

„Шестог јуна 1941. године у 5 сати је нападнута оружничка постаја Степен...“

Као што се види, он је уместо „истога дана“ (реч је о 7. јуну) словима написао „шестог јуна“, уверен да ту подвалу неће запазити ни професионални историчари а камоли обичан свет. Није обратио пажњу ни на терминологију писца цитираног извештаја, који за месец јун стриктно употребљава хрватски назив „липанј“.

Фалсификовао је и реченицу тога извештаја, која гласи: „У 15,30 сати приспјела је једна сатнија домобрана са 6 оружника из Билеће и Корита...“ и, уместо тога, написао: „У 15,30 сати приспјела је једна сатнија оружника из Билеће и Корита...“ Очевидно је да овде није реч о лапсусу, већ о елементарном непознавању организацијско-формацијске структуре оружаних снага НДХ о којима пише, па фалсификатима преформира домобране у оружнике (из цитираног текста се види да је са поменутом сатнијом домобрана дошло само шест оружника, што је аутор хотимично испустио да би целу сатнију могао назвати оружни-

цима). Он очевидно сматра оружнике елитним јединицама НДХ, па зато домобране претвара у оружнике и на страни 185 истиче да су баниоци Автоваца „упорно тражили да им се из Билеће пошаље знатно појачање и то најмање два батаљона оружника“. У то време у целој источкој Херцеговини налазила се једна чета оружника. Баниоци Автоваца су то знали, па нису могли тражити да им се пошаљу у помоћ „два батаљона оружника“, поготову зато што таква формацијска јединица у оружништву није постојала; оружништво је имало пуковније, крила, водове и оружничке постаје. Ово недвосмислено показује да П. Мандић није ни завирио у историјске архиве на које се позива.

Овај тобожњи истраживач „оплеменио“ је и извештај предстојника котарске области Гацко Јосипа Рома од 7. јуна 1941. године. Тај извештај гласи: „Данас дне 7. овог мјесеца око један пол сат ујутро, Црногорци са Србима котара Гатачког који граничи са Црном Гором са оружјем напали оружничке постаје Казанци, Степен и Јасеник те их опљачкали и продуљили напредовање према Автовацу...“

Прилагођавајући овај докуменат „пожељној истини“, аутор је, уместо „данас дне 7. овог мјесеца“, написао бројем „6. јуна“, да би тим документом поткрепио своје „откриће“ које демантују не само документи хрватске провенијенције него и мемоарска грађа на коју се он непрестано позива, па чак и она која потиче од његових Мандића. Тако, на пример, у изјави Николе Мандића, једног од најугледнијих људи из ове породице, изричito се каже да су оружничку постају на Брљеву напали „Вратковићи и Казанци, а ми смо“ – подвлачи он – „направили засјedu од Дулића кланца до Гата“. Ово је без сваке сумње истина; њу потврђују и сећања и других непосредних учесника догађаја о којима је реч. Тек после заузимања касарне на Брљеву, односно када је „талас побуњеника“, о коме се говори у поменутом извештају потпуковника Агановића стигао до Галешине и Гата, дулићка и данићка група кренуле су са линије Дулићки кланац – Гат, према Степену. То се недвосмислено види и из књиге Новака Мандића Студа *Малешевски Мандићи*, у којој пише да је напад на оружничку постају на Брљеву извршен у ноћи између 6. и 7. јуна, и да се, „у петак 7. јуна, са рађањем сунца“, окупило око четрдесетак Мандића и кренуло према Степену. Овим је изокренута хронологија шестојунских догађаја у књизи П. Мандића враћена на ноге, а његова теза да је шестојунски напад на хрватске оружничке постаје у пограничном појасу покренут из Нових Дулића, под „Мандића барјаком“, који је наводно донет из битке на Граховцу, у којој, узгред буди речено, Херцеговци нису учествовали, стављена под велики знак питања.

Из цитираног извештаја потпуковника Агановића видели смо да су оружничку постају на Степену банила само три оружника. Међутим, у маштовитој визури овог скрибомана тај напад је попримио димензије Вучедолске битке. Описујући заузимање те станице, аутор истиче да су „многи оружници побегли чим су видели како се у борбеном

јуришном строју устаници незадржivo приближавају постаји“, да је том приликом непријатељ имао „више погинулих и рањених“. Уједно је, ко зна по који пут, прекорио мене што, наводно, више верујем усташким документима, који су „углавном нетачни и политички тенденциозни“, него послератним причама својих ратних другова, као да ја уопште нисам вршио никакву критику извора. На другој страни, он промовише секундарне изворе, изворе рекла-казала, у изворе првога реда, а „политички тенденциозне непријатељске изворе“, фалсификује и прилагођава својим ставовима, ослобађајући их на тај начин политичке тенденциозности. То није смешно него скарадно.

Говорећи о интервенцији 2. сатније 7. домобранског батаљона и погибији Душана Мандића и Благоја Ђољановића, аутор изричito каже да су они, приметивши колону камиона која се од Кобиље главе кретала према Степену, мислили да су то Италијани, па су им кренули у сусрет с намером да им објасне зашто су се Срби дигли на устанак, али су убрзо видели да то нису Италијани него оружници, па су се својим четама храбро супротставили непријатељу, „који је бројао око 400 оружника“ (у тој домобранској сатнији је, у ствари, било 180 домобрана и 6 оружника) и том приликом обојица погинули. Међутим, генерал Милинко Окиљевић, човек који је 20 година радио на својој књизи *Казивање о мојој генерацији*, изричito каже да су Д. Мандић и Б. Ђољановић пошли да командиру те домобранске сатније објасне „да се побуњени народ не жели борити против њих (редовне хрватске војске – прим. С. С.), већ само против усташке страховладе и убица српског народа“ (пуштање на слободу заробљеног каплара Фрање Франковића, са целокупном опремом, и командира постаје на Степену Мује Обада, убедљиво потврђује овај навод). Домобрани су их, међутим, пустили да се примакну на педесетак метара, а потом их плутунском ватром мучки убили. Овај случај убедљиво показује да није реч о општем устанку већ о бунту против усташких злодела у селу Коритима.

Нико не може оспорити чињеницу да су 7. јуна 1941. године, а не 6. како упорно понавља П. Мандић, заузете у источном делу гатачког среза три оружничке постаје НДХ: на Брљеву без икаквог отпора; на Степену после краћег пушкарања са тројицом оружника и у Јасенику без жртава било на једној или другој страни. О томе сам писао у свим својим радовима о Јунском устанку, писали су и неки други историчари и непосредни учесници тих бурних догађаја, али не као о шестојунском устанку (то откриће искључиво припада П. Мандићу), већ као о једној у низу одбрамбених оружаних акција српског народа против усташких злодела. Из тих акција, П. Мандић је механички издвојио оне које су се одиграле 6. јуна у пограничном појасу гатачког среза, прогласио их шестојунским устанком, који је „задивио читав антифашистички свет“ и који је, преко радио Москве и радио Лондона, „поздравила антифашистичка Европа“, истичући „да се патриотски српски народ диже против фашизма“. У фусноти број 1 навео је како је

цитиране хиперболе преузео из књиге Богдана Кризмана *Хиллеров љошвај* 25. Дубоко уверен да тако нешто Криzman није написао и да се овде ради о аморалној манипулацији и покушајима аутора да своју климаву шестојунску конструкцију подупре именом једног угледног историчара, пажљиво сам прегледао ту књигу и уверио се да сам био у праву: тамо нема ни трага од текста који је аутор приписао Криzmanу.

Може се поставити питање да ли је Јунски устанак почeo 3. или 24. јуна, јер је 3. јуна пукла прва устаничка пушка у Херцеговини, док је 24. јуна дигнут општи устанак српског народа у горњој Херцеговини, са централним жариштем у ондашњем невесињском срезу. О 6. јуну као дану почетка тога устанка не може се говорити, јер тај датум не означава ни једно ни друго. Да би уверио читаоце у оправданост неоправданог заобилажења отпора који је 3. јуна пружен хрватским „заштитним ловцима“ у Доњем Дрежњу, аутор се упустио у ламентирање о разликама између напада и одбране, односно у полемику о војној вештини о којој нема ни најелементарније појмове. У противном, знао би бар оно што зна сваки војни обvezник који је одслужио кадровски рок, знао би да је према једном од основних начела те вештине напад најбоља и најсврсиходнија одбрана. Ако оставимо по страни ту чињеницу и прихватимо „стручно“ гледиште аутора према коме се само напад може оквалификовати као устанак, онда се отвара питање зашто је овај „војни теоретичар“ заобишао напад наоружаних сељака из општине Мељак на хрватску оружничку постају у Челебићима код Фоче; та постаја се налазила у граничном појасу баш као и оне у источном делу гатачког среза. У том нападу, који је извршен 29. маја 1941. године, заробљено је 13 оружника и заплењено 18 пушака и 1 пушкомитраљез. Реч је, dakле, о акцији знатно успешнијој од акција које су изведене 7. јуна на територији Гацка. Одговор на ово питање намеће се сам по себи: зато што покушава да од свог села по сваку цену направи херцеговачки Орашац.

Ако се узме у обзир чињеница да хрватске, италијанске и немачке власти најбоље знају ко је када и где подигао устанак против њих, онда је и основцу јасно да је Јунски устанак плануо 24. јуна у Невесињу, под утицајем напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез. Оружани отпори који су се ту и тамо појављивали пре тога (у Кијеву и Трамишиљи – Босанска крајина, у Челебићу код Фоче, у Доњем Дрежњу, Казанцима, Степену и Јасенику), били су, у ствари, најснажнија манифестија антиокупаторског расположења српског народа, чији је циљ био зауставити усташку каму, спречити паљевине и пљачку и ставити до знања окупаторским и усташким властима да се морају понашати у складу са међународним конвенцијама, уколико желе мир на окупираним српским територијама. На општи устанак се пре уласка Русије у рат није ни помишљало, јер трезвени херцеговачки сељаци нису били вољни да загазе у ту погибельну аванттуру, већ су настојали да привремено успоставе какав-такав *modus vivendi* са окупаторским и

квислиншким властима. За разлику од првих оружаних сукоба, устанак од 24. јуна представља дијалектичко прерастање квантитета у квалитет, јер није имао циљ одбрану голих живота, већ коначан обрачун са геноцидном усташком влашћу и окупационим системом уопште. Била је то спонтана ерупција српског народа у горњој Херцеговини, подстакнута нагоном самоодржања, с једне, и уласком СССР-а у рат против сила Осовине, с друге стране. О каквој је ерупцији реч убедљиво говори чињеница да је већ првога дана устанка погинуло преко 40 хрватских и муслиманских фашиста; у измишљеном „шестојунском устанку“ погинула су само двојица: Фрањо Полуган и Феким Селимовић. Суштинска разлика између измишљеног и стварног устанка најрељефније је изражена у реаговању нацистичких, фашистичких и усташких власти на те догађаје. Као што смо видели, на прве оружане борбе до којих је дошло у Доњем Дрежњу, Казанцима, Степену и Јасенику, реаговале су само власти НДХ из Босне и Херцеговине стрељањем по 20 талаца у Невесињу и Гацку; о тим првим оружаним сукобима, које П. Мандић назива устанком, ондашња хрватска штампа није објавила ниједну реч.

Међутим, на устанак који је 24. јуна букнуо у Невесињу реаговали су највиши нацистички функционери у НДХ: посланик Трећег рајха у Хрватској Зигфрид Каše и опуномоћени немачки генерал у Загребу Глезе фон Хорстенau, као и врховно војно и државно руководство НДХ. Оценивши да се овога пута не ради о одбрани од усташког терора већ о оружаном устанку подстакнутом нападом Немачке на Совјетски Савез, поменути нацистички функционери су упутили у Херцеговину једног немачког официра, личним авионом генерала Хорстенуа, са задатком да се на лицу места упозна са ситуацијом у тој покрајини. У исто време, ставили су на располагање војном руководству НДХ 25 тенкова заплењених од бивше југословенске војске ради што бржег и ефикаснијег угашења устанка. Министарство хрватског домобранства је ујурбано транспортовало тек формиране домобранске батаљоне у Херцеговини, да би убрзо тамо упутило и свог начелника Генералштаба подмаршала Владимира Лаксу. Поглавник Павелић је 26. јуна издао Изванредну законску одредбу, којом је свим грађанима НДХ, без разлике у односу на њихову, верску и националну припадност, обећао имовинску и правну сигурност. Посебно је истакао да ће све оне који се огреше о ту одредбу ставити под преки војни суд. Командант италијанске 2. армије генерал Амброзио издао је наређење да се трупе 6. армијског корпуса стациониране у Херцеговини ставе у бојну готовост првог степена.

Став да оружани сукоби који су ту и тамо избијали пре напада Немачке на СССР нису имали карактер устанка, поткрепио сам у књизи *Крваво коло херцеговачко*, поред осталог, и цитирањем писма које су сељаци из Самобора и Липника, када су чули да је редовна хрватска војска ушла у Автовац, упутили команданту домобранског Ја-

дранског дивизијског подручја генералу Ђури Изеру. То писмо у целини гласи:

„Господине ђенерале!

Ми који смо се склонили из својих домова, неко у пећине неко у шуме, склонили смо се од наоружаног олоша, звијери који праве и поштене људе муче, на звјерски начин убијају и онда полумртве бацају у јаме; склонили смо се зато да нам не одузму животе прије него што дође власт и закон до нас; надамо се да ћете ви стати на пут поменутим звјерствима.

Ми смо живели под неколико државних управа и увијек смо били лојални и поштени грађани. Господине ђенерале, молимо вас да нам гарантујете слободу живота и кретања, да пуштите мирне људе из затвора, а ако је који од њих кривац нека (по) закону одговара, да разоружате олош и пљачкашку банду да не каљају част поштених Хрвата, а ми од када постасмо живјесмо с Хрватима и до данас незнадосмо да су звијери.

Господине ђенерале, ми сви који смо се склонили, гарантујемо да ћемо се повратити и предати држави све што имамо, само молимо и преклињемо да дозволите један рок, јер је народ преплашен и застрашен, па треба да се приbere, да пуштите праве и поштене људе из затвора, да разоружате олош и пљачкаше. Иначе смо ми приморани постати горске звијери и док нас не нађе судбина неће да изгубимо животе.

Надамо се да ћете имати срца и душе, те спасити (овај) народ од пропasti. Братски поздрав“.

Из претходног текста видели смо да су Душан Мандић и Благоје Бољановић покушали да ступе у преговоре са командиром домобранске чете која је стигла из Билеће да би га обавестили да се српски народ није побунио против хrvатске власти већ против усташких злочинаца „убица недужних људи“. Више је него очевидно да су у народу постојале илузије да званична хrvатска власт не стоји из усташких злочина.

Став да је ошти устанак у горњој Херцеговини дигнут 24. јуна, са епицентром у слободарском Невесињу, колевци буна и устанака против ропства, насиља и неправде, поткрепио сам архивским изворима првога реда: директивама, заповестима и извештајима високих немачких, италијанских и хrvатских војних и државних функционера. Немачког опуномоћеног генерала у НДХ Глезе фон Хорстеная, шефа испоставе Абвера у Загребу Артура Хефнера, команданта италијанске 2. армије генерала Виторија Амброзија, заповедника војске и министра хrvатског домобранства Славка Кватерника, заповедника копнене војске (начелника Генералштаба) подмаршала Владимира Лаксе, поглавног побочника и шефа обавештајне службе НДХ Мије Бабића, комandanata Јадранског и Босанског дивизијског подручја Ђуре Изела и Петра Блашковића, жупана великих жупа Хума и Ду-

браве Анте Буђа и Јосипа Трајера, заповедника Оружничког крила Билећа потпуковника Мухарема Агановића, заповедника оружничких водова у Невесињу и Гацку Родолфа Кучаре и Јосипа Маркуса, предстојника котарских области у Невесињу, Гацку и Билећи Николе Млађеновића, Јосипа Рома и Марка Шакића, па чак и команданта Главног штаба НОПО Југославије Јосипа Броза Тита.

Мада поменути извори не остављају никакве сумње у то када и где је дошло до општег устанка херцеговачких Срба против фашизма, Петар Мандић једним ексклузивним „изворм“ анулира све те документе. Реч је о причи бившег новинара Блажа Шаровића према којој је *Литературна Росија* (извињавам се читаоцима што погрешно транскрибујем назив тога листа узет из поменуте књиге П. Мандића, поводом 50-годишњице победе над фашизмом, на питање где је почeo отпор, „децидирano говорила o 5/6. јуна као првом организованом отпору у Европи – када је ноћу између 6. и 7. јуна (у претходној реченици пише између 5. и 6. јуна, прим. С. С.) дошло до оружаног устанка у Гацку“. Каква бламажа! Све да је *Литературна Росија* писала тако нешто, а није (Б.Шаровић је на скупу у Гацку испричао другу причу, о чему ће бити говора), тај напис нема никакву документарну вредност; ни ретардирана деца неће прихватити ову ауторову алхемију, која га до краја компромитује као озбиљног писца, а камоли образовани људи. Јер, поводом педесетогодишњице победе над фашизмом ни у нашој земљи о Јунском устанку није написана ниједна реч. О Русији да и не говоримо. Том „открићу“ историчари од струке ће се слатко насмијати, а можда се и прекрстити (такву глупост у нашој историографији нико никада није написао), нарочито када прочитају методолошку лекцију коју је овај дилетант очитao мени и академику Екмечићу.

Када је овај умишљени историчар на основу поменуте приче и сличних „извора“ почeo да открива „историјске чињенице“, које, ето, ни историчари ни непосредни учесници догађаја до сада нису запазили, реаговао сам кратким написом у *Политици*, у коме сам посебно нагласио: „Тешко је веровати да ће ико под капом небеском прихватити ’откриће’ Петра Мандића, утемељено на послератним причама неких непосредних учесника догађаја – Мандића из села Дулића, према којим Јунски устанак херцеговачких Срба није почeo у јуначком Невесињу него у његовим Дулићима (из овог „гатачког Орашца“ је, наводно, покренут организован устанак против усташке власти), једноставно зато што то није истина“.

Увиђајући да су његове „ноторне истине“ на стакленим ногама, Петар Мандић је принципијелну дискусију пренео на непринципијелни лични терен ирационалном тврдњом да ја mrзim Мандићe. Јa mrzim неистину у коју он покушава да уплете ову угледну породицу, у којој имам не мали број драгих људи, присних пријатеља, близких рођака и кумова. Уосталом, познато је да сам ја био рецензент и промотор књиге *Земља звана Гацко* (о ток књизи Петар Мандић није рекао ниједну

лепу реч, напротив), чији је аутор Новак Мандић Студо, вредан, поштен и плодан писац. На крају те рецензије, која је у целини објављена у тој књизи, екстатично сам узвикнуо: „Браво Студо!“. Да је П. Мандић написао да је његово село Нови Дулић било партизанска оаза у региону чије је становништво у огромној већини било наклоњено равногорском покрету Драже Михаиловића, дубоко сам уверен да нико не би ни покушао да то оспори, јер је, доиста, томе селу припадала водећа улога на левом крилу покрета отпора тога региона; слична улога припадала је мом селу Југовићима у невесињско-гаџачкој Површи.

Пошто се Петар Мандић на више места позива на домаће и стране изворе, који наводно потврђују да је Јунски устанак подигнут 6. јуна 1941. у Гацку, да видимо чиме је он подупро тај свој „Чардак ни на небу ни на земљи“. Поред *Литературне Росије*, као његовог најважнијег извора на који се позива равно седам пута, на првом месту навео је Невенку Бајић, историчара из Сарајева, која је – истиче он – „прва почела да пише о Шестојунском устанку 1941. године“, стављајући јој у перо оно што она никада и никаде није написала. Она не само да никаде није поменула „шестојунски устанак“, него је, напротив, већ у другом пасусу свог члanka *Јунски устанак у горњој Херцеговини 1941. године*, из темеља срушила мит П. Мандића о „шестојунском устанку“, овим речима: *Ове прве устанничке борбе, које су обухватиле невесињски и гаџачки срез у Ђочејику су имале искључиво карактер самоодбране од усташког насиља. Оне су се крајем јуна, послије напада Немачке на СССР, претвориле у оштани устанак проплив усташке власти која се послије тога у овом крају више никада није могла учврсити*“ (курзив С. С.).

После краћег описа општег устанка у Невесињу, Н. Бајић наставља: *У гаџачком срезу устанак је почео 25. јуна, дан после него у невесињском срезу* (курзив С. С.); 25. јуна једна група устаника је напала и разоружала оружничку постају у Фојници и убила 3 и заробила два жандарма“. Као да је знала да ће неко покушати да манипулише њеним ставовима, Н. Бајић се потрудила да то онемогући и у закључку цитираниог члanca посебно подвукла: *На те поколје (реч је о усташким поколјима, ирим. С.С.), српски живаљ је одговорио већ првих дана борбом која се послије уласка СССР-а у рат 24. јуна претворила у оштани народни устанак. Те борбе и устанак нису посљедица никакве организационе претреме него сјонштани оружани револарни српско-усташновништва на злочине усташа* (курзив С. С.).

Као што се види, Невенка Бајић није писала о „шестојунском устанку“, како јој приписује П. Мандић, већ о првим оружаним борбама у Доњем Дрежњу, Казанцима, Степену и Јасенку, које су – посебно је подвукла – „имале искључиво карактер самоодбране од усташког насиља“ и о Јунском устанку који је 24. јуна букнуо у Невесињу. Њен чланак није потврда него врло убедљив деманти ставова П. Мандића и у погледу карактера првих оружаних сукоба у горњој Херцеговини,

броја учесника у тим сукобима (док она изричito каже да је група која је напала Степен бројала око 150 људи, П. Мандић је ту цифру повећао на 400), њихове организованости и циљева који су их покренули у те сукобе, као и о месту и времену почетка општег народног устанка у горњој Херцеговини. Петар Мандић се, dakле, позвао на аутора чији су ставови дијаметрално супротни његовим ставовима. То је нека уврнута методологија до сада непозната у историјској науци. Он изгледа своје читаоце сматра инфантилним бићима којима неодговорно може причати шта му падне на памет.

Поред Н. Бајић, аутор се позвао и на сећања седморице непосредних учесника дogaђаја о којима пише, бораца НОР-а, која је та сећања промовисао у историјске изворе првога реда. Опште је, међутим, познато да су борци НОР-а, сем ретких изузетака, за време Брозове владавине своја сећања саобрађавали са линијом Комунистичке партије и сложену историјску збиљу приказивали у црно-белом колору. Будући да су прву оружничку постају у ондашњем гатачком срезу заузели борци из села која ће доцније постати снажно упориште четничког војводе попа Радојиће Перишића, покретаче те акције тражили су у Новим Дулићима, једином партизанском селу тога региона, и тамошњим симпатизерима Комунистичке партије. Па ипак, нико од бораца НОР-а, на које се аутор позива, није назвао „шестојунским устанком“ заузимање празне жандармеријске касарне на Брљеву и оружничке постаје на Степену, коју су бранила само три оружника. Они су као функционери нове револуционарне власти, у чијем су стварању и сами учествовали, поштовали одлуку те власти о проглашењу 7. јула за дан устанка народа Југославије, па им није ни падало на памет да пишу како је у њиховом завичају подигнут устанак месец дана раније и то „без позива“.

Тако је П. Мандићу од свих тих силних „историјских извора, и домаћих и страних и непријатељских“ (из његове књиге се недвосмислено види да није завирио ни у један историјски архив у нашој земљи а камоли у стране архиве) остао његов једини и најважнији „извор“, наводно писање *Лиштерапурне Росије*. Додуше, на научном скупу у Гацку поднет је један реферат под насловом *Трећи српски устанак у Гацку*, у коме је шестојунски напад на хрватске оружничке постаје у пограничном појасу, с разлогом, лоциран у село из кога је покренут. Мада се учесници скупа нису слагали с називом те акције, нико није оспорио аутору тога саопштења да јавно изнесе своје гледиште. Његово излагање је штампано у зборнику радова са тога скупа без икакве измене. Упркос томе, П. Мандић је приписао томе скупу стаљинистички начин мишљења и понашања, и као потврду те оптужбе навео како је, наводно, један учесник тога скупа рекао: „Ми ћемо овде донијети акт којим ћемо јасно рећи да је устанак против окупатора јуна 1941. године почeo прво у Невесињу и више нико и никада неће смети другачије говорити“. Овакву глупост могао је да каже, односно измисли, са-

мо човек који је озбиљно болестан од параноидне шизофреније, а та-квих учесника на томе скупу није било; то је вероватно потекло из из-вора из кога је потекла и детињаста прича о писању *Литературне Ру-сије*. Ова измишљотина аутору је била потребна да би могао читаоци-ма саопштити свој задочнели антититоизам и антикардељизам. То је учинио овим речима:

„Овај несрећник (који?) нас враћа у Стаљинова и Кардељева времена када су мисли водећег диктатора биле водеће мисли друштва и његове науке и политике, у које се могло само веровати, али не о њи-ма расправљати... Враћа нас у времена када су се за зеленим столом смишљале 'истине' о срединама и датумима где је и када пукла прва устаничка пушка против фашизма, када је по сваку цену требало са-крити историјску истину да се од свих европских вариванти фашизма: италијанског, немачког и хрватског овај последњи показао најкрво-ложнији према српском народу. Стога је требало заборавити херцегово-вачке јаме, које су херцеговачке усташе у то време пуниле Србима, и на Шестојунски устанак српског народа у Гацку...“

Мада о овом цитату, који много више говори о његовом аутору него о Титу и Кардељу, није потребан никакав коментар, ипак ћу рећи да је – доводити његов садржај у ма какву везу са учесницима научног скupa у Гацку и индиректно им пребацивати да су се вратили у титов-ска и кардељевска времена, „када је требало заборавити херцеговачке јаме“, крајње некоректна и политички и културно ружна инсинуација, поготову када се има у виду чињеница да је знатан број тих људи обја-вио запажене радове о тим јамама управо за време владавине Тита и Кардеља, и упорно се залагао да се кости мученика изваде из забето-нираних безданица и достојно сахране. Аћим Мићевић је, на пример, давне 1964. године објавио изузетно запажен чланак о тим јамама, под насловом *O срам и гроба*, који је подстакао многе Херцеговце да хра-брје приступе раду на темељном расветљавању монструозних злочи-на усташких разбојника. Захваљујући, поред осталог, и томе, ја сам у последњих 40 година објавио о тим злочинима шест фелтона, десетак чланака и три књиге: *Поколи херцеговачких Срба 1941, Геноцид над Србим у двадесетом веку* (с групом аутора) и прву књигу *Крваво коло херцеговачко*. За то време, Петар Мандић о тим злочинима није обја-вио ниједну реч, већ је обилазио месне заједнице по Београду и пензи-онерима и домаћицама држао предавања у којима је објашњавао и по-пуларисао Титову и Кардељеву теорију и праксу.

Очевидно је да овај велики борац „против заборава“ не може да прикрије жал за временима када се о присталицама равногорског по-крета ништа позитивно није смело написати. Како другачије разумети његово огорчење на мене што сам написао да су прву хрватску ору-жничку постају на територији гатачког среза заузели људи који су то-ком Другог светског рата били под утицајем четничког војводе попа Радојице Перишића. Њему без сваке сумње смета и само помињање

тога имена, јер ставља под велики знак питања његову запенушену тврђу да је напад на ту постају инициран из Нових Дулића. Нико не оспорава нити може оспорити чињеницу да су Душан Мандић и Благоје Ђољановић били командри чета које су напале и заузеле оружничку постају Степен и да су том приликом обојица храбро погинули, односно мучки убијени, али оспорава покушаје П. Мандића да их промовише у покретаче и вође Јунског устанка, који је плануо 18 дана после њихове погибије. Будући да је Јунски устанак био спонтани бунт широких народних маса, он није имао нити је могао имати организовано војно и политичко руководство. Тако у лето 1941. године формирани су срески штабови народне војске, као среска руководства устанка. Ипак, ваља рећи да су се већ у самом почетку Јунског устанка неки људи експонирали као најистакнутије вође устанка: у Невесињу Петар Самарџић, Обрен Ивковић, Крсто Ђерић и Душан Брстина, а у Гацку поп Радојица Перишић и гардијски поручник Милорад Поповић. Љутња што та чињеница није у складу са оним што су победници за време Брозове владавине говорили и писали, ту ништа не помаже.

Да би се својим читаоцима представио као историчар - истраживач, П. Мандић је манипулисао не само архивском грађом него и властитим фуснотама. Из претходног текста видели смо како је своје ставове поткрепио радовима угледних историчара, чак и оних који врло убедљиво оповргавају те ставове. У другој фусноти (о првој је било говора), аутор је обмануо своје читаоце позивајући се на „излагање“ Блажка Шаровића на научном скупу који је септембра 2001. године одржан у Гацку. Јер, Блажко Шаровић на томе скупу није имао никакво „излагање“ (он није био учесник скupa), већ се из публике јавио за реч и испричао „ловачку причу“ према којој је руска шпијунка Марина Константинова обавестила Москву да је устанак против фашизма у Југославији почeo 6. јуна 1941, нападом устаника на хрватску жандармеријску постају на Степену. Иако нико од присутних историчара ту причу није озбиљно схватио, ја сам, у свом прилогу са тога скупа објављеном у зборнику *Српска проза данас* за 2000. годину, поставио питање како то совјетски историчари не посветише никакву пажњу извештају шпијунке Константинове, већ у вишетомној *Историји велико^г отаџбинско^г рата 1941–1945* написаше да је устанак у Херцеговини почeo 3. јуна у Невесињу. Б. Шаровић је испричао нову „ловачку причу“, ону о писању *Литературне Росије*, на коју се аутор позива равно седам пута.

На страни 63 своје „студије“, аутор изричito каже да је Миле Будак био министар унутрашњих послова НДХ (то је поновио неколико пута), цитирао је његову познату изјаву на скупу усташа у Госпићу и при томе се позива на књигу Васе Қазимироваћа *НДХ у свећностима немачких докумената и Дневника Глазе фон Хорстенеја 1941–1944*. Уверен сам да готово свака београдска домаћица која је, уз пословање у кухињи, слушала на радију суђење Андрији Артуковићу, зна да је

Миле Будак био усташки идеолог, министар богоштавља и наставе, а не министар унутрашњих послова, а камоли Васа Казимировић.

На страни 264 аутор пише:

„Да *Либературнаја Росија* није исисала из прста оно што је написала о збивањима почетком јуна у Гацку, говори чињеница да су ти догађаји привукли пажњу специјалних италијанских војних обавештајаца којима нису могли промакнути догађаји који су се збили 6. јуна на Степену...“ Овај цитат поткрепио је фуснотом која гласи: „Генерал Амброзио, исто“. Реч је, у ствари, о чланку Милорада Екмечића, на који се аутор више пута позива. Фусноту је, међутим, написао тако да читалац стиче утисак да је он извorno читao извештај генерала Амброзија. У том извештају нема ниједне речи о догађајима „који су се збили 6. јуна на Степену“. Да аутор није имао у рукама ни докуменат о боравку италијанских обавештајаца у Гацку, већ је тај податак узео из књиге коју не жели да помиње, види се из извештаја натпоручника Јосипа Маркуса у коме се каже да је „13. липња (а не 10. како то наводи П. Мандић) стигла у Гацко једна италијанска група од 3 официра и 22 војника, да се распитивала због чега су се одметнули (а не дигли на устанак) српски становници источног дијела гатачког Котара“. Када им је натпоручник Маркус рекао да је у питању лична мржња и освета, италијански капетан је – каже се у том извештају – остао на становишту „да се нешто више иза тога крије“. У ствари, у жижи интересовања тих италијанских обавештајаца није био 6. него 9. јун, када је код Степена убијено 19 талаца из гатачког и автовачког затвора. На путу за Црну Гору, овај италијански извиђачки одред наишао је у селу Берушици на групу од око 30 наоружаних људи који су, када су угледали Италијане, почели да бацају оружје, узвикујући: „Талијанским окупаторским властима се предајемо“. На питање зашто су се одметнули и латили оружја, одговорили су: „Морамо да се бранимо јер нас Турци и Хрвати бацају у јаме“. Ово је недвосмислена потврда става да су први оружани сукоби у Доњем Дрежњу, Казанцима, Степену и Јасенику, искључиво имали карактер одбране од усташких злочина и да се на устанак тада није ни помишљало.

Нипошто аутор није случајно заборавио да у фуснотама прецизно назначи странице књига историјске литературе које је користио. То је хотимично учинио да читалац не би уочио да он, из само њему познатих разлога, користи једног, а у фусноти се позива на другог аутора. Тако, на пример, на страни 215 дословно је преписао из моје књиге *Крваво коло херцеговачко* текст саопштења поглавника Павелића о проглашењу осмодневне короте поводом погибије поглавног побочника Мије Бабића, а позвао се, у фусноти 236, на чланак Слободана Шакоте објављен у првој књизи зборника *Херцеговина у НОБ*, у коме пише да је поводом смрти Мије Бабића у НДХ проглашена тродневна жалост и ништа више.

На страни 156 цитирана је, такође из моје књиге, изјава Хермана Нојбахера према којој је српски народ у НДХ био претворен у дивљач за слободан лов, док је у фусноти 135 назначено да је та изјава преузета из књиге Богдана Кризмана. Међутим, ту изјаву ја сам цитирао из књиге Хермана Нојбахера *Специјални задатак на Југосавију 1940–1945*, она се тамо налази, а не у књизи Б. Кризмана на коју се аутор позива.

Будући да оваквих примера има превише, за њихово разобличавање требало би написати читаву књигу. Мислим да то није потребно, јер ће пажљив читалац брзо уочити те марифетлуке и запитати се од куда то да Петар Мандић из историјске литературе цитира само текстове који су цитирани у мојој књизи, и позива се искључиво на документа која су коришћена у тој књизи. На крају ће лако доћи до закључка да се очевидно ради о великом љубитељу „Ресавске школе“. Уместо тога, навешћу како овај разметљиви дилетант чита методолошке лекције не само мени него и академику Милораду Екмечићу, нашем угледном историчару, који је у својим бројним научним радовима користио грађу из свих великих европских и америчких архива. Ево те лекције:

„У светlostи ових историјских чињеница (видели смо о каквим је чињеницама реч – прим. С. С.) које упечатљиво говоре о томе да Шестојунски устанак Срба у Гацку 1941. године представља први велики покрет отпора у Европи - потребно је подвргнути научној критици (шалиш ли се, Перице, тако ти Бога) оно што пише о Јунском устанку академик Милорад Екмечић у рецензији књиге Сава Скока..., где каже да је Јунски устанак избио 24. јуна у Невесињу. Међутим, пошто историјски извори и домаћи и страни и непријатељски, датирају јунски устанак са 6. јуном..., писањеуваженог академика губи сваки историјски смисао и значај, јер нема своје утемељење у историјским чињеницама и изворима, и као такво у функцији је свесног или несвесног симовања историје. У том погледу упућујем вас на писање *Липературне-је Росије*, коју сам цитирао у овој студији“ (7 пута – прим. С.С.).

У последњој реченици цитираног текста садржани су сви ауторови „историјски извори, домаћи, страни и непријатељски“, на којима је утемељио своју „студију“. Из претходног текста видели смо да нико, ама баш нико није датирао „Јунски устанак са 6. јуном“ и да он у свим тим силним архивима на које се позива није нашао ниједан, понављам ниједан докуменат у коме се напад на оружничку постају на Степену, коју су бранила три оружника, назива устанком. Је ли то научна критика или брутално гажење принципа историјске методологије, лакрдија незабележена у нашој досадашњој историографији, која представља срамоту у првом реду за аутора, потом за његове рецензенте и менторе и, најзад, за гатачку „Просвету“ која се нашла на корицама овог скрибоманског колажа. Ако је намера ментора доиста била да књигом на књигу оповргне неке ставове изнете у књизи *Крваво коло херцего-*

вачко (у тој књизи се, као и свакој другој, има шта критиковати) и изнесу своје истине, у својој средини су, за три године колико трају припреме за ту критику, могли наћи не мали број људи који би тај посао обавили савесније, стручније, коректније и неупоредиво писменије, од аутора који им се наметнуо, машући стварним и лажним научним титулама и звањима. Уместо књигом на књигу, он је покушао да лажима и фалсификатима оповргне неке неоспорне истине изнете у мојој књизи, као, на пример, ону када, где и ко је покренуо Јунски устанак херцеговачких Срба против фашизма. Да аутор који им се наметнуо није много оптерећен знањем из новије историје нашег народа, упечатљиво илуструју примери које сам насумице узео из мноштва крупних грешака и промашаја, па чак и очевидних глупости којима је препуњена књига о којој је реч.

У преговору књиге, поред комичне приче о писању *Лијтературне Росије*, написано је да за време комунистичког режима у „Ђемином вилајету“ (тако он назива Босну и Херцеговину) човек није смео рећи „да је Србин, да говори српски језик, да пише ћирилицу, да чита лист 'Политику' и да воли српску поезију и историју“. Ово је неистина првога реда, покупљена с улице, која је неозбиљна и смешна. Опште је, наиме, познато да је у то време цео политички, економски и културни живот у тој републици текао у знаку националног кључа; чак је и сарајевско *Ослобођење* штампано пола у латиници, а пола у ћирилици.

На страни 25 пише да је Аустрија за своју завојевачку политику према Босни и Херцеговини придобила „католичке државе Европе пре свих Енглеску и Француску“ (на више места он читаву западну цивилизацију назива католичком). Када прочита цитирану реченицу, обичан читалац ће се запитати: како то да „католичка Енглеска“ има толике проблеме са ирским католицима.

На страни 29 аутор самоуверено наглашава: „На место смењеног Вукаловића на трон вође херцеговачких устаника долази гатачки војвода Богдан Зимоњић. Тиме се озбиљно радикализује расположење херцеговачких устаника за устанак“. Међутим, уместо смењеног Вукаловића, за војводу Зубаца, Крушевице и Драчевице именован је Петар Матановић, а за главног команданта херцеговачких устаника душки калуђер Никифор Дучић. Богдан Зимоњић је доцније именован за главног војводу Гаџка, Рудина, Бањана, Пиве и Дробњака.

На страни 32 пише да је књаз Никола 1875. на Ђурђевдан, крсну славу династије Петровића, именовао старешине које ће руководити предстојећим херцеговачким устанком. Том приликом, истиче он, Стојан Ковачевић је именован за војводу и главног харамбашу свих херцеговачких хајдука. Ову измишљотину је аутор истресао из рукава. Из мемоара војводе Гавра Вуковића, близког сарадника књаза Николе, види се да је тога дана група херцеговачких главара (наведена су њихова имена међу којима нема Стојана Ковачевића), доиста, дошла на Цетиње да би од књаза Николе чула о чему је разговарао с аустроугар-

ским царем Фрањом Јосипом у Котору. Када им је књаз рекао да су се он и Фрањо Јосип договорили да учине све што је у њиховој моћи да се избегли херцеговачки главари, који су се налазили на Грахову, без сметње могу вратити својим кућама и тамо се измирити с Турцима, јер се на устанак још увек не може ни мислити, они су се, подвлачи Г. Вуковић, „погнуте главе вратили на Грахово“. Књаз Никола је, дакле, радио на смиравању, а не на радикализацији ситуације у Херцеговини. Управо ради тога никаквог именовања том приликом није било. Што се Стојана Ковачевића тиче, њему је књаз Никола, још у децембру 1874. године, уместо војводске титуле, подарио интернацију на Његуш, где је остао у својеврсном притвору све док херцеговачке хајдучке чете нису укључене у новоформиране херцеговачке усташке одреде, односно батаљоне и стављене под строгу контролу устаничких старешина.

На страни 45 аутор истиче: „Знало се за анимозитет Трумбића и Супила према Србима, те за њихове изјаве да они никада неће дозволити да живе под егидом династије Карађорђевића“. Ако је то, одиста, тако, поставља се питање како је било могуће да ти људи закључе са српском владом Крфску декларацију, којом је било предвиђено да једничка држава Срба, Хрвата и Словенаца буде уставна парламентарна монархија, са династијом Карађорђевића на челу.

На страни 57 аутор каже да је „Србија била једина балканска, а можда и европска држава, која је у то време била кадра да у непрестаном ратовању од 1912. до 1918. године баци на колена три царевине“ (курзив С. С.). Ову глупост није преузeo ни из архивске грађе ни из озбиљне историјске литературе, већ из песме „Ко то каже, ко то лаже...“, која је деведесетих година прошлог века певана на популарним митинзима широм наше земље.

На страни 66 пише: „Тако ће жупник Анте Мugoша, у говору одржаном у Удбини 13. јуна 1941. године, рећи...“ Уверен да је аутор погрешно преписао презиме тога жупника (Мugoши су позната црногорска породица), проверио сам тај податак и установио да је погрешно преписано не само његово презиме него и име, чиме је тај католички жупник претворен у Црногорца. Овде ваља рећи да он (автор) погрешно преписује не само имена и презимена људи, него и географске називе. Тако, на пример, аутор познато гатачко село Надиниће назива Наданићима свуда где га помиње, што речито говори да није реч о словној грешци.

Говорећи о успостављању усташке власти у Гацку (стр.76 и 77), аутор је направио више крупних грешака. Истакао је, наиме, да су се у том месту уз усташку власт нашли „политички кортеши ХСС-а и УМО-а (Уједињене муслиманске организације, како он изричito каже) и Алије Шулька, који су се ставили на расположење (ваљда на расположање – прим. С.С.) усташким емисарима“. Као што се види, П. Мандић је Југословенску муслиманску организацију (ЈМО) прекрстio

у Јуједињену мусиманском организацију (УМО) и тиме врло убедљиво показао колико познаје историју политичких партија у Краљевини Југославији уочи Другог светског рата. Осим тога, он је од усташког повереника за срез Гацко Хермана Тогонала направио две личности - Тогонала и Креша, истичући: „У Гацко потом долазе хрватске усташе: Тогонал, Јоже Гамбош, Крешо Фрањо Кикаш, да би организовали усташку власт“. Међутим, Крешо није ни име ни презиме ниједног од наведених усташа него надимак Хермана Тогонала; очевидно је да је аутор некритички прихватио тврђе оних савременика који све знају, према којима је Крешо, а не Тогонал, био главна усташка личност у Гацку. На исти начин прихватио је тврђу да је у селу Врби била успостављена хрватска оружничка постаја, иако се из архивских извора недвосмислено види да од 27 оружничких постаја у источној Херцеговини ниједна није била стационирана у Врби; тамо су мусимани из села Бахори и Мрђеновића истурили сталну стражу да би заштитили своја села од евентуалног упада комитских група из Црне Горе.

На страни 93 пише: „Ноћу 1. јуна група усташа са Херманом Тогоналом на челу упала је на Степен у кућу Благоја Шаровића и на лицу места га убила. Тај злочин извршио је лично Фрањо Судар“. Будући да је тај злочинац у освите исте ноћи извршио (са својом хордом, разуме се) први масовни злочин у Херцеговини: убио 27 недужних људи у селу Удрежњу (Невесиње), није у исто време могао бити и у Удрежњу и на Степену.

На страни 194 стоји да је 2. септембра „заробљена једна домобранска посада од 20 војника у селу Наданићима“ (реч је о селу Наданићима). Овај податак је истресао из рукава, из архивске грађе и историјске литературе сигурно није, јер тамо стоји да је Сомоборско-липничка чета напала 31. августа по подне (а не 2. септембра, како каже аутор) у Рашчелици поштански аутомобил и том приликом убила 6 мусимана и заробила 9 домобрана, које је разоружала, а потом пустила на слободу. После те акције, домобранска посада из Наданића повукла се у Грачаницу.

Да аутор није уопште прегледао архивску грађу, види се из његове тврђе да су власти НДХ, „због страха од ескалације устанка“, распустиле усташке логоре у Херцеговини. У ствари, привремено су били распуштени усташки логори у Невесињу и Гацку, дакле, само у горњој Херцеговини захваћеној Јунским устанком.

Аутор очевидно не познаје организациону структуру власти НДХ, па тамо где говори о успостављању те власти у Гацку наводи да су прво формирана усташка предстојништва и усташки логори, тако да читалац стиче утисак да у Гацку има више котарских предстојништава и усташких логора. Из његовог текста се недвосмислено види да он усташке логоре сматра војним формацијама, па стога тамо где говори о организовању усташког логора у Гацку, изричито каже да је за команданта tog логора постављен Хасан Чустовић.

На страни 285 пише да се у Борчу (група села у изворном делу реке Неретве) налазило „најмање 4.000 добро наоружаних усташа“. Из докумената цитираних у моме чланку *На трагичној сјиданутици* види се да се број наоружаних људи у Борчу кретао око 1.200, да су били организовани у тзв. штрајфуне, односно потерна одељења, чији су припадници за службу у оружаним снагама НДХ добијали плату. Да аутор много не размишља о ономе о чему пише, речито говори бројка од 4.000 усташа, која је супротна логичном мишљењу. Опште је познато да је сваки усташа из Борча имао најмање 4–6 чланова породице, што значи да је у Борчу по тој логици живело око 20.000 становника. Међутим, цео гатачки срез имао је тада око 12.000 становника – Срба и муслимана.

На страни 223 наводи се да у „тих дана усташе у Бијелој гори нашле збег у коме се налазило 78 чланова два већа братства: Ђурића (није Ђурића него Ђурића – прим. С.С.) и Ратковића, похватале их и све на месту побиле“. Мада аутор свуда воли да пресоли, одакле је узео тај податак то само он зна. Том приликом убијено је осам људи: 5 Ђурића и 3 Ратковића; њихова имена наведена су у мојој књизи *Покољи херцеговачких Срба 1941.*

На страни 221 пише да је ноћу 13/14. јуна из усташког затвора у Љубињу изведенено 80 људи, зверски убијено и бачено у јаму Пандурицу. У ствари, те ноћи су у јаму Пандурицу бачена 32 человека, чија су имена наведена у мојој горе поменутој књизи. Могуће је да аутор намерно увеличава број жртава да би оставио утисак како је он открио оно што други пре њега нису учинили.

Говорећи о устанку у Невесињу, коме придаје сасвим споредан значај, аутор без зазора каже: да је тај устанак, поред осталог, подстакнут и вестима „да су се Руси спустили падобранима у Гацко и да су заузели град“. Овде није потребан никакав коментар, јер ће читаоци сами закључити да бистри херцеговачки сељаци такве будалаштине нису проносили.

На страни 194, поред осталог, пише: „Устаничке снаге из Горњег поља и Површи, удариле су на Гацко, заузеле га и запалиле пољо-привредну станицу и пола Гацка“. Тако ће Гачани после шездесет година први пут чути да је њихов град био заузет од устаника у току ноћи 5/6. септембра 1941. године и да је том приликом пола града спаљено.

На страни 214 наводи се да су само у борби на раскрсници путева код села Плужина, 30. јуна 1941, погинула 32 домобранска војника и 7 официра. Међутим, у извештају Заповедништва Невесињске домобранске бригаде каже се да је том приликом погинуло 7 домобрана, међу којима и бојник Стјепан Павићић, да их је 5 нестало и неколико рањено. Веродостојност овог извештаја потврђује чињеница да је у лето 1941. године на тој раскрсници подигнут споменик изгинулим хрватским војницима, на коме су била уклесана имена 7 погинулих домобрана.

На страни 210 и 211, где се говори о офанзивним дејствима хрватских и италијанских снага вођеним почетком јула ради угушења Јунског устанка, аутор је, да би уверио своје читаоце да не припада оној врсти „историчара“ који од две књиге праве трећу, направио хронолошки хаос у опису дogaђaja о којима је реч: измешао збивања која су се одиграла у јуну, јулу, августу и септембру 1941. године. Тако, на пример, говорећи о прогласу који је подмаршал Лакса упутио устаницима, позивајући их на преговоре о предаји оружја и пацификацији побуњеног подручја, посебно је истакао да су становници Нових Дулића, Данића и Пржина упутили писмо крилном заповеднику у Билећи, у коме су га обавестили „да они не желе да преговарају на основу Лаксиног прогласа...“ У фусноти 228 навео је да је то писмо упућено 25. јуна. Како је Лаксин проглас обнародован 30. јуна, испада да су Петрови Дулићани, Данићани и Пржњани одговорили на тај проглас пет дана пре него што је обнародован. Код П. Мандића је у историјској науци све могуће, па и анахронизам о коме је реч. Овде ваља рећи да представник „Лаксиног штаба“ није био Фрањо Шимић него пуковник Антин Прохаска, да с њиме нису разговарали Ристо Милошевић и Андрија Тepавчевић, већ Петар Самарџић. Наиме, пред сам почетак јулске офанзиве, Прохаска је упутио тројицу трговаца из Невесиња (Данила Лажетића, Гавра Вуковића и Илију Салатића) на Дреновик са писмом у коме је позвао Петра Самарџића на преговоре о условима под којима би устаници били вольни да предају оружје и да се покоре хрватским властима. Пошто је Петар Самарџић поставио услове које хрватска страна није прихватила, преговори су прекинути. Истога дана предвече започела је хрватско-италијанска јулска офанзива, која је завршена 8. јула спајањем хрватских и италијанских снага, које су наступале од Невесиња, односно Билеће, у рејону села Фојнице. Пуковник Шимић је постављен за команданта Невесињске домобранске бригаде тек после те офанзиве. Он није дошао у Гацко, на „слободну српску територију у пратњи два официра“, како пише П. Мандић, већ са домобранском групом „Мајкснер“, која је бројала око 600 људи; дошао је са раскрснице путева код села Плужина у помоћ нападнутом Гацку 6. септембра по подне. Уз пут је водио преговоре са групом устаника Владислава Хамовића и Михаила Копривице у селу Фојници. У домобранској архивској грађи нема трагова о преговорима које је Шимић водио са Ристом Милошевићем и Андријом Тepавчевићем. До тих преговора је могло доћи негде око 10. септембра, месец дана после завршетка Лаксине офанзиве. У Шимићевој пратњи није био никакав Владимир Турк него домобрански поручник инжењер Милан Јавор, заповедник домобранске постаје у селу Фојници.

Требало би ми много простора да извршим исправке грешака у Мандићевој „студији“ и укажем на крупне пропусте и промашаје које је аутор направио вршљајући по егзектно утврђеним чињеницама у књизи *Крваво коло херцеговачко*. Уверен сам да то није потребно и да

је и ово што је речено сасвим доволно да се читаоци увере да овде није реч о ситним грешкама и омашкама већ о незнању које је активно.

Будући да је књига о којој је реч, склепана збрда-здола, препуна крупних фактографских грешака (о научним грешкама да и не говоримо), неозбиљних и за историчаре од струке комичних резона, који представљају спрдање са историјском науком, дуго сам се размишљао да ли да напиши ову критику и на тај начин скренем пажњу наше јavnosti на нешто што ниједан образован човек неће озбиљно схватити. Сетио сам се и мудрог савета Карла Маркса, који гласи: „На кокошке се не иде артиљеријом него се само каже ИШ“. На крају сам ипак одлучио да то учиним, јер би ћутање охрабрило овог разметљивог дилетанта и подстакло га да настави вршљање по не тако давној прошлости нашег народа: да без иједног веродостојног документа врши ревизију резултата које је наша историографија, па и публицистика, постигла у расветљавању херцеговачке ратне драме у пролеће и лето 1941. године, упркос мрзоволи Брозовог режима; да дрско игнорише прву херцеговачку антифашистичку пушку, која је 3. јуна 1941. пукла у бунтовном Невесињу, и да се понаша као да тога дана Невесињци нису водили жестоку вишечасовну борбу са више од 300 до зуба наоружаних Павелићевих бојовника него шенлучили; да, газећи брутално елементарна начела историјске методологије, бестидно тврди како, тобоже, и домаћи и страни извори „датирају Јунски устанак са 6. јуном“ и ту тврђу поткрепљује измишљеном причом да је то, поводом 50-годишњице победе над фашизмом, открила *Литерајурна Росија*, што само по себи непосредно и уверљиво говори о каквом је скрибоману реч; да некоректно преписује туђе радове; да испод својих текстова подмеће имена угледних историчара, чији су ставови дијаметрално супротни његовим ставовима; да у потрази за „пожељном истином“, чита у књигама познатих научника оно што тамо не пише; да аргантно и безобзирно учи памети „наивног“ академика Милорада Екмечића; да се кити научним звањем које му никада није додељено; и, најзад, да „оплемењује“ архивске документе и саобрађава их са својим ставовима, заборављајући при томе околност да је историјска наука од Жан Жак Мабиона (1632–1707) до нашег савременог доба толико усавршила средства за откривање фалсификата, да је могућност и највећијег фалсификовања готово потпуно искључена; заборавио је и на упозорење умних људи и великих писаца према коме се сви они који покушају да окрећу точкове историје, неминовно нађу испод њих.

ПРИКАЗИ

Миодраг Митић, ПОЕТЕ У ФРАКУ,
Београд 2002, 320

У Краљевини Србији, а доцније и у Југославији, постојала је корисна и лепа пракса да се у дипломатију шаљу високообразовани људи, лепих манира и отменог држања, полиглоте које су неретко говорили три или четири страна језика. Велики српски писци попут Лазе Костића, Војислава Илића, Бранислава Нушића, Иве Андрића, Јована Дучића, Милана Ракића и Раствка Петровића годинама су представљали своју земљу „на страни“. Миодраг Митић, и сам дугогодишњи дипломата, покушао је у књизи *Поете у фраку* да реконструише дипломатску делатност величана српске књижевности.

У Министарство иностраних послова ни у Краљевини Србији ни у Краљевини Југославији није било лако ући. Дипломате су углавном „регрутоване“ из виђенијих кућа, па се са неодобравањем, а неретко и завишћу, гледало на сиромахе који су, уз помоћ пријатеља и свог списатељског имена, покушавали да уђу у дипломатску службу. Loши међуљудски односи су до те мере били изражени да је Андрић, у разговору са Стојаном Арапицом, иронично приметио: „Е мој Арапице, да дођете у Министарство иностраних послова, тамо лампа лампу mrзи“.

Ракић је у дипломатију ушао 1904, Дучић 1910 (када му је било 38 година), Андрић 1919, а Раствко Петровић 1923. Велики писци су почињали од најнижих положаја, а места службовања су веома често мењали. Најтежу каријеру је несумњиво имао Милан Ракић који је десет година провео у конзулској служби по тадашњим турским територијама, Косову и Македонији. Тамо је Ракић, истиче аутор, био не само дипломата, већ и обавештајац и завереник, па је 1905. у Скопљу био задужен за пренос оружја и организацију четовања у циљу разбијања Турске царевине. И по уједињењу Ракићу су повераване најделикатније мисије – службовање у Бугарској 1921–27, а потом у Риму, све до пензионисања 1933. Ракић је, где год је службовао, имао бројне пријатеље, а уживао је глас „интелигентног и обавештеног дипломата“, шармантног господина и „култивисаног музичара“ који своју дипломатску дужност обавља „са великим тактом“. Митић наводи мишљење Андреја Митровића

да је у тој генерацији европских дипломата Ракић био међу онима који су највише цењени.

Писац Андрића слика као „дипломату зихераша“. Он је „студиозан, ненаметљив, не препагљује, хладно оцењује ситуацију и исто тако хладно и мирно реагује“. Веома је поуздан, коректан и безрезервно лојалан држави. Његови извештаји су концизни, лишени било чега личног. У дипломатским извештајима презентује ставове из веома озбиљних и проверених извора, али обично избегава, ако није нужно, да приложи свој став или прогнозу. Од писаца-дипломата, Андрић је највише напредовао у каријери – 1937. постао је помоћник министра иностраних послова у влади Милана Стојадиновића.

Јован Дучић, први југословенски амбасадор, као дипломата био је посве другачији од Андрића. Непосредан и отворен, а у извештајима епски широк, Дучић се није држао строго правила да у дипломатским контактима треба водити рачуна о хијерархији и за саговорнике бирати људе приближно свог ранга. Стога је он покушавао, а најчешће и успевао, да са нивоа секретара посланства разговара не само са шефовима дипломатских мисија, већ и са шефовима држава, председницима влада и министрима иностраних послова.

Раствко Петровић је у каријери дошао до звања секретара посланства, те је његов рад тешко упоређивати са радом Дучића, Ракића и Андрића, шефова посланства. Аутор наводи да су извештаји Раствка Петровића сажети, потпуни, а у њима су обраћена само она питања од интереса за дипломатију. У његовим извештајима нема оних духовитих, фигуративних елемената и портретисања саговорника тако карактеристичних за Дучића. Иако је у министарству за свој рад увек високо оцењиван, Петровић није успео да напредује у служби.

Веома успешни у свом послу, писци-дипломате су имали невесели крај каријере. Ракић је у преговорима са Италијом заобилажен, па пензионисан због судеба са Бошком Јевтићем. Слична судбина је неколико година касније сачекала и Андрића у Берлину, па су сви преговори са Рајхом вођени мимо њега. Дучић је после капитулације заборављен, те је

из Лисабона као приватно лице отишао у Сједињене Америчке Државе где је и умро 1943. Најтежу судбину је ипак доживео Растко Петровић који је умро 1949. у Америци, напуштен и заборављен од свих. О смрти овог великог писца и есејисте известио је једино париски *Монд*.

Студија Миодрага Митића о српским поетама у дипломатији сјајно надопуњује *Дипломатске сице* ове четворице великања које је приредио Миладин Милошевић, али и проширује бројне биографије које разматрају, пре свега, књижевни развој Дучића, Андрића, Ракића и Петровића. Велики песници су у *Поетама у фраку* приказани превасходно као дипломате, али и као обични људи, са врлинама и манама, сјетом и ситним слабостима, те сматрамо да би ова књига могла заинтересовати и најшири круг читалаца.

Ивана Добривојевић

Бранислав Божовић, СПЕЦИЈАЛНА ПОЛИЦИЈА У БЕОГРАДУ 1941–1944, Српска школска књига, Београд 2003, 506

Релативно малом броју објављених радова, последњих десетак година, из историје Другог светског рата у Србији, придржала се ова монографија. Аутор, плодан истраживач и публициста (ово му је 22. књига), на основу богате архивске грађе и других релевантних извора и литературе написао је рад који представља вредан прилог историји Београда, Србије. Његов напор да се историја Београда под окупацијом што потпуније и објективније осветли, да се разјасне многа збивања, открију и објаве нове чињенице – успешно је окончан.

Књига је подељена у три главе. У прве две (31 поднаслов, 430 стр.) изложени су настанак, развој, организација и делатност Специјалне полиције у Београду 1941–1944, поступак са ухапшенима и полицијска пракса (методи рада, сарадња са Гестапоом и сл.), док трећа глава садржи хронолошко-тематски избор докумената (стр.50), који су коришћени у раду. Ту су и предговор, резиме на српском и енглеском језику, списак скраћеница, извора и литературе, регистар личних имена, попис илустра-

тивних прилога (шема, факсимила докумената, фотографија и др.), што монографију чини функционалнијом и вреднијом.

Укупан политички, друштвени, економски живот окупиране Србије преламао се кроз Београд, као седиште окупационог и квислиншког режима. Најзначајније место у том систему припадало је Управи града Београда и њеној Специјалној полицији, која је имала исте задатке какве је у немачком обавештајно-безбедносном систему имао Гестапо. Надлежности Специјалне полиције биле су проширене и на унутрашњост Србије.

Управа града Београда и њена Специјална полиција су деловале као државно-полицијска власт и као општа управна власт. То је био разгранат и моћан апарат састављен од различних одељења, одсека, реферата, комесаријата, квартова и др. Они су обављали послове специјалне, криминалистичке, месне, саобраћајне, техничке, жељезнничке, паробродске полиције, као и разне управне послове – контрола цена, радњи, сузбијање црне берзе, социјалне и здравствене политike и друго, а све то било је стављено у функцију окупационог система.

Основни задатак Специјалне полиције, као политичке полиције, био је да штити и очува успостављени окупациони поредак и да се по сваку цену обрачуна са свима који га угрожавају. Њен најважнији одсек био је 4. тзв. антикомунистички, на који се односило око 80% укупне активности (више од половине чиновника и 2/3 агената припадало је том одсеку). Она је деловала заједно са Гестапоом и радила најпрљавије послове (хапшења, мучења, стрељања) и сноси одговорност за многе ратне злочине.

Аутор на основу аутентичних података (сачувано је, на пример, у архиви Специјалне полиције и Гестапоа 18.800 личних досијеа хапшеника) нуди одговоре на следећа питања:

– како је Специјална полиција у Београду дејствовала против НОП-а, како је откривала, хапсила, саслушавала, мучила, слала у логоре и смрт хиљаде припадника тог покрета, њихових симпатизера, родољуба - антифашиста;

– како је вршила тзв. партијске пропаганде и како су се ухапшени држали;

– како је обрађиван четнички покрет Драже Михаиловића, које су мере предузимане против њега (хапшења и сл.) и каква је била јавна и тајна сарадња тог покрета и полиције;

– по којим питањима је вршена полицијска обрада Српске православне цркве на захтев Гестапоа;

– какве активности и мере је спроводила Специјална полиција у вези са истакнутим личностима предратних (забрањених) грађанских странака, као и против Јевреја, Цигана, белогардејца, масона, затим у вези са контролом пропаганде, штампе и сл.

Дат је и преглед и анализа рада Специјалне полиције као и ликови полицијских старешина, истражника, агената и њихова судбина крајем и после рата.

Монографија први пут целовито приказује устројство, улогу и одговорност Управе града Београда и њене полиције као установе управне и полицијске власти, која је у Београду и Србији представљала главног учесника укупних, у првом реду политичких и безбедносних збивања, током четврогодишње окупације.

Ова књига испуњава потребу историографије да трага и критички суди о једној историјској појави, каква је била окупација и квислинштво, садржи право богатство података и представља трајну основу за будућа истраживања те проблематике.

Огроман истраживачки рад, вишедеценијско искуство у изучавању Другог светског рата, окупационог система у Југославији посебно, осећање за суштинско, добра обавештеност, омогућили су аутору да савлада тему и понуди одговоре на нека важна питања. Зато су стручна и шире јавност добиле вредно дело, које пружа веродостојан приказ Управе града Београда и њене Специјалне полиције 1941–1944. године. Аутор се није упуштао у идеологизована тумачења и политизована оцењивања обрађених процеса, појава, личности препуштајући будућим читаоцима да сами доносе закључке. Књига нуди утемељено знање, без предрасуда, о том времену.

Овом темом историографија ће се још бавити, у нашем времену и у будућности. Књига је вредан поклон аутора – историографији, друштву, будућности и трајан споменик Београду.

Mирољуб Васић

Ерик Хобсбаум, О ИСТОРИЈИ,
Откровење, Београд 2003, 330

Искуство често наводи историчара да се са запитаношћу наднесе над основне теоријске поставке струке којој је посветио живот. Разлог је што су методолошка и концептуална питања, иако у сенци архивског материјала и монографија, поље које плени самом чињеницом да су прошлост, садашњост и будућност повезани у нераскидивом ланцу чак и унутар историчарског дискурса. Размишљања Ерика Хобсбаума о историји нису само битна због реномеа еminentног истраживача већ и због тога што се говори о питањима злоупотребе историчарске струке, њене релевантности за савремену стварност и уједно оповргава уврежена концепција о неплодности утицаја марксизма на савремену историографију. Бројност питања и проблема са којима се читалац ове збирке есеја суочава илуструје податак да их је Хобсбаум поделио у 21 поглавље неједнаке дужине, али са врло занимљивим питањима и одговорима из глобалне светске перспективе мултидисциплинарног приступа који није лишен слабости. Упркос томе, одабрани приступ показује способност аутора да се суверено креће дуж простора и времена, бременигот многим збивањима и токовима историје.

Хобсбаум отворено пише о неизвесности која се током 20. века надвила над становнике Источне и Средње Европе у смислу егзистенцијалних питања припадности некој држави, насиљне интеграције или етничког чишћења. Попут велики део овог подручја припада земљама у развоју и пошто регион у целини још увек трага за моделом напредности и модерности, који су наравно виђени као нешто што припада другим центрима и државама, он подсећа да модел парламентарне демократије у политици и претерано фаворизовање капитализма слободног тржишта у економији нису ништа друго до реакција на прошаст большевичког модела модернизације заосталих аграрних држава. Истовремено упозорава да се политички и економски концепт победничке стране у хладном рату показао лош како у САД

тако и у Британији. Од важности је његова пријатељска напомена историчарима средњоевропских земаља да је историја сировина за национализам, етнички и верски фундаментализам и да управо зато историчари имају одговорност да указују не само на историјске чињенице уопште већ и да критикују трендове политичке и идеолошке злоупотребе науке. Хобсбаум спада у историчаре који се отворено залажу против постмодернистичког дискурса да не постоји чврста разлика између чињенице и фикције. Основна обавеза струке историчара јесте да не подлегне „страстима политике идентитета“ и да се одупире оним злоупотребама које су засноване више на анахронизмима, схваћеним као пресликавање данашњих вредности у прошлост, него на субзијању очигледно неистинитих тврђња. Историчар има дужност да се супротставља митовима националне, етничке и политичке природе у свом друштву још док су они у процесу формирања.

Тако се намеће и питање употребљивости историје у савременим друштвима. Њена функција повезана је са схватањима прошлости као модела за садашњост и будућност. Друго, мање пожељно коришћење историје везује се за виђење прошлости као савршенијег модела у односу на савременост, за чиме посежу национализми у циљу промовисања лажних представа о прошлој стварности. То не значи да се историја не може, по Хобсбауму, користити у сврхе предвиђања. Има мало ствари које се, на основу историјског искуства, могу предвидети као што су циклична кретања у просперитету и опадању светске економије. Кретања су позната као „Кондратијевљеви дуги таласи“ и омогућавају историчарима да предвиде успоне и рецесије. Проблем је како научити лекције из историје и како те резултате применити у условима изобличавања историје у ирационалне сврхе и суверене владавине међународног и технократског виђења света. Предвиђања се могу вршити само на два начина: генерализацијом уочене тенденције и разним врстама анализе путање које обично служе за предвиђање догађања „нижег реда“ као што је пад владе. Главни проблеми оба начина јесте ситуирање дешавања у буду-

ће време, које је готово немогуће прецизно одредити.

Као историчар, неизмерно свестан друштвене одговорности струке и оних који говоре у њено име, Хобсбаум поставља интригантно питање да ли је историја током педесет година напредовала као наука. Појам напретка тешко је применити на историју пошто је перцепција развоја дисциплине потпуно другачија због честог коришћења класика у друге сврхе што подразумева и другачије читање. Пошто не постоји консензус око тога шта је предмет историчаревог интересовања тешко је одредити на шта се појам „напредак“ уопште може употребити. Педесет година Хобсбаумовог присуства у стручу обележило је сузбијање ранкеовског принципа да је доволно само описати оно што се десило и инсистирање да иза сваког избора теме или податка стоји селекција материјала и чињеница. Историографија се у том времену окренула ка проучавањима економских и социјалних тема без обзира на идеологије и отпор академских средина. Историја се одвојила од дескриптивности и нарације и кренула ка анализама и објашњењима. Тако је настала социјална историја и еволуирала је у историју друштва подразумевајући у почетку историју маргиналних група и свакодневног живота, мада се најчешће користила у комбинацији са економском историјом. Предмет социјалне историје није се развијао све до 1950. године што је било повезано са општим историзацијом других друштвених наука. Аутор верује да је вредност економије за историчара друштва непроцењива уколико хоће да истражи динамичке елементе историје. Доказано је да историја друштва поседује реално хронолошко време, а не само структуре и трансформацијске шеме опстојавања и промена структуралног типа. То је историја коју је могуће социолошки дефинисати, али истовремено обухвата специфичне јединице људи који заједно живе. Динамичке елементе историје чине процеси прогреса друштвене производње и ту се крије одговор на питање зашто је за социјалног историчара битно познавање економије простора и времена које проучава. Хобсбаум се, у својим

текстовима, залаже да се заједно проучавају економски механизми и разни фактори који условљавају понашања људи који чине делове тог механизма.

Хобсбаум не скрива да је под утицајем марксизма, али се залаже за рационалнији приступ Маркове улоге у историји. Он критикује навику недоучених марксиста да на историјски материјализам гледају као на економски детерминизам. Теоријски проблем представља потреба да се „вулгарни марксизам“ одвоји од марксистички интонираних компонената унутар историјске анализе. Већина присталица „вулгарног марксизма“ заклањала се иза економске интерпретације историје у којој је модел базе и надградње једнострano схваћен у форми доминације базе и зависности надградње. Једнострана слика развоја класних интереса и класне борбе, која у суштини не доприноси комплексном схватању марксизма, уз обавезно заклањање иза тобожњих историјских закона и историјских неминовности у складу са једнообразним опажањем ригидности и правилности била је општа карактеристика таквих школа. Суштински допринос марксизма историографији био је у сузбијању утицаја научног позитивизма. Мало је примећено да је Маркова теорија створила хијерархијски модел нивоа да би објаснила континуирани правац растућег ослобађања човека од утицаја природе. Историјска мисао марксистичког приступа говори о томе да су социолошка и економска компонента друштва суштински повезане, а да је правilan модел заснован на том приступу само онај који одражава истовремено постојање стабилизационих и реметилачких односа у моделу.

У Хобсбаумовом свету марксизам није био једини интелектуални репер ка спознавању историје. Друштвене интеракције, а посебно менталне унутар одређеног времена и простора, што је била једна од идеја француске историографије такође су утицале на напор историчара да открије везу између различитих облика понашања, мишљења и осећања. Остаје проблем узајамне коегзистентности категорија тако да је историја менталитета присиљена да се бави откривањем унутрашњег склада мишљења и понашања у оквиру друштвених група људи. Ментална мапа аутора подразумева мешавину ин-

троспекције и историчаревог искуства како би се створила слика о проблему који се проучава. Онда се конструише модел који даје смисао свим видовима понашања који улазе у слику као потврда извесне шеме рационалности. Трећи сегмент захтева постојање независног извора који потврђује претпоставке наметнуте сагледавањем прве две фазе. За са времено друштво релевантно је само оно што се може закључити из шема и механизама трансформација људских друштава у протеклих пола миленијума, а то је било доба убрзања и драматичног распорширања свих врста променљивости. То време ће вероватно утицати и на изгледе за опстанак савременог друштва. У том смислу историја се може разумети као процес човечанске тежње да оствари адекватну социјалну редистрибуцију.

Хобсбаумове идеје ипак имају недостатке. Један од њих је такозвано противчињеничко доказивање. Размишљање на тему шта би се дододило да је неки елеменат историјске прошлости био различит од онога што се стварно збило јесте занимљива ментална вежба, или несумњиво и велика опасност за људе који истражују прошлост. Опасност се састоји из потцењивања или прецењивања делова кохерентне слике о времену. Тада историчар постаје заробљеник сопственог тумачења прошлости, несвестан ризика да погрешно протумачи процесе и путање на основу којих је дошло до неког историјског збивања. Хобсбаумова хипотеза о противчињеничкој историји доказује колико је лако из ограничења праксе склизнути у теоријска ограничења.

Љубомир Петровић

Ричард Ц. Кремптон, БАЛКАН ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА, Клио, Београд 2003, 501

Захваљујући издавачкој кући Клио (Clio), наша јавност има прилику да се сусретне са најновијим делом познатог историчара Ричарда Ц. Кремптона. У питању је његова *Историја Балкана после Другог светског рата* која се појавила у преводу на српски језик годину дана по-

сле енглеског издања. Иначе аутор је професор историје Источне и Централне Европе на Оксфорду. Објавио је велики број радова из историје Централне и Источне Европе. Између осталих, он је аутор и дела *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After* које је изазвало знатну пажњу у западној историографији.

У овој студији Р. Џ. Кремптон се бави прошлоЛију Балкана после 1945. године и краја Другог светског рата па све до данашњих дана. Практично, ради се о великој историографској синтези историје Балкана у другој половини 20. века.

Аутор је пре праћења историјских процеса, појава и догађаја који су обележили судбину Балкана, дефинисао појам Балкана и указао на особености простора и друштава које су биле својствене само њему. Просторно тај појам је обухватио бившу Југославију, Албанију, Бугарску, Грчку и Румунију. Он је указао и на постојање проблема у одређењу Грчке јер је она и балканска али и знатно више медитеранска земља. По Кремптону, оно што су јединствене одлике региона у односу на друге регионе и због чега се њихова историја мора заједнички посматрати нису толико на пример православље, етничка измешаност или привредна заосталост, већ преовлађујућа улога сељаштва у друштвеној структури, проблем модернизације у којој је у свим друштвима, изузев грчког, главну улогу имао марксизам-лењинизам увезен из Совјетског Савеза, проблем клијентизма и корупције. При том, по следња одлика је означавала одређени политички или друштвени поредак у којем су постојали моћни „заштитници“ и волни или невољни „штићеници“, односно снажан утицај великих сила на развој по-менутих земаља, али и однос парижко-политичке поузданости појединача и друштвене моћи. Уз ограду да је историја Грчке у поменутом периоду нешто друкчија, већина одлика се ипак може наћи и у Грчкој. Присутне су и аграрна структура друштва са доминантним сељаштвом али и другачија модернизација подстакнута присуством Запада и уз ослонац на њега. Међутим, у односу на остale балканске земље Грчка је у читавом периоду припадала западном систему и разликовала се у политичком и друштвеном развоју што во-

ди питању да ли је оправдано њено увођење у овај балкански приказ. Но, с друге стране Кремптонов поступак је пружио омогућио да се упореде процеси у Грчкој у односу на остale балканске земље, али и у односу на утицај великих сила.

Већ на самом почетку писац је одредио и циљну групу којој је књига намењена. У њој нису само студенти и стручна јавност, већ и новинари, политичари, пословни људи, сви они који ће имати „улогу у будућности Балкана“. Другим речима, циљ јесте да се путем једне историје Балкана свима њима објасни и омогући да боље разумеју тај простор и људе који ту живе. Тиме тежи да поучи све оне слабо упућене у историјска дешавања тог подручја, али и да им указаје да будућа свеколика уплетеност у питања овог простора тражи и учење на грешкама, указивањем на специфичан развој ових области уз вођење рачуна о специфичним путевима којима се треба кретати.

У композиционом погледу књига је подељена на три хронолошка дела који имају следеће наслове: *Комунистички преузимају власт и грађански рат: Балкан, 1944–1949; Балкан за време хладног рата, 1949–1989; Последњи комунистички Балкан*. У оквиру њих налази се 86 глава посвећених разним питањима из историје Балкана. Неке главе сагледавају усke временене одсеке попут преломнih догађаја у (кризе у фебруару и марта 1945. у Румунији, или догађаје у Грчкој из децембра 1944), док се у другим анализирају дужи периоди (на пример време Тодора Живкова у Бугарској или Георги Дежа и Чаушеску у Румунији), или пак неке друге политичке појаве, као услови који су довели до дуже или краће политичке стабилности односно нестабилности у појединим земљама.

Пошто су га највише занимали политички односи на Балкану, аутор је највећу пажњу посветио политичкој историји овог региона или како је сам истакао „политичкој еволуцији“. Међутим, непрестано пружимање политичке, друштве и привреде утицало је на знатну обраћеност разних појава привредног и друштвеног живота. Проблеми из културне историје су најмање обухваћени и

то само уколико су били у додиру са политичким процесима, односно уколико је њихова појава подстакла или била израз политичких промена или речито указивала на политичка дешавања у неким земљама региона (на пример, чувени Меморандум Српске академије наука и уметности). Уз сваки део налази се и краћи увод у коме су изложени општи моменти који су обликовали политичко и друштвено кретање у земљама Балкана.

У Кремптоновој анализи скоро двоструко већи простор добила је Југославија која је не само највећа међу балканским државама него је својим централним положајем и улогом у послератним политичким збивањима (значај Тита као најпопуларнијег комунисте региона, сукоб и разлаз Тито-Стаљин 1948. године, обликовање трећег пута у социјализам и др.) значајно утицала на дешавања у региону и од краја четрдесетих утрла пут политичкој конфигурацији која је остала на снази све до почетка деведесетих година 20. века односно до слома комунизма. Приказом стања у Југославији аутор је започињао и сваки од поменута три дела.

Приметан је труд аутора да прикаже појединачне комунистичке и некомунистичке (од деведесетих) лидере који су појавом и владавином обележили своје време. Испред читалаца пролази читава галерија личности од Јосипа Броза Тита, Георгија Дежа, Коча Дзодза, преко Тодора Живковића, Енвера Хоџе, Николе Чаушеску до Слободана Милошевића, Фрање Туђмана, Анте Марковића, Николе Вакароја, Салији Берише и других. У анализи неких личности, а посебно њихове власти не ретко су употребљена и крајње негативна одређења. У том смислу, чини нам се најкарактеристичнији пример опис власти власти Н. Чаушеску у Румунији као „гнусне власти“, употреба израза „покварени“ за њега и његову породицу, са указивањем на њихове „незасите и покварене апетите“ и сл.

Кремптон је међу феноменима и процесима који су определили историју Балкана у току пола века посебно истакако два: један који се односио на утицај и улогу великих сила на историјска дешавања у балканским друштвима, њихове интересе, значај њиховог покровитељства и заштите и други који обухвата учвршћивање, трајање и слом комунистичке власти у

свим земљама региона изузев Грчке. И један и други су посматрани у међусобној вези јер су све комунистичке партије имале, тражиле или добијале подршку из ССРБ као центра комунизма.

Договор о процентима великих сила са краја 1944. године био је, како је то и аутор истакао, оквир који је осигуравао присуство и интересе ССРБ и западних савезника у балканском простору. Подела на интересне сфере изведена је тако да је у Румунији и Бугарској претежан утицај остваривао ССРБ, у Грчкој западни савезници, док је Југославија била подељена на једнаке делове. Аутор закључује да тај договор Совјетски Савез није изневерио у време грчког грађанског рата и да Грчка није ни била у опасности од комунизма споља него изнутра уколико је те опасности уопште и било. Совјетско поштовање западног присуства у Грчкој и потреба да се не изазове судар са Западом који је у том моменту био јачи условила је донекле како је то аутор сматрао и совјетски сукоб са Југославијом. Заправо, Југославија је подржала грчке комунисте што је Москва сматрала непослушношћу и самосталним иступањем у спољној политици. Говорећи о унутрашњој снази комуниста Кремптон примећује да је она била свим реална у свим оним земљама у којима су постојали снажни покрети отпора попут Југославије, Албаније, али и Грчке. У осталим земљама њихова снага није била довољна да обезбеди и њихов снажнији утицај, а и самостално преузимање власти; ту је активност и војно присуство ССРБ било од знатне помоћи, а оно је било у скаду и са савезничким договором. С друге стране подршком цивилних стручњака, совјетских у свим земљама, изузев Грчке где су били амерички, обезбеђени су били не само интереси великих сила него је спроведена по угледу на совјетски модел привредна и друштвена трансформација друштва. У основним цртама аутор разматра како је текла та промена друштвене и привредне структуре (укидање приватног власништва, индустријализација, привредно плаћање и сл.).

Уочено је да се политичка конфигурација са краја четрдесетих, односно после разлаза и помирења Југославије са ССРБ-ом

задржала до слома комунизма почетком деведесетих година. Још неки догађаји су, по аутору, имали значаја за политичко опредељивање балканских земаља. Међу њима акценат је стављен на политику „новог курса“ коју су увели Сталјинови наследници, доктрину „полицентризма“ иницирану догађајима у Польској и Мађарској 1956. године и друго. Сви они су, како то истиче писац студије, условили да балканске земље одреде своје унутрашње и спољашње кретање на различите начине: Југославија је на међународном плану наступала као „слободан стрелац“ и нашла своје место преко политике несврстаности, док се на унутрашњем окренула самоуправљању; Албанија је нашла другог заштитника – Народну Републику Кину, пошто је увређена претходно одбила „нови курс“ и совјетски план привредне специјализације по којем је требало да буде претежно пољопривредна земља, али се делом узрок налазио и у страху да ће југословенско-совјетско помирење обновити и послератни план о њеном укључивању у југословенску федерацију; Румунија се нашла полу-сврстана и настојала је кад год је то могуће да независно иступа прилагођавајући се новом курсу „без претераног одушевљења“, али са одлучним одбијањем привредне специјализације. Едино је Бугарска остала доследна у подржавању политике која је долазила из Москве. Грчка је као прозападно оријентисана била окренута западноевропским економским и политичким трендовима.

До средине осамдесетих година када је дошло до промена у ССРУ-у а потом и слома биполарног света, таква политика је била могућна. Међутим, та промена је изазвала и превирања у друштвима Балкана, посебно Југославије и Румуније. Слом идеологије комунизма избацио је свом силином на површину и прикривени национализам који је аутор пратио већ од шездесетих година као један од момената који су комунисти користили на разне начине (на пример, у култури као у Бугарској), али са најјаснијим испољавањима у Југославији током седамдесетих и осамдесетих.

У привредном погледу све земље су оствариле значајан привредни напредак али како је Кремптон приметио, он није био увек изведен на рационалним основа-

ма, у шта је свакако спадала градња фабрика за које није постојала на пример неопходна руда као у Албанији или пак дуплирање фабрика које је изведено у Југославији. И мада је изграђена индустриска инфраструктура и основа тешке индустрије комунисти нису били способни да прате научно-технолошку револуцију. Узрок томе налазио се, сматрао је аутор, у немогућности да се политиком привредног планирања испрати брзи ритам промена али и у непостојању кадра који би ту технологију применио. С друге стране, набавка нове технологије која је углавном створена на Западу условила је и велике зајмове али и велике дугове. Током осамдесетих година тај дуг је био камен око врата свим балканским земљама изузев Грчке.

У периоду посткомунизма аутор је врло спретно успео да прикаже стање у коме су се балканске земље нашле на путу отклањања наслеђа комунизма и демократизације друштва, али и новог, другачијег утицаја спољног фактора на развој друштва. Увођење вишепартијског система ишло је релативно лако, али је комплекс реформи у привреди, пре свега приватизација и увођења механизма тржишне привреде, био врло тежак и болан процес. Споменуте су и негативне појаве тих промена попут инфлације, огромне незапослености, пада животног стандарда, криминала и сл.

Југословенска криза била је најдраматичнија појава на Балкану у време посткомунизма и на њу је стављен посебан нагласак. Аутор је приметио да се пажња са којом су посматрани балкански односно југословенски догађаји од стране међународне јавности може поредити једино са временом непосредно пред почетак Првог светског рата. С друге стране, занимљиво је и запажање да иако су се све балканске државе граничиле са Југославијом и биле погођене кризом ниједна није искористила кризу у своју корист, посебно не после изнетог става међународне заједнице да се границе не могу мењати силом. Уз то, све оне су се бавиле унутрашњим питањима и тежњом да достигну стандарде који би им омогућили улазак у Нато и Европску унију. Очигледно добро упознат са током рата, Кремптон на једноставан, одмерен начин указују-

је на све битне моменте рата како у Хрватској, тако и у Босни. Такође, на сличан начин приказано је бомбардовање Југославије од Нато снага 1999. године.

У закључку Кремптона је изнео мишљење да Запад није са довољно будностима испратио дешавања на Балкану услед ангажовања на другој страни (рат у Заливу, питања европског јединења и др.), а када се окренуло Балкану то је учинио без довољно пажње и уживљавања у његове проблеме, локалне специфичности или потребе. Услов да балканска друштва досетну одређени економски и политички ниво и брзина која је најметана том приликом утицали су на наисилно прилагођавање балканских друштва европском узору. Понекад је реч била, примећивао је аутор, и о „тривијалним детаљима правила постављених у *acquis communautaire*“. То је условило и низ грешака које су знатно кочтале друштва на Балкану изазивајући нове проблеме, нова питања, нове сумње.

Књига Р. Ц. Кремптона написана је да подучи, објасни и укаже на особености Балкана, разјасни бројне недоумице свима онима који Балкан нису разумели и услед тога окренута је пре свега западној јавности. Но, у много чему она се сама препоручује и нашим читаоцима. Најпре никад до сла историографских синтеза, нових погледа и тумачења на разнолика питања које поставља и оставља прошлост. Иако је прате неки недостаци карактеристични за велике историографске синтезе она приказује прошлост Балкана изнијансирено. У сложеним и замршеним, често драматичним појавама, процесима и догађајима, аутор види деловање и утицај које су имале локалне специфичности, нагомилана историјских искуства, наслеђе, етничке, идеолошке и друге супротности али и континуитет разних тежњи великих сила, утицај који су имале и интерес који су остваривале или желели да остваре.

Наташа Милићевић

Горан Николић, КУРС ДИНАРА И ДЕВИЗНА ПОЛИТИКА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1941, Стубови културе, Београд 2003, 245

Српска историографија не може се похвалити великим бројем дела која доно-

се знања из наше економске прошлости, па према томе ни њеним познавањем. Проучавање економске историје тражило је специјална знања и из економије услед чега су се историчари ретко отискивали на то подручје прошле стварности. Ништа бољи случај није ни са економистима. Тек по неки ентузијасти, по вокацији историчари или економисти, окренули су се истраживањима из економске историје. У скорије време појавило се неколико радова који испитују различите економске проблеме пре свега у периоду између два светска рата. Истраживала се улога банке у српском друштву о којој је писала Весна Алексић, финансијска политика у првим годинама постојања Краљевине Југославије од стране Ивана Бецића и др. Овим историчарима најмлађе генерације придржило се још један припадник исте генерације, али по стручном образовању економиста Гoran Николић.

Горан Николић је сарадник Центра за научно-истраживачки рад Привредне коморе Србије (бивши Институт за спољну трговину) и до сада је објавио више стручних и научних радова из области спољне трговине. Књига која је пред нама је донекле изменењена и допуњена верзија магистарског рада објављеног на Економском факултету у Београду октобра 2002. године.

Изворни подлогу Николићевог рада чине пре свега економски извештаји различитог порекла (извештаји Народне банке, Београдске берзе, Загребачке бурзе, разни статистички извештаји итд.), грађа похрањена у Архиву Југославије, посебно фондови Милана Стојадиновића и Министарства финансија, те штампа. Коришћена је и разнолика економско-историјска литература на енглеском, француском и српском језику.

Књига се састоји од предвора, пет међусобно повезаних делова, закључка и додатка. Делови имају следеће наслове: *Девизна политика и курсеви валута између два светска рата* (11–48); *Економска скица Краљевине Југославије* (49–68); *Крећање курса динара и мере девизне политике од 1918–1941* (69–150); *Главни фактиори који су утицали на курс динара у периоду 1918–1941* (151–194); *Ефекти курса динара на спољну трговину и фи-*

нансијски кредитилиштет државе (195–216); *Закључак* (217–230); *Догађак* (231–238).

Аутор је, најпре, истраживао како су изгледали девизни режими у свету, који су били главни економски проблеми и њихов утицај на девизну политику, промене и последице које је крај Првог светског рата имао а онда и опште економско стање у Краљевини Југославији. На тај начин су процеси који су се одвијали у Југославији стављени у контекст светских дешавања, што је и оправдано с обзиром на међузависност ширих економских догађаја са економским односно валутним стањем у земљи.

Посматрајући дејство политичких фактора на економска кретања односно девизну политику аутор примећује да су сложени политички догађаји у Краљевини Југославији имали знатан утицај. У том смислу најтежи је био проблем сукоба Срба и Хрвата, те је његово решавање у облику стварања Бановине Хрватске поздравио велики број угледних економиста попут В. Бајкића или Д. Јовановића, који су то видели као отклањање значајне препреке за економско напредовање земље. С друге стране, Г. Николић је мишљења да недовољна демократичност државе, нарочито после увођења диктатуре, није имала већи утицај на привредне и новчане токове јер на њих значајније утиче не толико карактер режима колико његова стабилност. Уз ове факторе знатан утицај су имали и међународни положај земље и територијалне тежње суседа који су условљавали озбиљне издатке за одбрану земље. Валутна политика је зависила и од неизвесности и ризика који су пратили одређене политичке догађаје, а то је значило и повећану или смањену потражњу одређених валута и хартија од вредности на домаћим берзама. Сличан тренд био је присутан без обзира на то да ли су у питању догађаји у земљи (избори, убиство у скупштини 1928) или у међународној политици (долазак нациста на власт 1933, аншлус Аустрије у марта 1934, минхенска криза итд.). Међутим, према истраживању аутора, дешавало се да неки крупни догађаји, попут Шестојануарског прогласа, немају одраз на домаћој берзи.

Уочено је и да је девизна политика Краљевине Југославије значајно учествовала у стварању стабилног економског

амбијента за пословање привредних субјеката. То је значило да није долазило до потпуног обезвређивања националне валуте и спечавања функционисања робног промета, као у неким од суседних земаља, или да се није на дуже стазе преценила или потценила валута што би створило услове за неадекватно коришћење ресурса.

Валутни режим у Краљевини Југославији кретао од слободне девизне трговине до снажних девизних рестрикција. Аутор је истакао да је политика курса динара прошла кроз неколико фаза, карактеристичних и за већину валута у свету. Фазе су настале као последица деловања разноликих фактора на кретање динара попут начина на који је вођен платни биланс, фискална или монетарна политика, утицаја који су имали политички фактори и спекулације, те креирања спољнотрговинске политике. У првим годинама после стварања Југославије експанзивна монетарно-фискална политика и велики платнобилансни дефицит условили су депресијацију динара (1918–1923), да би срећивање државних финансија и озбиљне државне интервенције на берзи условили стабилност динара (апресијација динара 1923–1925), стабилизовани динар (1925–1931), „златни“ динар (трећи квартал 1931)). Током тридесетих година дошло је до поновне депресијације (1931–1933) а онда и до успостављања релативно стабилног динара (1933–1938). У периоду од 1938. до 1941. године дошло је до девизне кризе која је била резултат како бурних политичких догађаја у међународним оквирима тако и активне националне девизне политике и спољнотрговинских регулатива.

Аутор је мишљења да је увођење пројекта „златног“ динара 1931. године, „вероватно један од најбесмисленијих монетарних експеримента и уједно једна од најкраћих конвертибилности у светској економској историји.“ Он износи претпоставку по којој је краљ Александар имао, вероватно, одлучујућу улогу у доношењу законске конвертибилности динара с циљем да се постигне крупан политички поен. Међутим, та акција је нанела значајну штету финансијској стабилности земље јер је условила повлачење из земље једне

и по милијарде динара (око 30% размене Југославије те године) и смањила поверење у домаћу валуту. Ипак, снажан ефекат који је та акција произвела код савременика и каснијих генерација створио је мит о „златном“ динару као једној од најјачих светских валута, али пре свега, како то аутор истиче, због касније (све до краја 20. века) нестабилности и континуираног обезвређивања динара.

Анализирајући девизне курсеве, аутор је истакао да је у Краљевини Југославији постојало неколико курсева. После рата на снази је био флексибилни девизни режим што је одговарало несрћењим финансијама и депресијација националне валуте, да би од 1925. до 1931. године био уведен формално флуктуирајући, а стварно фиксни паритет динара према стабилним светским валутама. Међутим, ипак се велики значај придавао ономе како се динар котирао на берзи у Цириху. Увођењем „златног“ динара 1931. године, како је навео Николић, био је утврђен фиксни девизни паритет према швајцарском франку и он је остао на снази и када је напуштен пројекат „златног“ динара. Поред тог паритета постојао је од 1932. године још један официјелни паритет. Према овом последњем паритету, курс динара је за 28, 5% био већи од званичног и требало је да стимулише извоз а дестимулише увоз. Но, иако је девизни режим остао фиксан и није се мењао независно од промене швајцарске валуте, дешавало се да када је девалвирао франак није девалвирао динар (1936). Од 1933. године на Загребачкој берзи почеле су да се котирају и слободне валуте по курсевима који су били флексибилни, односно зависни од понуде и тражње. У приватном клирингу такође су курсеви били флексибилни. Постојао је и црни курс који се односио на илегалне трансакције и који је од 1937. године био знатно већи од слободних курсева и, наравно, флуктуирајући.

Посебну вредност књизи дају одељци о људима који су имали кључну реч у вођењу економске и девизне политike попут Милана Стојадиновића, Косте Куманудија, Момчила Нинчића, али и о другим личностима које су се налазиле на местима министара финансија, гувернера Народне банке, управника берзи. Од значаја је преглед најважнијих финансијских институција које

су биле главни реализацији финансијске политике. Ту се могу наћи и подаци о раду Министарства финансија, Народне банке, берзама, банкама.

Књига садржи (без чега се не може ни замислити) обиље статистичких података (табела, графика, дијаграма). Разволници статистички показатељи су присутни за скоро сваки од бројних проблема који су истраживани. На самом крају као додатак налази се више табеларних прегледа који су показивали просечне месечне курсеве на Београдској берзи, кретање извоза и увоза Југославије у односу на друге земље, инфлаторна кретања итд.

Горан Николић је написао изузетно добру студију која није само студија о курсу динара и девизној политици већ је у великој мери студија о економији Краљевине Југославије у међуратном периоду. Њена вредност је и у јасном и једноставном језику који није тако чест уз овакве студије и теме. То је препоручује не само стручној већ и широј јавности уколико жели да разреши одређене дилеме из валутне политike тог времена.

Наташа Милићевић

Коста Николић, ПРОШЛОСТ БЕЗ ИСТОРИЈЕ – ПОЛЕМИКЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ 1961–1991 – ГЛАВНИ ТОКОВИ, Институт за савремену историју, Београд 2003, 476+32

У мноштву историјских „белина“ које постоје у проучавању прошlostи југословенске државе издваја се и недостатак радова о историји југословенске историографије, о развоју ове дисциплине, о њеним историчарима и њиховом научном раду, ставовима и резултатима. Тај недостатак ће ублажити књига Косте Николића коју је 2003. године објавио Институт за савремену историју. Већ из наслова ове обимне студије може се уочити да је аутор одлучио да о главним токовима развоја југословенске историографије проговори кроз анализу полемика које су њени посленици, али и људи ван историчарске струке, водили од 1961. до 1991. године о разним темама из југословенске прошlostи. Почетна година је одабрана као година у којој је вођена прва јавна

полемика, а завршна као година престанка постојања СФРЈ.

С обзиром на недостатак литературе о историји југословенске историографије, аутор се приликом истраживања и писања могао ослонити на мало радова, пре свега на део дводомне студије Ђорђа Станковића и Љубодрага Димића која говори о развоју историографије о Југославији (1945–1965) и њеном путу од идеологије до науке. С друге стране, главни материјал за књигу пронађен је у бројним научним делима објављиваним у посматраном периоду у облику засебних књига или чланака у зборницима радова, научним или друштвено-политичким часописима (*Историја 20. века, Часопис за савремену Југославију, ЈИЧ, Путови револуције, Наше теме, Марксистичка мисао, Књижевне новине*, итд.). Поред тога, незаобилазан извор је била београдска и загребачка дневна и недељна штампа из 80-их година, посебно *НИН* и *Данас*, а потом и *Дуга, Интервју, Политика, Борба, Комунист* и др. На страницама монографија, зборника, часописа и новина из тридесетогодишњег периода, аутор је трагао за ставовима, споровима и полемикама о југословенској прошлости, тематски их разврстао, анализирао и повезивао са актуелном политичком ситуацијом у којој су вођене.

Извори које је аутор користио изазвали су углавном у Београду и Загребу, што упућује на чињеницу да су се полемике историчара одвијале углавном на релацији ова два републичка и национална центра. Учесници полемика су били многи истакнути историчари, свих генерација, сарадници републичких института, професори универзитета, како из поменутих тако и из осталих републичких и покрајинских центара. У неким полемикама су учествовали и стручњаци из других друштвених и хуманистичких наука – економисти, политикови, филозофи и др. Поред тога, често су се јављали и публицисти, фелтонисти и новинари. Редовно су своју реч изрицали и истакнути политичари, државни, друштвени, културни функционери, из савезног или републичких врхова Комунистичке партије, који су давали свој суд у складу са поставкама партијске идеологије и политике, али и са становишта тренутног положаја у хијерархији

власти и на основу републичке и националне припадности. Полемике су често покретали и водили учесници појединих догађаја, који су у мемоарима и фелтонима евоцирали сећања, износили личне погледе на прошлост и тако изазивали реаговања противника, истомишљеника, политичара, историчара и јавности.

Упадљива одлика интерпретације прикупљене грађе јесте опширно цитирање, у намери да се сагледа целина мисли и широта аргументације полемичара, и избегне делимично и непотпуно преношење, а тиме и разумевање ставова истргнутих из целине излагања. Овакав приступ омогућава и сагледавање речника историчара и оних који то нису били, уочавање политичких и идеолошких садржаја, стереотипа и фраза, емоција, ирационалних мотива и термина. Цитати из полемика се повремено појављују и у самим насловима поглавља, осликајући укратко и аутентично садржај расправе и основну поруку око које се расправљало. Овакав поступак јасно приказује и начин и културу полемике, која се некада одвијала мирно, аргументовано, акрибично, али често и емотивно, преоштро, пренагађено и ненаучно, са употребом радикалних убеђења и екстремних ставова уместо доказа и аргументата.

Резултати су изложени на више од 450 страна, у осам тематских целина које су хронолошки распоређене и подељене на неколико поглавља. У овим оквирима представљена су бројна питања, која се често преплићу, додирују и надовезују једно на друго.

На самом почетку књиге, аутор нас у *Предговору* (9–12) упознаје са темом и својим приступом, изворима и основним садржајем посматраног проблема. На крају, у сажетом *Епилогу* (455–459), нуди се неколико опсервација о месту историографије у друштву и закључака о несналажењу историчара и обојености идеологијом и политиком, повлачењу пред ваннаучном свешћу и неоствареној улози југословенске историографије у последњим годинама постојања југословенске државе. Поред резимеа на енглеском језику (460–465), белешке о аутору (476) и индекса личних имена (467–475),

књига садржи и 32 стране са факсимилима коришћених текстова из недељника *НИН* и *Данас*.

У првој глави, *Og исਟоријскої матијеријализма до националног марксизма* (13–70), аутор уочава расцеп унутар југословенске историографије и разматра прве полемике које су избиле почетком 60-их година. Већ тада се јасно оштавају супротстављене стране и историографски проблеми који су доводили од жустрог спорења и неслагања и стварали потпуно различите приступе изучавању заједничке прошлости и схватања појединих догађаја и појава (стварање Југославије, међународни односи у Краљевини, кривица за слом у Априлском рату, смисао југословенства итд.). Аутор прати те проблеме и спорења око њих током 60-их и 70-их година кроз анализу неколико историографских пројеката (Историја народа Југославије и Историја СКЈ) и остварења и реакција на њих у стручној јавности и редовима партије. На основу тока и садржаја полемика, аутор закључује да је историографија трпела велики утицај владајуће партије и њене идеологије и само пратила политичке односе у држави, који су водили ка слабљењу југословенских оквира и ка јачању засебних републичких (националних) интереса.

Друга глава, *Полемике о националној идентитети КПЈ и југословенском федерализму* (71–146), обухвата расправе вођене 80-их година о большевичком наследству КПЈ и њеној националној политици. Питања из партијске прошлости, као што су залагање за рушење Југославије, потчињеност Коминтерни, сарадња са усташама, заступање догме о „угњетачкој и угњетеним нацијама“ и о „великосрпском хегемонизму“, итд., наилазила су на супротна тумачења код историчара из различитих републичких центара. Утицај дневне политике и даље се исказивао преко готових политичких хипотеза из арсенала партијских врхушки које су браниле партијску националну политику, иступале против федерализма, „великодржавне српске идеје“ и тражиле парцијално писање историје КПЈ по републикама и покрајинама и по принципу симетрије. Табу теме из партијске прошлости, као и друга скривена и „болна“ питања (откуп у Србији, масони, живот комунистичког врха и др.), отвара-

ла је током 80-их година публицистичка и мемоарска литература која је, вођена политичким платформама и сензационализмом, рушила митове и стварала нове мистификације и паралелне историје, док су, како закључује аутор, историчари ћутали и стајали по страни.

После ових уопштених анализа, аутор ставља тежиште на два специфична национална проблема социјалистичке Југославије, актуелна и у данашњем времену. У трећој глави *О уједињењу Србије и Црне Горе и етногенези Црногорца* (147–168) аутор износи различите ставове о националној самобитности Црногораца, карактеру њиховог уједињења са Србијом 1918. и њиховог односа према Србима. Овде садржај расправа иде даље од 20. века, а поред цитата из озбиљних, истраживачких историјских радова, преносе се и антинаучни, екстремни ставови из идеолошко-политичких трактата, лишених изворне подлоге и аргументата, а усмерених на политизацију историје и уношење савремених тежњи и односа у њу.

Сличне појаве екстремне антинаучности и исполнитизованости могу се наћи и у четвртој глави *Косово – прошлост и садашњост* (169–202). И овде кључно место имају теорије о етногенези, ревизија и фалсификовање историје ближе и даље прошлости, осавремењавање и стварање симетрија, са јасном политичком позадином и циљевима. Крајем 80-их година, странице штампе, периодике и многих књига, биле су препуне написа, реаговања и полемика о „косовском питању“, сведочећи тако о непрекидном пружимању садашњости и прошлости пред крај постојања СФРЈ.

Централно место и највише простора у књизи заузима проблематика Другог светског рата. Поједини догађаји и појаве из рата појављују се на више места и представљају поље најчешћих и најоштријих сукоба националних историографија (српске и хрватске пре свега), а концентрисани су као основни садржај у две главе. Пета глава, *Други светски рат* (203–277) прати појаву нових схватања о Другом светском рату током 80-их година. Ставови неких мемоариста, публициста и историчара значили су демистификацију ратне прошлопо-

сти, рушење табу-тема и националних симетрија, што је у партијским круговима и неким деловима јавности проузроковало узбуну и позив на одбрану „тековина НОБ-а и револуције“. На страницама штампе и публицистике, и на крају у радовима историчара, излазили су у јавност дуго скривани подаци који су нарушавали идеолошку слику прошлости, пре свега о четницима и њиховом антифашизму, о мартовским преговорима партизана и Немаца, итд. Одмах су се јављале и оштре реакције и критике, а по узбуни коју је проузроковала истиче се књига Веселина Ђуретића, *Савезници и југословенска ратна драма I – II*, 1985, на коју је жустро реаговала научна и политичка јавност, а партијски врх је означио као „провокацију“ усмерену на „рушење братства и јединства“ и у једном тренутку је чак и забранио.

Посебан тематски круг из Другог светског рата обрађен је у шестој глави *Геноцид у НДХ – пребројавање жртава* (279–317). Крајем 80-их година у први план су изашла спорења око геноцида над Србима у НДХ, броја жртава и улоге католичког клера и Ватикана. И у овим питањима је постојала тежња за одржавањем равнотеже и заступањем посебних националних ставова и интереса, тако да су у жустрим полемикама изношене разне цифре о броју страдалих, без потпуних доказа и изворне подлоге, али са пуно страсти и убеђења.

Седма глава, *Култ Јосипа Броза* (319–373), бави се споровима о Титовој личности и делу, који су вођени после његове смрти. После вишедеценијске деинтификације и изградње култа личности, током 80-их година почело је указивање на негативне особине и поступке и преиспитивање и нарушување мита о Титу. Овај процес је наилазио на оштру осуду и отпор у радовима Комунистичке партије и у јавности, међу брачноцима, „лика и дела“, који су нападе на Тита сматрали нападима на „револуцију и самоуправни социјализам“ и оспоравањем „тековина НОБ-а“. Аутор указује да су се, између митоманије и обожавања личности и комерцијалних напада и дискувалификација, јављали и гласови против обожавања или рушења, за рационалан приступ, за критичку валоризацију Титовог историјског дела и испитивање његове личности и поступака.

И на крају, у осмој глави *Поједи изнуђена – историчари о себи* (375–454) аутор подсећа на низ изјава, размишљања и спорова југословенских историчара о методологији савремене историографије и односу науке према политици и актуелним међунационалним односима. Аутор закључује да је већина српских историчара за разлику од словеначких и хрватских колега истрајавала на принципима научности и избегавала да се стави у службу актуелних међурепубличких сукоба. Многи историчари су, у време нарастајуће политичке кризе и жестоких спорова о прошлости, давали свој глас за стручно, рационално, интердисциплинарно истраживање, против националних предрасуда, табуа, стереотипа, политичких манипулација, поједностављења и служења официјелној идеологији. Међутим, овакви захтеви нису успевали да зауставе кризу и ток политичких догађаја, који је почетком 90-их година довео до слома државе и до победе паралелне, ваннаучне историјске свести над научном.

Ауторов закључак се може свести на исказ да су супротстављени погледи југословенских историчара и њихове полемике само пратили политичке токове у Југославији и одражавали владајућу идеологију и њено оспоравање. Најмање је било расправе о стручним проблемима, методологији и усавршавању науке. Преовладавали су спорови о питањима из прошлости поједињих делова југословенске заједнице (република, народа) и јављали су се као одјек различитих схватања о положају тих делова у југословенској држави и различитих пројекција уређења и будућности те државе. Аутор закључује да је интензитет полемика растана са јачањем кризе која је потресала југословенску државу после смрти Јосипа Броза и водила је у распад. У читавом посматраном периоду, а посебно 80-их година, проучавање и објашњавање прошлости јављало се као инструмент за доказивање актуелних идеолошких ставова, постизање консензуса и симетрија, стварање лажне слике која се неминовно распала заједно са државом.

Драгомир Бонцић

ВЛАСОТИНАЧКИ ЗБОРНИК, 1, Културни центар Власотинца, Информативни лист „Власина“, Власотинце 2003, 384

Залагањем Културног центра Власотинца и финансијском подршком општинског руководства, објављен је 2003. године први број општинског годишњака – *Власотиначког зборника*. Иницијатори и издавачи су замислили да ова публикација настави са периодичним излажењем, да окупља нове сараднике и да доноси нове прилоге из недовољно истражене историје, богате духовне баштине и значајног културног и материјалног наслеђа Власотинца и власотиначког краја. Поред локалних оквира, *Зборнику* нису постављена друга, тематска или хронолошка ограничења. Намењен је проучавању како прошлости тако и садашњости, и то у свој разноврсности коју носи политички, друштвени, економски и културни живот људи и коју на меће природни амбијент овог краја.

Стога, и први број *Зборника* доноси прилоге из историје, археологије, етнологије, историје уметности, архитектуре, лингвистици, дијалектологије, социологије, демографије, географије, климатологије и заштите животне средине. Поред научних, стручних и истраживачких радова, *Зборник* обухвата и низ сећања на знамените људе, установе и догађаје, белешке, спискове, документе, библиографске прилоге и приказе књига.

У првом броју *Зборника* преовлађују текстови који се баве прошлочићу, тако да од 27 прилога већина спада у област историје, историје уметности, археологије или етнологије. При том, највише су присутна друштвена, културна и просветна питања, што је разумљиво и потребно у публикацији ове врсте, с тим што би у будућности требало дати још више простора привреди, економији и темама из свакодневног живота. Приказујући садржај *Зборника*, даћемо преглед историографских тема, посебно указујући на прилоге који се дотичу историје 20. века, или који имају известан значај за проучавање овог периода.

Поред уводног члánка академика Владимира Стојанчевића о ослобођењу Власотинца и крају турске власти у власотиначком срезу (7–14), о овим пределима у првим годинама после ослобођења сведочи опис делова путописа Мите Ракића (автор

Живан Стојковић, 57–64). За етнографију су значајна два прилога о животу, етнографском раду и збирци Христифора Црниловића, са бројним фотографијама и картама из збирке (Миодраг Нагорни, 15–22; Драгана Стојковић, 23–50). Велики документарни значај имају биографски подаци и фотографије православних свештеника који су од почетка 19. до краја 20. века службовали у црквама власотиначког краја (Драган Д. Видосављевић, 77–104), и биографије и фотографије 14 Власотинчана, учесника Првог светског рата и носилаца ордена Карађорђеве звезде (Добросав Ж. Туровић, 113–122).

У *Зборнику* су нарочито заступљени прилози о историји просвете и културе. Прво треба поменути рад о историјату власотиначког Соколског друштва „Душан Силни“ од оснивања до престанка деловања (1909–1941), са низом фотографија активности и чланова друштва (Слободан Р. Ђукаловић, 65–76). О развоју школства, напорима, животу и раду учитеља и ћака, сведоче радови о учитељу Петру Спиринићу (Станислав Горуновић, 123–128), оснивању и почетку рада орашачке и ладовичке основне школе (Верольуб Трајковић, 153–161), и зачецима средњег школства у Власотинцу и раду Грађанске школе од 1929. године (Велимир Стаменковић, 161–176). Својеврсни културни значај има прилог за споменицу певачке дружине „Његош“ (1897–1947) (Станислав Горуновић 129–134), као и опис рада народне књижнице и читаонице у Власотинцу од 1912. до 1941, са записницима састанака управних тела (Никола Митровић, 177–250). Као документ културе и просветних прилика објављени су и спискови пренумерантата из Власотинца и околине на књиге, часописе и листове штампане од 1843. до 1911. године (Станиша Војиновић, 135–152), а као исечак из локалне штампе, анализирани су прилози Милентија Поповића у локалном листу „Власина“ 1939. године (Хријислав А. Ракић, 281–288).

Због незаступљености прилога из историје привреде, усамљен је рад о винарско-виноградарској задрузи у Власотинцу (Новица Тричковић, 289–316). Важне податке и солидну основу за детаљније демографско и социолошко изучавање дају радови о демографским процесима на југу Србије у прошлости и садашњости (Мом-

чило Павловић, 341–348) и о демографским и социо-економским карактеристикама неожењених и неудатих у селима власотиначке општине (Бобан Димитријевић, 349–358). На крају, Прилог за библиографију радова о језику, географији, историји и етнографији власотиначкога краја (Станислав Станковић, 359–365), доноси бројне наслове који се баве овим подручјем и неопходни су за истраживања у наведеним наукама.

Сви радови су пропраћени закључцима на енглеском језику, а многи бројним фотографијама, картама, факсимилима и текстовима докумената, списковима и табелама, који доприносе изворној поткрепљености радова и техничком изгледу, преугледности, сликовитости и допадљивости Зборника. По свим овим карактеристикама, као и по квалитету, разноврсности и значају прилога, можемо истаћи да овакво прегнуће у области локалне историје и културе заслужује пажњу и похвале, али и сарадњу и трајање у будућности.

Драгомир Бонџић

Лиз Лорејн, ОДРЖАВАЊЕ ТИТА НА ПОВРШИНИ. АМЕРИКА, ЈУГОСЛАВИЈА И ХЛАДНИ РАТ, Београд 2003, 327

Ниједна земља у хладноратовском свету није прешла пут од најоданијег совјетског сателита до партнера и потенцијалног члана НАТО пакта. Иако је спољнополитичко искуство Југославије у другој половини 20. века јединствено, овом крупном историографском темом данас се бави тек неколицина озбиљних истраживача. Штавише, и страна литература о хладном рату само је спорадично превођена. Стога треба поздравити објављивање књиге *Одржавање Тита на површини* америчке историчарке Лиз Лорејн, ванредног професора на Универзитету Олд Доминион у Норфлоку. Студија, објављена у Америци половином 90-их, разматра америчко-југословенске односе у периоду 1945–60. Лорејн наводи да је књига плод вишегодишњег истраживања у Националном архиву у Вашингтону, библиотекама Рузвелта, Трумана и Ајзенхауера, као и докумената у заоставштинама Џорџа Кена-на и Џона Далса. Треба истаћи да је ауторка разговарала и са Џоном Каботом, отправ-

ником послова у Југославији 1947, али и са Владом Велебитом и Леом Матесом.

Америчка администрација је до половине 1948. у Титу видела „најоданијег и најратоборнијег“ сателита Кремља, па је раскид са Стаљином изазвао потпуно изненађење у САД. После отвореног разлаза са Совјетима, Стејт департмент је проценио да је ситуација у Југославији сувише флуидна и заузео позицију „чекај и види“. Неколико месеци касније је усвојена политика „одржавања Тита на површини“, а у Југославију је прво тајно, а затим и отворено почела пристизати америчка економска, а нешто касније и војна помоћ. Заузврат, због константног, али незваничног притиска Америке, југословенски режим је престао да подржава грчке комунисте. Америчка администрација је увидела да Титово отпадништво има политички и војни значај за Запад, а главни амерички интерес у Источној Европи је био смањивање и евентуална елиминација утицаја СССР-а. До оваквог расплета је могло доћи једино охрабривањем и помагањем нестаљинистичких режима какав је био југословенски. Стога је формулисана тзв. стратегија клина. Сједињене Државе је требало да изграде политику која ће промовисати „шизматске комунистичке режиме“ који ће сменити стаљинистичке владе у источноевропским земљама.

Крајем 1950. и почетком 1951. у Југославију је стигла до тада највећа америчка помоћ у храни. Због растуће тензије на границама, економска помоћ Титовом режиму није могла бити довольна. Југославија је прво тајно, а затим, јуна 1951, и званично затражили војну помоћ САД. Труман је крајем 1951. послао војну помоћ у вредности од 77,5 милиона долара као и додатну економску помоћ.

Доласком Ајзенхауера на власт 1952. стратегија клина постаје офанзивнија. Лорејн наводи да је циљ нове администрације био да Тита привуче у НАТО и тако његову војну моћ не само одузме од совјетске, већ и придаша западној. Тита је, по процени нове администрације, такође требало убедити да инспирише, ако не да предводи, титоистички покрет у народним демократијама. До највећег приближавања Југославије и Запада дошло је 1953. и 1954. потписивањем Ан-

карског споразума, а затим и Балканског пакта. Док су Грчка и Турска веровала да је улазак Југославије у НАТО следећи логичан корак, Тито је ипак остао уверен да је Алијанса антикомунистички блок.

Криза око Трста, пад Ђиласа и убрзано измирење са Совјетима, посебно после посете Хрушчова Београду, утицали су на југословенско-америчке односе. Ипак, Далс је остао уверен да је Титова спољна политика уравнотежена између истока и запада, али да и даље више служи интересима Вашингтона него Москве. Упркос противљењу великог броја конгресмена и снажном негодовању америчке јавности, Конгрес се сагласио са наставком програма помоћи Југославији. Ипак, администрација је увиђала да је „стратегија клина“ резултирала повећањем неутралности Југославије која је играла са једним блоком против другог како би извукла највећу могућу добит.

Почетком 1956. Национални савет за безбедност је у нацрту „Политика САД према Југославији“, најпесимистичкијем до тада, закључио да ће Југославија, у случају евентуалног рата, највероватније бити неутрална, тачније подржаваће мало САД, мало ССР. Администрацији је зато препоручено да услови за давање војне помоћи Титу буду поошттрени, да се помоћ сведе на минимум који ће гарантовати независност Југославије, али да стопа испорука буде у координацији са степеном „кооперативности“ југословенског режима. Америчке испоруке помоћи Југославији су, са крајним прекидима током 1956, настављене до краја 1957, када је сам Тито затражио обустављање војне помоћи. Лорејн наводи да је амбасадор Ридлбергер касније говорио да су обе земље достигле тачку на којој су биле срећне да се прекине војна помоћ.

Од престанка војне помоћи, односи између САД и Југославије су се брзо поправљали, а Темпо је хвалио америчку администрацију због обилате помоћи (више од 1,5 милијарди долара у периоду 1949–58) и немешања у унутрашњу политику Југославије.

Иако је посјета Тита САД планирана за 1957. до ње није дошло услед огорченог противљења америчке јавности. Тито се по први пут састао са Ајзенхауером 1960. када је допутовао на заседање Уједињених нација.

Студија Лиз Лорејн, настала искључиво на основу америчке грађе, посебно ће бити занимљива истраживачима хладног

рата и спољнополитичке оријентације Југославије у блоковском свету којима је истраживање у америчким архивима још увек недостижно. Заједно са недавно објављеном књигом Цона Гедиса *Хладни рат* студија Лиз Лорејн проширује наша знања о хладном рату па је стога не би требало заобићи.

Ивана Добривојевић

THE BALKAN SOCIALIST TRADITION – BALKAN SOCIALISM AND THE BALKAN FEDERATION 1871–1915, Revolutionary History, tom 8, br. 3, London 2003, 402

Часопис *Револуционарна историја* (*Revolutionary History*) покренула је независна социјалистичка организација Socialist Platform Ltd., која је као мото часописа истакла да „Они који не уче из историје, осуђени су да је понављају“. Часопис се бави историјом револуционарног социјалистичког покрета, пре свега са троцкистичке тачке гледишта. Иако не подржава и не припада било којој струји у оквиру троцкистичког покрета, осим доктринарних троцкистичких текстова часопис објављује и документа, прилоге и мишљења која нису троцкистичка. Главна активност Редакције састоји се у прикупљању оригиналних документа и материјала о револуционарном покрету и борбама са циљем да та документа буду доступни генерацијама револуционара и научника. *Револуционарна историја* у том циљу објављује тематске бројеве часописа и обично се бави одређеним земљама и темама, а одржава архиву и библиотеку.

У тому осам, број 3 часописа, под насловом *Балканска социјалистичка традиција – социјализам на Балкану и Балканска федерација 1871–1915*, прати се однос балканских социјалиста према источном питању, националним проблемима и социјалистичким идејама о Балканској федерацији. Проблеми се прате кроз ставове, програме, расправе и прилоге балканских социјалиста и партија у време Друге социјалистичке интернационале.

Поред напомене уредника *Револуционарне историје* Але Ричардсона (Al

Richardson) и предговора Андрије Живковића (2–12) текст *Балканска социјалистичка федерација* има осам делова. За први део *Порекло балканске социјалистичке прадишије: између пратомаштима и марксизма* уводну реч је написао Драган Плавшић, а у садржају су дати: резиме књиге Светозара Марковића *Србија на Истоку* и чланак из „Радника“ 27–29. јула 1871. *Словенска Аустрија и уједињена Србија*, као и чланак Христа Ботева *О неслагању међу балканским народима* прештампан из листа „Знаме“ од 28. марта 1875.

У другом делу, (30–67), Марксизам и источно питање: искушавање православља 1896–97. увод је написао Драган Плавшић, а објављени су прилози Розе Луксембург Социјалдемократија и националне борбе у Турској и Изјава Вилхелма Липнхекта, чланак Карла Кауцког Источно питање и социјалдемократија, чланак Вилхелма Липнхекта Крит и социјалдемократија, прилог Едуарда Бернштајна Крит и опасност од Русије, као и текст Христијана Раковског Источно питање и интернационална социјалистичка партија. За трећи део Бугарски социјализам и национални ослободилачки покрет у Македонији 1903–08, увод је написао Андрија Живковић, а објављени су прилози Дима Хаџи Димова и Димитра Мирашева После Илиндена, чланак Димитра Благојева О македонском питању и А. Горева Још једном о македонском питању.

Андрија Живковић је писац увода и за четврти део *Револуција у Турској и Балканска федерација* у коме су објављени прилози Христијана Раковског *Турска револуција*, Димитра Благојева *Револуција у Турској и социјалдемократија*, Дима Хаџи Димова *Наша политичка тачка ћелији* и прилози из „Работническе искре“ од 15. јануара 1909. *Балканска федерација и радници* и од 15. јула 1909. *Националне борбе и социјализам*.

Анексија Босне од сјидане Аустријо-Угарске 1908. наслов је петог дела са уводом Драгана Плавшића и прилозима Ота Бауера *Својства политичка Аустрије и социјалдемократија Димитрија Туцовића: Аустријо-Угарска на Балкану, Немачки социјализам и опасност од Ру-*

сије, Шта ми кажемо, као и прилогом *Рай* из бечких „Радничких новина“ (Arbeiter Zeitung) од 9. октобра 1909, и *Дебата о Босни* Димитрија Туцовића и Карла Ренера на 8. интернационалном социјалистичком конгресу у Копенхагену 31. августа 1910.

Увод за шести део *Балканска федерација и Балканска социјалистичка демократија* (151–190) написао је Андрија Живковић, а објављени су прилози Карла Кауцког *Национални задаци социјалистича међу балканским Словенима; Резолуција Прве балканске социјалдемократске конференције* и чланци Димитрија Туцовића *Прва балканска социјалдемократска конференција*; Христијана Раковског *Према балканској Анијанти*, Димитра Благојева *Политички изједи*, Христијана Раковског *Балканска конфедерација и турско-бугарска обрамбена алијанса* као и чланак Димитра Благојева *Балканска конференција и Балканска федерација*.

Драган Плавшић писац је увода за седми део (199–225) *Балкански ратови 1912–1913 и Балканска федерација*. Поред чланка Христијана Раковског *Манифест социјалиста Турске и Балкан* објављени су и прилози Трише Кацлеровића *Мемоари из Првог светскога рата*, Христа Кабачијева *Од њубеде до њораза* и Димитрија Туцовића *Србија и Албанија*.

Последњи осми део *Први светски рат и Балканска федерација* (226–254) садржи Увод Драгана Плавшића и прилоге Драгише Павловића *Прошив раша*, Душана Поповића *Српска социјалдемократија у рату* и материјале Друга балканска социјалдемократска конференција – *Манифест и Дискусија на Другој балканској конференцији*. На крају дати су регистар личних имена са кратким биографијама и карте: Балкана после Берлинског конгреса 1878, Другог балканског рата и карта Балкана 2003.

Биографије истакнутих револуционара, различити прилози и критике објављени су на стр. 255 – 402.

Уредништво *Револуционарне историје* са поносом представља овај тематски број часописа у коме се ова грађа

по први пут објављује на енглеском језику. Уредништво је убеђено да из те грађе може много да се сазна о генези крвавог колапса Југославије, разорене национализмом, етничким чишћењем и раздавањима.

На основу анализе докумената Андрија Живковић закључује да различити делови социјалистичког покрета данас подржавају Албанце, босанске муслимане, Хрвате, Македонце или Србе у конфликтима на Балкану, а да ништа мања није ни конфузија левичара у свету од којих део види угњетачки великосрпски национализам као извор свог зла а све остale националистичке покрете сматра прогресивним, пошто су се су противстављали српском „фашизму“.

Из ових разлога уредништво сматра да треба да се присетимо позиције коју су Другој интернационали сугерисали социјалисти на Балкану неколико година пре Првог светског рата. „Ова традиција, толико дugo покопана стаљинизмом, расправљала је о томе да империјализам једино може да се победи ефикасно уколико балкански народи не би били подељени национализмом, већ кад би били уједињени у револуционарној борби за Балканску федерацију“.

Овај тематски број доноси корисне прилоге за историју Балканске федерације и афирмише погледе и мишљења балканских социјалиста о решавању источног питања и уједињењу балканских народа.

Славољуб Цвејковић

Издавач
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
Београд, Трг Николе Пашића 11

За издавача
Момчило Павловић, директор

Припрема за штампу и коректура
Младен Аиковић

Тираж: 300
Прво издање

Обим: 18 а/т

Формат: 17x24 цм

У трошковима издавања часописа учествовало је
Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије

Издање је ослобођено пореза на промет на основу мишљења Министарства за науку,
технологију и развој Републике Србије, број: 451-03-941/94-02, од 30. јуна 1994. године.

Штампа: „Тројан комерц”, Београд–Барајево